

ՀՀ 008+902/904+800
ԳՄԴ 71+63.4+80
Գ 602

Սույն հատորի անվճար տպագրության համար
հալոնում ենք խորին շնորհակալություն
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
հրատարակչությանը

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ս. Հայրապետյան
Ս. Պետրոսյան
Ս. Հարությունյան
Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով
Հ. Խաչատրյան

Խմբագրությամբ՝ Ս. Հայրապետյանի

Գ 602 Գիտական աշխատություններ. 1,
Գյումրի: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
1998. 164 էջ:

Գ 4400000000
703(02)-98

ԳՄԴ 71+63.4+80

*Публикуется по решению Ученого совета
Института археологии и этнографии НАН РА*

Редакционная коллегия:

*С. Айрапетян
С. Петросян
С. Арутюнян
Ф. Тер-Мартirosов
А. Хачатрян*

Под редакцией С. Айрапетяна

*Est publié par la décision du conseil scientifique
de l'institut d'archéologie et d'éthnographie de l'A.N.S. de R.A.*

Conseil de redaction

*S. Hairapetian
S. Petrossian
S. Harutiounian
F. Ter-Maritirosoff
H. Khachatrian*

Redacteur de l'edition S. Hairapetian

Երկու խոսք

Հայագիտական հետազոտությունների սույն ժողովածուն
ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի մասնաճյուղը հանդիսացող Շիրակի
հայագիտական հետազոտությունների նորաստեղծ կենտրոնի
գիտական աշխատությունների անդրանիկ եաաորն է: Նրանում
գերազանցապես ամփոփված են կենտրոնի մեկամյա գործունեության
արդյունքները: Դրանք հայագիտության բնագավառում Շիրակի մտքում
ներկայումս աարվաղ ուսումնասիրությունները ներկայացնող գիտական
հոդվածներ են, նաև հրապարակումներ և եադորդումներ:

Ուսումնասիրվող խնդիրների խորությամբ, առաջադրված
հարցադրումների ընդգրկումով ու մեկնաբանություններով այս
հրապարակումները նաև հայտածում են մարզում հայագիտական արդի
հետազոտությունների հիմնական ուղղությունները (հնագիտություն և
պատմություն, լեզու և լրանահյուսություն, ազգագրություն և
էթնոտղիոլոգիայի ու էթնոհոգեբանության խնդիրներ) և նրանց
հետագա ծավալման հեռանկարները:

Ժողովածուում ենագիտական, մարդաբանական,
լեզվաբանական, պատմագիտական և այլ նյութերի համադիր
տպագրությունը արդյունք է նորաստեղծ կենտրոնում աարվաղ
գիտական աշխատանքների փաստական վիճակի: Հետագայում
ոսումնասիրությունների տորսի ընդարձակմանն ու խորացմանը համընթաց,
նաև կենտրոնի գորացմամբ՝ անշուշտ հնարավորություն կունենանք
թիմաակի պրակնիը հատկացնելու ստանձին բնագավառներում
տարվաղ ոսումնասիրությունների հրապարակման եամար:

Ժողովածուն հրատարակվում է ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատողների նվիրատվություններով,
մասամբ նաև՝ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության հովսնավորությամբ:

Խմբագիր

Երև հայկական օրացույցի մասին

Հայերը, ինչպես և աշխարհի մյուս հին ժողովուրդները, վաղմջական ժամանակներից ունեցել են ժամանակը եաշվելու իրենց եամակարգը՝ օրացույց և տոմար:

Մեզ եայտնի հին հայկական օրացույցը արեգակնային շարժական օրացույց է, որով աարին րադկացած է 30 օր պարունակող 12 ամիսներից և 5 օր արսրունակող 13-րդ՝ եավելյալ ամսից: Հայկական օրացույցի ծագման հարցով գրադվել են րագմաթիվ եայ և օտարագգի գիանակամներ, սակայն առ այսօր նրա ստեղծման ժամանակաշրջանը և մեզ հայտնի օրացույցի գործածության մեջ դրվելու ժամանակը մնում են անեայտ:

Այս հարցը հեաաքրքրել է մաև միջմադարյան հայ սլսամիչներին և տոմարագետներին: Ամանիա Շիրակացի իր «Տիեզերագիտություն և ստմար» աշխատության մեջ նշում է, որ հայոց ամսամուները մարդկության կողմից Աստծուն հավասալուց ալելի վաղ են¹: Հովհաննես Իմաստասեր Աարկավագը «Մեկնութիւն աոմաղիս եայկագնայ» աշխատության մեջ ասում է, որ հայերը տարին րաժանել են ամիների երեական Մովսեսից աոաջ. և եսլոց մահուգետ Հալկն է ի պատիվ ասորեստանյան Բելի դեմ տարած եադթանակի կարգել ամիսներ և դրամք անվսմակոչել իր ուսարերի և դուստրերի անուններով²:

Ղևոնդ Ալիշանը հայոց աոմարի աոաջացման աարեթիվը որոշելու համար ելակետ է ընդունել 428 թվականը, երր հայոց օրացույցով մափսսարչի 1-ը եամընկել է հուլյան օրացույցի օգոստոսի 11-ին: Կատարելով պարզ հաշվարկ 428թ-1460-1460 տարի՝ ստացել է մ.թ.ա. 2492 թվականը³: Այս 1460 տարին այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում տարվա աոաջին ամսվա աոաջին օրը, 4 սուրին մեկ մի օրով տեղափոխվելով, վերադաոնում է իր աեղր՝ 365x4=1460:

Պաամահայր Սովսես Խորենացին, պատմելով հայոց Արաաշես 1-ին թագավորի (մ.թ.ա. 189-160թ.թ.) կաաարած րարեփոխումների մասին, եաաուկ աեղ է եաակացնում մրա կողմից օրացույցի և աոմարի կարգափորմանը⁴:

Այն, որ դեռևս վաղմջական ժամանակներում հայկական լեոնաշխարհի րմակիչները ժամանակը եաշվելու նպատակով դիտարկել են երկնային լուսաաուների շարժումը և ունեցել ինքնուրույն ասադագիաական գիաեիքներ, վկայում են մ.թ.ա. 5-1-ին եագարամրսկների րագմաթիվ ժայռապաակերները: Դրամց եսկայական խմբեր կան րարձր լեոնային գոաիներում՝ Արագածի լամջերին, Սյունիքի և Գեղամա լեոներում⁵: Այս րարձրադիր վայրերը շատ հարմար էին ասադային եթկնքի դիաարկումների եամար: Հնագիտական ուսումնասիթությունները ցույց են ալել, որ մման դիաարկումներ կաաարվել են մաև ցածրադիր վայրերում, ինչպես օրինակ՝ Արարատյան դաշաավայրում գանվող մ.թ.ա. 3-1-ին եագարամյակներում գոյաաևած Մեծամոռի բմակավայրում: Այսաեղ հզոր մեաալուրգիական և կրոնապաշտամուներալին համալիրների եարեանությամր գործել է միջօրեականներով կողմնորոշված, միմյանց նկատմամր մոա 2,5մ րարձրություն ունեցող երեք եարթակների վրա աեղադրված ասադադիաարան: Ասադադիաարանի քարե սեղանի վրա պահպանվել են լուսաաուների պաակերներ, կողմնորոշիչ նշաններ և այլն⁶:

Հայաստանի թագմաթիվ ժայռանկարների վրա պաակերված են աըեգակր, լուսինը աարրեր փուլերում, եամսատեղությունները, կեոդանակերպի խորերդանշանները, ինչպես մաև աիեզերքի շարժման փոփոխությունները արտացոլող դիցարանական պատկերացումները (նկար 1): Ու. Օլկոաի կարծիքով՝ կեոդանակերպի

1. Ամանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և աոմար, Երևան, 1940թ., էջ 76:

2. Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մաանագրությունը, Երևան, 1956թ., էջ 224:

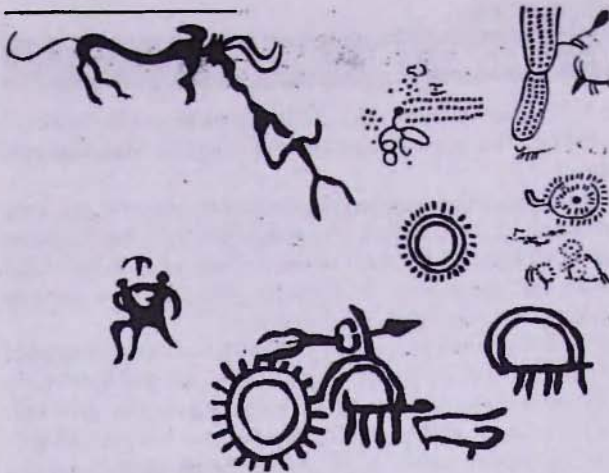
3. Ղևոնդ Ալիշան, Հուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Վենետիկ, 1869թ., էջ 95:

4. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990թ., էջ 122:

5. Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապաակերները, Երևան, 1970թ., Հ. Մարտիրոսյան,

Հ. Բարայելյան Գեղամա լեոների ժայռապաակերները, Երևան, 1981թ.:

6. Է. Խանգադյան, Մեծամոռ, Երևան, 1973թ., էջ 142-149:

(Նկար 1) Ժայռապատկերներ Մուրհրի և Գեղամա լեռներից

քիչ են տարբերվում ներկայումս գործածվողներից: Այս ամենից եետևում է, որ հայկական օրացույցը և տոմարը ստեղծվել են անդում, հայ ժողովրդի մալանիների կողմից ու զարգացել հայ ժողովրդի զարգացմանը զուգընթաց:

Հայկական շարժական օրացույցի արտաքին մանությունը եզիպտական և իրանական օրացույցներին դեռես չի փատտում հայկական տոմարի իոխատալ յիեելը: Հատկանշական է, որ տարբեր ժողովուրդների աոմարներին քաջածանոթ Հովհաննես Իմաստասերը, եզիպական օրացույցից օգտվող յոթ ժողովուրդների շարքում նշելով հայերի մերձավոր եարևաններին՝ աղվաններին և վրացիներին, չի եիշատակում հայերին: Հայկական և եզիպտական օրացույցներն ունեն տարբեր ներքին կառուցվածք. ինչն արտահայտվում է տարվա եղանակների թվում, եզիպտացիների կողմից ամիսը աասնօրյակների ու ենգօրյակների րաժսնելտ պրակտիկարսմ (րացուկայում է հայերի մոտ), շարժական օրացույցը որոշակի ժամանակահատվածներում ռեալ ժամանակի եետ համապատասխանեցնելու համակարգում: Տարբեր են եզել մաև այդ օրացույցների տարեսկիզրները և այն որոշելու համար կողմնորոշիչ ծատայող երկմային րուսատուները: Այսպես, եթե եին եզիպացիների համար որպես այդպիսին էր ծառայում սրբազան Սոթիա-Սիրիուս աստղի եելիտիկ ծագումը, որին հեատում էր Նեղոսի վարարումը և զարմանմուտը, աարս եին հայաստանցիների համար, Բյուրականի աստղադիարանի գիսաշիատուղ, աստղագետ, տոմարագետ Գ. Բրուտյանի կարծիքով՝ այդպիսին ծառայել է Հայկ-Օրիոն համաստեղության Բետելգեյզե ամենապայծառ աստղի եելիտիկ ծագումը: Սանրամանորեն վերլուծելով հայտնի սսլայները և եղած կարծիքները, կատարելով համադարաախան աստղագիտական հաշվարկներ՝ Գ. Բրուտյանը հայկական տոմարի սկզբնավորման թվական է համարում մ.թ.ա. 2341 թիվը:

Մեր կարծիքով րացի հայ ժողովրդի կողմից, որպես մախանոր, Հայկի ասավածացումից և պաշասամներից, նրան երկմականարի եսկա ընրումելու իրողությունից, այս վարկածի օգտին են յտսում Ամանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի նշված հաղորդումներն այն մասին, որ Հայկն է եղել տարվա շրջան հաառաստողը, ու ամիսները նրա զավակներն են: Անկասկած է, որ միջնադարյան հայ տոմարագետները քաջածանոթ են եոել Սոփեսա Խորենացու «Հայոց պատմությանը»¹⁰, ուր Պատմահայրը րազմիցս նշում է Հայկ

7. Հ. Բադալյան, Հայոց աոմարի պամություն, Երևան, 1976թ., էջ 17, Դ. Олькот Легенды звездного мира, Санкт-Петербург, 1914г., ст. 8:

8. Ա. Արրահամյան, մույն տեղում, էջ 215:

9. Գ. Բրուտյան, Հայոց աոմարի որոշ հարցերի մասին, Էջմիածին: թիվ 2, Երևան, 1985թ., էջ 54-55:

10. Ա. Արրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944թ., էջ 145:

համաստեղություններից անուններ տալն ունի շուրջ 5000 տարվա պատմություն. և համաստեղություններից անուններ տվող մարդիկ եավանաբար ապրել են Եփրատ գետի եովտում ու Արարատ լեռան շրջակայքում:

Հայաստանում հայամաբերված աստղագիտական րովսնդակությամբ ժայռապատկերների՝ երկմային մարմիններ և աստղատներ ներկայացնող յտերեղանիչներից շատերը մույն ձևով և մույն րովսնդակությամբ օգտագործվել են հայ միջնադարյան սիմվոլիկայում և

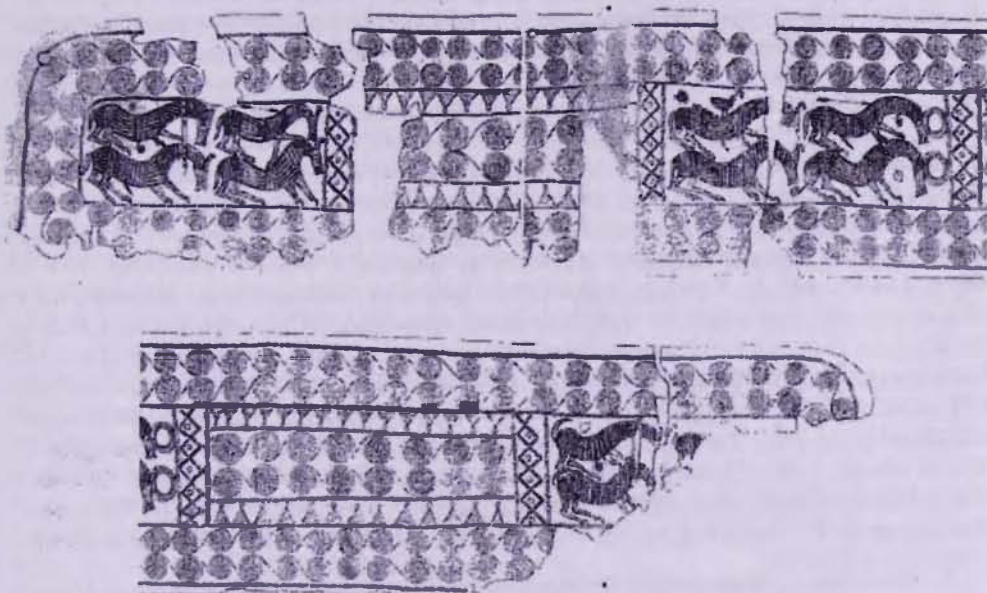
(Նկար 2) Տիգրանի ժամանակ
Մանի ավազանից

պարունակում դրանք պարասառող և օգտագործող մարդկանց տիեզերական պատկերացումների, աշխարհի կառուցվածքի, ժամանակի եղանակի և ժամանակաշափտքի վերաբերյալ: Այս տեսանկյունից, ըստ ենագետ Հ. Մնացականյանի և տոմարագետ Բ. Թումանյանի, մեծ արժեք է ներկայացնում Մանի ավազանից

Նաեապետի գալականների, թոռների և նրանց զարմի ամուսնները, որոնց թվում սակայն եայկական ամսանուններ չկան: Հայկական 12 ամսանունները կապված են բնության եղևույթների կամ աստվածությունների եեա և ժողովրդի կողմից որպես ամճանուններ չեն գործածվել: Հայ ժողովրդի եավաքական հիշողությամբ մեջ Հայկի, որպես տարվա շրջան սահմանույի կերպարը անկասկած կապված է նույնանուն եամատեղությամբ, որպես ժամանակը կանխորոշողի և ժամանակի բնթացքը եամակարգողի, դերի եեա:

Հին Հայաստանի օրացույցի ե առմարի սկզբնավորման ու զարգացման մասին առաա նյութ կարող եմ աալ մեծ քանակությամբ ենագիական գաածոները, որոնց մի մասն ունի ծիսապաշամունքային բնույթ և օգտագործվել է եիմնականում քրմական դասի կողմից: Ինչպես գիտենք, եենց այս դասի պարտականությունների մեջ էր մանում ժամանակը եաշվելը, կրոնական ծիսակատարությունները և տոները սահմանված օրերին անցկացնելը:

Ժայռապատկերներից զաա՝ մ.թ.ա. 3-1 եագարամյակներով թվագրվող րազմաթիվ ծիսական իրերը և դրանց վրա եղած լատակներն ու զարդանախշերը որոշակի տեղեկատվություն եմ

(Նկար 3) Բրնդե գոտի-օրացույցը Մանիից

(Նկար 4) Ծխական ամրո՝ Մանսինից

հատմաքերված բլուրից քիթեղից իրը (նկ.2): Այն թվագրվում է մ.թ.ա. 10-9 դարերով և հեղինակների կարծիքով՝ հանդիսանում է սիեզերքի երկրակենտրոն մոդել: «Նրա ստորին մասում եամեմատաբար մեծ պիեթրոլ պակերված է սնամեջ երկիրը՝ շրջապատված ջրային և մթնոլորտային շերտերով, իսկ դրանից վերև պատկերված են 7 լուսատուները: Ընդ որում, ամենավերևի ճառագայթող սկսվառակը մեծ է և եավառաբար խորերդանշում է արևը»¹¹:

Հին եայասաանցիների օրացուցային եամակարգի ուսումնադիրություն եամար մեծ եետաքրքրություն է ներկայացնում 1946 թվականին Սանահին գյուղում եողային աշխատանքների ընթացքում պատեակա-նորեն րացված դամբարանից եայտմաքերված բրոնզյա գոտին¹²: (նկ.3): Դամբարանն ունի

2,4մ երկարություն, 2,3մ լայնություն և 1,2մ խորություն: Մյակ հանգուցայի եետ գոտուց րացի դամբարանում եղել են բրոնզից ապարանջաններ, մատանիներ, սարդիոնից և ապակու մածուկից ուլունքներ, ինչպես նաև 12 կավամաններ: Առանձնատուկ ուշադրություն է արժանի կավանոթներից մեկը: Սրա վրա մեծ արվեստով ներկայացված են սլաշամունքային և ծխական բնույթ ունեցող կենդանիներ (նկ.4):

Բրոնզյա գոտիները Հայաստանում լայն կիրառություն են ունեցել մ.թ.ա. 13-6-րդ դարերում¹³: Դրանք մեծամասամբ գարդանախշված են դիցաբանական, երկրապիական, ռազմի կամ որսորդական սյուժետային պակերներով: «Գոտի» բառը եայերենում ունի նաև «քամար» ձևը (կամար) և կապվում երկնականարի գաղափարի եետ: Հենց գոտիներն իրենք եղել են ծխական առարկաներ, և դրանց պաշտամունքը մեծ տարածում է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի եյուդիսարեկյան շրջաններում¹⁴: Դամբարանից հայտմաքերված ծխական իրերի առատությունը հեղինակներին թույլ է ավել ելրակացնելու, որ հանգուցայի եղել է քուրմ, որի հասարակական ֆունկցիաների մեջ էր մտնում ժամանակի հաշվումը և միշտ ժամանակին ծխական արարողությունների կատարումը¹⁵: Քննարկվող դամբարանը և բրոնզյա գոտին թվագրվում են մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերով: Գոտու թիթեղն ունի 1մ եաստություն, 15ամ լայնություն և 95,5սմ երկարություն: Գոտին եզրագծված է միմյանց միացած պարուրներով, կան նաև կետեր, եռանկյունիներ և ռոմբեր: Գոտու միջին մասում պատկերված են նույն ուղղությամբ ընթացող չորսական ձիերի 3 խմբեր, որոնց տարրեր եամադրություններով ուղեկցում են տարրեր դիրքերում գտնվող արեգակի, լուսնի եղջյուրների, թռչնի, նետի և սպիրալաձև կախիկի պատկերներ: Հեղինակների հետազոտմամբ՝ գոտու վրա պատկերված են 236 պարուր և 118 կետ, որոնց գումարը՝ 354, եանդիսանում է լուսնային օրացուցային տարվա օրերի թիվը: Լուսնային օրացույցով տարին կազմված է 12 ամսիներից, որոնցից 6-ը պարունակում են 29 և 6-ը՝ 30 օր (6x29+6x30=354): Ամիսների՝ տարրեր քանակությամբ օրեր ունենալը պայմանավորված է լուսնային սինոդիկ ամսվա տևողությամբ, որը կազմում է 29 օր 12 ժամ 44 րոպե և 3 վա րկյան, ինչը կլորացնելով՝ կունենանք 29,5 օր: Վիզուալ դիտումների միջոցով մարդիկ շատ վաղուց են նկատել նորալուսնից նորալուսին ընկած ժամանակահատվածի տատանումները 1 օրվա տևողությամբ և մշակել այդպիսի եամակարգ: Արեգակի տարրեր

11. Բ. Թումանյան, Հ. Սնացականյան, Բրոնզի դարի գոտի-օրացույցը, Երևան, 1965թ., էջ 10-12:

12. Բ. Թումանյան, Հ. Սնացականյան, նույն տեղում, էջ 26:

13. Բ. Пуотроаскнй, История и культура Урарту, Ереван, 1944г., см. 275:

14. S. Esayan, Gurtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie, Band 9, 1984, 173-174.

15. Բ. Թումանյան, Հ. Սնացականյան, նույն տեղում, էջ 34:

դիքերը՝ քարճրությունները ձիերի նկատմամբ, ցույց են տալիս, որ գոտին պտտրաստողներն ու օգտագործողները հստակ գիտելիքներ են ունեցել գիշերահավասարների և արևադարձերի վերաբերյալ, այսինքն, գիտենալով այս երևույթների պարբերությունները, գիտեցել են արեգակնային տարվա տևողությունը և ունեցել են լուսնային օրացուցային տարին արեգակնայինի հետ համապատասխանեցնելու համակարգ: Այն իրականացվել է (365-354=11 օր) այլ 11 օրերը որոշակի պարբերականությամբ որպես հավելյալ ամիս ներմուծելու միջոցով:

Ըստ եեղիմակների՝ ձիերի 3 խմբերը ներկայացնում են տարվա 3 եղանակները, իսկ ձիերից յուրաքանչյուրը ամսվա խորերդանիշ է՝ 12 ձիեր = 12 ամիսներ: Գոառու վասլի 27 եռանկյունիները ներկայացնում են լուսնի դրակոնիկ ամսվա օրերի թիվը, իսկ 4 խմբի բաժանված 6-ական և 7-ական ռոմբերը ունեն 6 աշխատանքային և 1 հանգստյան օր ունեցող շաբաթվա գաղափար¹⁶: Հեաագա ուսումնասիրողները, որոնք անդրադարձել են այս գոտի-օրացույցին, ընդունել են եեղիմակների եզրահանգումները, քաջառությամբ պրոֆեսոր Է. Ադայանի, որը ռոմբերի դերի վերաբերյալ առաջադրում է ավելի համոզիչ և սրամիտ վարկած: Նկատի ունենալով, որ հին հայկական օրացույցի ամսվա 30 օրերից յուրաքանչյուրն ունի իր հասուկ անունը, պրոֆ. Է. Ադայանը գտնում է, որ մականունում ամիսը շաբաթների բաժանած ժողովրդի կոպմից հետագայում շաբաթվա 7 օրերի անունների փոխարեն ամսվա 30 օրանուններ օգտագործելը, (դրանք մտասյուսելը բնականաբար քառակի դժվար է) ռացիոնալ չէ, և կլիներ արդեն ունեցած փորձից մահանջ դեպի ետ:

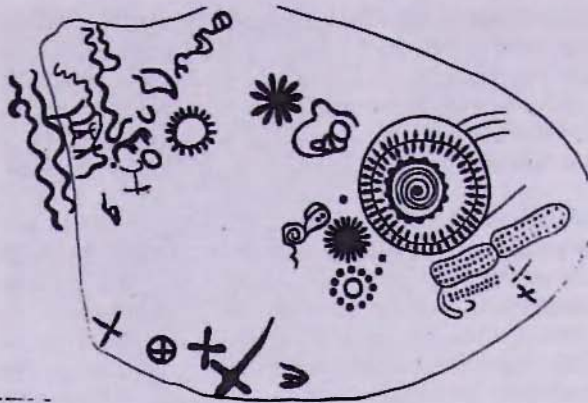
Նրա կարծիքով 7-ական և 6-ական ռոմբերի խմբերի միջոցով արտահայտվել է մահանջ տարիների պարբերության գաղափար: Այսինքն երկու 6-յակներն արտահայտում են 12 ամիսներից բաղկացած տարվա գաղափար, իսկ մեկ 6-յակը և մեկ 7-յակը՝ 13 ամիսներից բաղկացած տարվա գաղափար: Այս՝ լրացուցիչ 13-րդ ամիսը գոյանում է վերը նշված 11 օրերի եռանյա գումարից: Երկրորդ 7-յակը գոյությունը ցույց է տալիս, որ օրացույցի ճշտման համար կիրառվել է ոչ թե մեկ եռանյա, այլ վեցամյա պարբերություն, որը եռամյայից ավելի արդյունավետ է¹⁷:

Մեր կարծիքով գոտին ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք, և նրա վրայի պատկերներն ու գաղափարները կարող են մեկնաբանվել նորովի: Ընդունելով, որ 12 ձիերը կարող են խորերդանիշել 12 ամիսներ, կարծում ենք, որ ձիերի երեք խմբերը, որպես տարվա 3 եղանակների բաժանված լինելու արտահայտություն վարկածը համոզիչ չէ: Հայկական լեռնաշխարհում, ուր նույնիսկ դաշաավայրերի միջին քարճրությունը ծովի մակերևույթից 1000 մետրից ավելի է, աարվա 4 եղանակները իրարից հստակորեն տարբերակվել են, առավել ևս, որ աարվա 4 եղանակների հայերեն անվանումներից ոչ մեկը, ի տարբերություն մի շարք ամսանունների և շաբաթվա օրերի անվանումների, փոխառյալ չեն, այլ ենդեվտագական ծագում ունեցող բնիկ հույերեն բառեր են¹⁸: Առավել հավանական է, որ գոառու օրացուցային բովանդակությունը հիմնական իմաստն արտահայտված է կենարոնական պատկերում, ուր 4 ձիերը մարմնավորում են տարվա 4 եղանակները: Այստեղ արևը ամենարարձր դիրքից տեղավորվում է ամենացածր դիրքի, այսինքն՝ ներկայացված է ամառային արևադարձ-ձմեռային արևադարձ ընթացքը: 4 ձիերից երեքը ունեն ֆալուս, ինչը պտղաբերության խորերդանիշ է և ուղղակիորեն մատնանշում է տարվա 4 եղանակներից երեքի կապը բնության գարթոնքի, պտղաբերության, հասունացման և, ընդհանրապես, գյուղատնտեսական ցիկլերի հետ: Վերին ձիու մեջքին պատկերված ջրային թռչունը կարող է խորերդանիշել գարունը: Առաջին և երրորդ պատկերախմբերը ըստ պատկանված մասերի նույնն են, քաջառությամբ երրորդ խմբի ձիերի՝ պոչերը վեր րարճրացրած դիրքի: Մյուս մոտ պատկերված արևանշանները կենտրոնական պատկերի արևանշանների համեմատ գրավում են միջին դիրք և կարող են ունենալ գարնանային և աշնանային գիշերահավասարների իմաստ:

16. Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, *Ույն տեղում, էջ 41*:

17. Է. Ադայան, *Անհրկներ Հայոց տոմարի պատմության, Երևան, 1986թ., էջ 19*:

18. Հր. Անտոյան, *Հայերենի արմատական բառարան, Երևան, 1971թ., էջ 146, 221, 524, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987թ., էջ 217*:

(Նկար 5) Մե սարի ժայռապատկեր օրացույցը

Ուսումնասիրողները ուշադրությունից դուրս են թողել առաջին և երրորդ խմբերի երկրորդ գույգ ձիերին միացնող լուծը: Քանի որ ձիերին լծված սայլ կիսմ այլ փոխադրամիջոց չկա, լուծը ստանում է սիմվոլիկ բնույթ: Լուծի իմաստը քացատրվում է վրան արված 7 օղակներով, որոնց թիվը եամապատասխանում է լուսնի մեկ փուլի տևողությանը: Լուծը ասես եամակարգում է ձիերի ժամանակի ընթացքը ըստ լուսնի փուլերի:

Ձիերի բոլոր 3 խմբերի կոմպոզիցիայում եամոզես են գալիս սպիրալաձև կախիկները, որոնք արևի ռաբժրացմանը և անկմանը զուգընթաց՝ տեղափոխվում են: Առաջին այդ կախիկների իմաստի և նշանակության վերաբերյալ միայն եմթադրություններ կարելի է անել: Նկատարենք, որ 1-ին և 3-րդ պատկերներում դրանք կախված են ձիերի փորսառակից, իսկ կենտրոնականում՝ վզից և սրունքից, կապվում են արևի շարժման, այսինքն՝ տարվա եղանակների հաջորդականության եետ, և՛ 1-ին և՛ 3-րդ խմբերում փաստորեն փոխարինում են ֆալուսին, կարելի է եմթադրել, որ դրանց միջոցով ներկայացվել է կենդանական աշխարհի, կամ թեկուզ ձիերի զուգավորման, եղիության և սեռական սրահվության, մաև ծնի ցիկլերը: Այս եմթադրության օգտին է խոսում մաև 3-րդ խմբի՝ առանց արական եաականի ձիերի, պոչերը վեր ռաբժրացրած՝ (զուգավորմանը պատրաստ) դիրքը: Ձիերի 1-ին և 3-րդ խմբերի մասնակի տարրերություններով կրկնությունը խորերդանշում է ժամանակի անընդհատ եոսքը, տարվա եղանակների և դրանց եետ կապված բնության երևույթների եարաաև կրկնությունը: Գոսին մախկին ուսումնասիրողների կողմից դիտարկվել է բաց՝ փոված վիճակում, սակայն իր կիրառական ձևով մրա 2 ծայրերը պետք է միացած լինեն, այսինքն ստացվում է ժամանակի ընթացքի, ցիկլային կրկնությունների, եղանակափոխի անընդհատ, փախ շրջան:

Անդրադառնալով 6-ական և 7-ական ոտմերի նշանակության վերաբերյալ կարծիքներին՝ պետք է նշել, որ արեգակնային տարվա տևողության գիտենալը զոտուց օգտվողների կողմից դեռևս ապացույց չէ զոտու վրա պատկերված 354 օր պտըունակող լուսնային օրացույցը լուսնաարեգակնային օրացույց ընդունելու եամար: Առավել ևս, որ լուսնային (354) և արեգակնային (365) օր օրացուցային աարիների տարրերությունը կազմող 11 օրերը զոտու վրա ոչ մի կերպ արտահայտված չեն: Պետք է համաձայնվել պրոֆ. Է.Աղայանի՝ ոտմերի դերի մասին առաջ քաշած վարկածին, սակայն մեր կարծիքով եոամյա կամ վեցամյա պարբերությունները օգտագործվել են ոչ թե լուսնային օրացույցը արեգակնային տարվա եետ եամապատասխանեցնելու, այլ եենց լուսնային օրացույցի ճշտման եամար: Չէ որ լուսնային օրացույցից օգտվող բոլոր ժողովուրդների եամար քացութիկ նշանակություն է ունեցել տարվա առաջին օրը կամ ցիկլի սկիզբը մորալուսնի եետ եամապատասխանեցնելը:

Թվում է Հայաստանում մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերում լուսնային օրացույցի առկայությունը եակասում է բազմաթիվ մատենագրական տվյալներին և ընդհանուր ճանաչում գտած այն կարծիքին, որ եայերն ի սկզբանե ունեցել են արեգակնային օրացույց, առավել ևս, որ արեգակնային օրացույցը եամոդիսանում է լուսնային—> լուսնաարեգակնային օրացույցների զարգացման արդյունք: Մեր կարծիքով այստեղ եակասություններ չկան: Հին եայաստանցիների մոտ արևի պաշտամունքի եետ միասին տարածված էր լուսնի պաշտամունքը, և արեգակնային օրացույց ունեցող մարդիկ եատուկ կրոնածիսական արարողությունների, պաշտամունքային տոների, ինչպես և տարվա մերքին բաժանումներում ճշտումներ կատարելու մպատակով արեգակնային օրացույցին զուգաեետ

կարող էին օգտվել նաև լուսնային օրացույցից: Դրա լավագույն ապացույցն այն փաստն է, որ ըստ զարգացած քաղաքակրթություն և արեգակնային օրացույց ունեցող եին եգիպտացիները կրոնաժխական արարողությունների և տնտեսական աշխատանքների ժամկետների կարգավորման նպատակով քաղաքացիական արեգակնային օրացույցի հետ միաժամանակ մ.թ.ա. 2-1 հազարամյակներում օգտվում էին լուսնային օրացույցից և տրեգակնային օրացույցում լուսնային ամիսների սկիզբը ճշաեւու նպատակով կիրառում էին 309 ամիսներից ըաղկացած 25-ամյա պարբերությունը¹⁹:

Հայաստանում գոաի-օրացույցին մախորդող ժամանակաշրջանի՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի օրացույցային համակարգերին են վերաբերում ժայռապատկերների երկու խմբեր, որոնցից մեկը հայտնաբերված է Գեղամա լեռների Շելխ չինգլ (եռնագագաթի, մյուսը՝ Վարդենիսի լեռների Սև սար գագաթը տարածքներում: Դրանք ունեն ծովի մակերևույթից 3500մ և 3000մ բարձրություն և պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանի համոզմամբ՝ տաճար առողադիտարաններ են²⁰: Այս երկու խմբերից առավել հեաաքրքիր է Սև սարի 2-րդ՝ ամենամեծ հուշարձանը, որը պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանի ընդորշմամբ՝ «Նախնադարյան արվեստի ե տոմարի սքանչելի կոթող է»: Պատկերները փորագրված են 6մ² մակերես ունեցող ժայռի վրա (նկ.5): Այն մամ է աստղային քարտեզի: Քարտեզի վրա եստակորեն զանազանվում են երկնային մարմինների 4 խումբ, որոնցից երեքը լցված են երկրաչափական պատկերներով, իսկ չորրորդը՝ երկրաչափական, մարդկային և կենդանական պատկերներով: Առանձին մարմինների տրամագծերը կազմում են՝ 100սմ, 40սմ, 30սմ: Պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանը, մանրամասնորեն ուսումնասիրելով պատկերների քանակը, առանձին պատկերների նշանների թիվը, դրանց հարաբերությունները, նկատել է, որ ալյտեղ «օրինաչափորեն հանդես են գալիս 94 և 82 թվերը, որոնք նույնպես արտահայտում են լուսնարեգակնային տոմարի հարաբերությունները»²¹: Նշենք սրայս, որ ժայռապատկերի ամենամեծ ֆիգուրը Հ. Սարսիրոսյանը ղիտարկել է որպես արև՝ վրան եղած 94 նշաններով, իսկ լուսատուների մնացած պատկերների մեջ՝ խոլ համաստեղության խորեղակային կերպարանքները: Արևի պատկերի վրա եեղինակը եաշվել է 94 նշան և զանում է, որ դա գարնանային գիշերեալասարից ամառային արևադարձ ընկած օրերի քանակությունն է: Այնուհետև, համադրելով այդ թիվը ժայռապատկերի մյուս թվային արահայաությունների հետ, եկել է այն եզրահանգման, որ այս ժայռապատկերը հանդիսանում է 365-օրյա արեգակնային օրացույց:

Մեր կարծիքով պատկերի կենտրոնում գտնվող փոսիկը, որից սկիզբ է առնում սպիրալը, նույնպես պետք է եաշվի նշանների թվում, ինչի տրոյունքում 94-ի փոխարեն կունենանք 95 թիվը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի պատկերված լուսատուների ճառագայթների 11,18,19 թվերը, որոնք ուղղակիորեն կապվում են որոշակի պարբերությունների, այդ թիւմ՝ խավարումների հետ:

Ինչպես նշվեց, Հայաստանի տիեզերական թովանդակությամբ ժայռապատկերները գալիս են մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակից, և երկնականաը համաստեղությունների ըաժանող մարդիկ սարել են Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում: Ներկայումս ընդունված կարծիք է, որ կենդանակերայի համաստեղություններն իրենց անվանումները ստացել են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին, հնարավոր է՝ և ավելի վաղ:

Պրոցեսիայի՝ երկրի պտտման առանցքի տեղաշարժի եետևանքով մոտավորապես 2160 տարվա ընթացքում գարնան գիշերեալասարի օրը տրեգակը տեղափոխվում է կենդանակերայի մի համաստեղությունից հաջորդը: Ներկայումս գարնան գիշերեալասարը համապատասխանում է Չկներ համաստեղությանը, իսկ մոտ 2200 թվականին այն կմտնի Ջրեոս համաստեղություն:

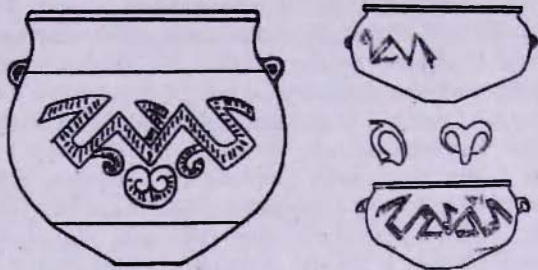
Մ.թ.ա. 4-3 հազարամյակներում գաղնանային գիշերեալասարի ժամանակ արեգակը գտնվել է Ցուլ համաստեղությունում և մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին ալն մտել է խոյ

19. И. Климишин, Календарь и хронология, Москва, 1985г., стр.144.

20. Հ. Սարսիրոսյան, Հ. Իսրայելյան, նույն տեղում, էջ 48-50:

21. Հ. Սարսիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, պրակ. 3, Երևան, 1981թ., էջ 51:

եամաստեղության մեջ: Այս երևույթը ափեզերքի երկրակենտրոն կառուցվածքի եամոզմուսը ունեցող մարդկանց կողմից պետք է ընկալվեր որպես ափեզերասասան ուժի՝ գերագոր աստվածության գործողության եետևանք, և խոյը, ստանալով գարման, բնության գարթոնքը, պաղարերության մարմնավորողի կերպար, դառնում է պաշտամունքային կենդանի: Դեպիդ Յուլանսիի կարծիքով՝ հենց այս երկնային անդաշտին է ընկած Միթրայի կողմից ցույիս գոհարերելու և դրանից եետո բնության գարթոնքի վերաբերյալ միջի ակունքներում: Հայկական լեոնաշխարհում ևս այս ժամանակաշրջանում մեծ տարածում է գտնում խոյի

(Նկար 6) Ծիսական անոթներ Քեթիի թիվ 8 դամբարանից

ծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց քանակությունը եամընկնում է արեզակնային տարվա, լուսնային դրակոնական և սինուլիկ ամիսների օրերի, լուսնի փուլերի տևողության եետ:

Տարբեր կավանոթների վրա եղած պաակերների մանությունը, դրանց ներքին քաժանուններում եղած նշանների թվերի կրկնությունները եիմք են աալիս ենթադրելու, որ ման գուպալիպությունները պատանական չեն, ծառայել են որոշակի նպատակի, որը կարող էր լինել եենց օրացույցը կամ օրացույցային համակարգը:

Կավանոթները 1974թ. եայտնաբերվել են Քեթիի վաղ թրոնգեղարյան դամբարանադաշտի թիվ 8 դամբարանից: Դամբարանն ունի 1,9մx1,2մ չափեր, ծանկված է եղել 2 սալաքարերով: Հարավային կողմում, եատակից 0,3մ քարժրության վրա ունի 0,6մ2 մակերեսով մուտք, որն արաաքին կողմից փակված է եղել 2 սալաքարերով: Դամբարանում եղել է 3 թաղում: Առաջին երկուսի ոսկորները հավաքված և կիտված են եղել եյուսիտալին պաաի տակ: Երրորդը գտնվել է մուտքի մոտ, խիստ կծկված վիճակում՝ գլուխը դեալի եարավ, դեմքով տրեելը: Դամբարանի արևմայան պատի երկայնքով դրված են եղել 6 կավամաններ:

Դրանք սև գույնի, լավ վայլեցված մակերեսով, վարդագույն աստառով, ժամանակին բնորոշ գարդանախշերով անոթներ են, պատկանում են Կուր-Արաքսյան մշակույթին և թվագրված են մ.թ.ա. 3-րդ եազարամյակի երկրորդ կեսով²² (նկ.6):

Կավանոթներից երկուսը մույն չափի և ձևի քրեղաններ են, (նկ.6, ա, բ) երրորդը՝ (նկ.6, գ) կարաա: Քրեղաններից մեկը և կարաաը ունեն կեղծ ունկեր, մյուս քրեղանի ունկերը վտխարինված են բարժր արվեստով կատարված խոյի գլուխներով:

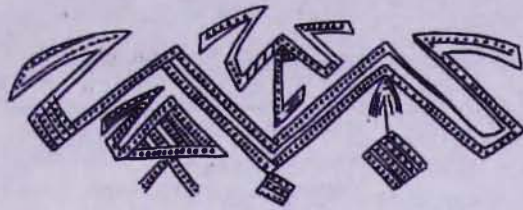
Քրեղանի ռուազուռս ունկերը ուղղակիորեն կապվում են կենդանակերպի խոյ եամաստեղության և խոյի պաշտամունքի եետ:

Քրեղանները, ի տարրերություն Կուր-արաքսյան մշակույթին բնորոշ անոթների միաւն մի կողմի գարդանախշմանը, երկու կողմից էլ պատկերազարդ են, իսկ կարաան ունի մեկ պաակեր: Պատկերները հիմնականում եամանման են, եիշեցնում են ոճավորված վիշապներ, կան մաև մեկ թռչուն, երկու ռոմբեր և ծագող արև:

22. Д. Юанси, Загадки митраизма. В мире науки, №2, Москва, 1990г., стр.75.

23. К. Кушнарева, Символика алтарных стел из святилищ древнего Двина, 2-ой международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978г., стр.9-10, Հ. Մարտիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981թ., էջ 49, ծան. 3:

24. Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, Ереван, 1988г., стр.39, 44.

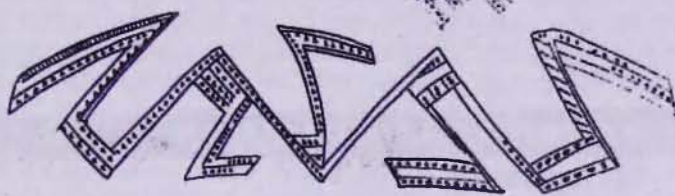
(Նկար 7) Զրեղանի Ա կողմի պատկերը

հավասար է արեգակնային տարվա օրերի թվին: Ներքին ռաժանունների մեջ, չնայած ափրույթների պիտի տարթերությանը, խստորեն պահպանվում են նշանների հավասար քանակությունները: Կենտրոնական թռչնավիշայի մեծ պատկերը պարունակում է 2×95 նշաններ: 95 նշաններ են առացվում ինչպես պատկերը կենտրոնից սինետրիկորեն կիսելիս, այնպես էլ առանձին-առանձին իրար գուգանեռ ափրույթներում: Նույնքան նշաններ ունի մաս թռչնի պատկերը: Այս թիվը մեզ ծանոթ է Մև սարի կենտրոնական պատկերից: $95 = 5 \times 19$ ուղղակիորեն կապվում է յուսնի և յուսնային տարին արեգակնային տարվա եետ համապատասխանեցնելու 19-ամյա պարբերությունների հետ՝ $19 \times 365 \text{ օր} = 235$ ամիս 29,5 օր = 6939,6 օր: Թռչնի ոտքերի վրա արված նշանների թվերի՝ 6 և 7 գումարը տալիս է 13, նույնքան նշան է պարունակում թռչնի իրանի ստորին՝ ոտքերի միացման ափրույթը: $6 + 7 = 13$ նշանների թիվը մեր կարծիքով խորերդանշում է 13 ամսից ռադկացած մանանջ տարվա

Պատկերները արված են խազելու եղանակով, ներառում ռաժանված են ափրույթների, որոնց մեջ սեղման եղանակով յլրոշմված են եռանկյունաձև, գծանման և եատիկաձև նշաններ: Ամրոդջ աշխաանքը կատարված է մեծ խնամքով:

Նշանների թիվը խոյալոր քրեղանի Ա կողմի պատկերի վրա (նկ. 7) 364 կամ 365 է, որը եամսւրյա

գաղափար: Առավել ևս, որ թռչնի եռանկյունաձև իթանի ներքին մասում առկա են 13 նշաններից թաղկացած ստորին տիրույթի վրա եենվող 4 ափրույթներ, որոնցում արված 1, 3, 7, 11 նշանները կարող են պատկերել

(Նկար 8) Զրեղանի Բ կողմի պատկերը

եավելյալ ամիս ունեցող տարիների եերթագայությունը սլարբերության մեջ: Նման պարբերությունները յուսնաբեգակնային օրացույցում գործածվել են Ամանորը նորայուսնի հետ եամապասախանեցնելու մզատակով: Կենտրոնական պատկերի կից անկյուն կազմող տիրույթների նշանների թիվը $18 + 23$ և $25 + 16 = 41$ է, ուրի երեք անգամ կրկնվելը պատահական յինել չի կարող:

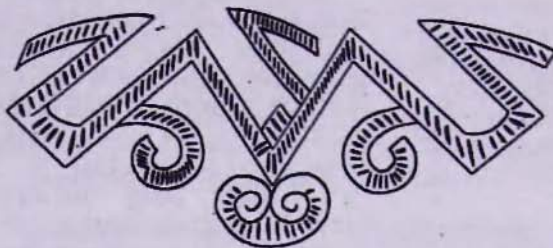
Խոյալոր քրեղանի Բ կողմի պատկերն (նկ. 8) ունի 252 նշան: Պատկերի վերին մասում կա մաս հավելում արտաեայտող մաս, որի առանձին ափրույթներում դրոշմված նշանների ընդհանուր քանակը 22 է: 252 թիվը եավելման ափրույթներում եղած նշաններին եաջորդական գումարման դեպքում առացվում են 264, 265 թվերը, որոնք կադմում են գյոտատմտեսական տարվա օրերի մոսավոր քանակությունը:

Նշված կավանորի Բ կողմի պատկերը եամարրս մոյնությամբ կրկնում է կարասի վոայի պատկերը: Այստեղ շեշված են 27՝ յուսնի դրակոնական ամսվա օրերի թիվը, 59՝ յուսնային գույգ ամիսների օրերի քանակությունը: (նկ. 9)

Այսպիսով, ունեմալով 364-365 օրեր, (արեգակնային տարվա տևողություն) և $59 = 30 + 29$ յուսնային ամիս ունեցող համակարգ, գործ ունենք յուսնաբեգակնային օրացույցի հետ:

Քեթիի ծիսական անոթների պատկերներում եղած թվային արտաեայտությունները եետագայում իրենց կրկնությունն են գտնում վերը նշված ժսյոապատկերներում և Սանանինի բրոնզե գոտի-օրացույցում:

Նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը բերում է այն եամոզման, որ տվյալ ոպատկերների նշանների թվային արտաեայտությունները ներկայացնում են ոչ միայն

(Նկար 9) Կարաեի վրայի պատկերը

ընդհանրություն: Կրոնապաշտամունքային ընդհանրությունը պետք է արտահայտվեր նոտական արարողությունների, ծեսերի և տոների համանման և եամաժամանակյա հոսովանքով: Երբ կարող էր լինել ժամանակահատված կամ օրացույցի ընդհանուր համակարգի գոյության պայմաններում:

Քերի ամառների վրա դրոշմված լուսնարեգակնային օրացույցը դեռևս լրիվ վերծանված չէ, սակայն փաստում է: Դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ ինքնուրույն օրացույց ունենալը, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ մեզ հայտնի եին հայկական արեգակնային օրացույցի եամար:

տարվա օրերը, այլև ամիսների օրերի քանակություն, լուսնուցիչ ամսվա գաղափար, լուսնային օրացույցը արեգակնային տարվա եետ համապատասխանեցնելու եամակարգ: Կուր-արաքսյան մշակույթի խեցեղենի պատկերների, զարդանախշերի և սիմվոլների ընդհանրությունը եմթադրում է դրանց հիմքում ընկած պատկերացումների, հավատալիքների, պաշտամունքի

О ДРЕВНЕМ КАЛЕНДАРЕ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

А. ХАЧАТРЯН

Для решения вопроса возникновения древнеармянского календаря в последние годы широко используются археологические материалы:

Исследования наскальных изображений с космогоническими сюжетами 5-1 тысячелетий до н.э. показывают, что еще в недопамятные времена жители древней Армении наблюдали звездное небо, в разных изображениях фиксировали движения небесных светил, фазы луны, символы зодиакальных созвездий и т.д. Высокий уровень накопленных астрономических знаний стал основанием создания самостоятельного календаря.

В богатом археологическом материале 3-1 тысячелетий до н.э. имеется большое количество ритуальных вещей, которыми в основном пользовалось жеречество. В функции последних входило времисчисление и своевременное проведение религиозных мероприятий. Из археологических находок, по мнению специалистов, особый интерес представляют бронзовая геоцентрическая модель из Лчашена (10-9 века до н.э.) и бронзовый пояс - календарь того же времени из Санаина.

В краеведческом музее Ширака хранятся 3 керамических ритуальных сосудов из некрополя эпохи ранней бронзы (2-ая половина 3-его тысячелетия до н.э.) близ села Кети.

Расшифровка численных выражений точек и треугольников размещенных в декорах этих сосудов, указывает, что числа выражают продолжительность фаз луны, лунного месяца, и солнечного года. В совокупности это стилизованное изображение лунно-солнечного календаря.

Феликс ТЕР-МАРТИРОСОВ, Григор КАРАХАНИЯ
РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ И НЕКРОПОЛЯ
АНТИЧНОГО ШИРАКАВАНА

В 1977г., с началом сооружения водохранилища на территории, намечавшейся под затопление, экспедиция института археологии и этнографии АНА начала археологические раскопки поселения и некрополя эпохи классической античности, обнаруженные весной того же, 1977г. Археологические исследования проводились в 1977-78г.г. под руководством Г.О. Караханяна и Ф.И. Тер-Мартиросова, а с 1979 по 83г.г. - под руководством Ф.И. Тер-Мартиросова. В 1984г., с затоплением территории памятника, вызвавшим периодическое покрытие водой всех древних сооружений, археологические раскопки были прекращены¹.

Исследовавшееся античное поселение расположено в 1,5 км. к югу от поселения Ширакаван, на левом берегу р. Ахурян, в 5 км. севернее места слияния рек Карс-Чай и Ахурян. Здесь были заложены 3 раскопа. В восточной части - 1-ый раскоп, на нижней террасе и в центральной части - 2-ой, в западной части верхней террасы - 3-ий раскоп.

Археологическими исследованиями выделены 4 культурных слоя, хронологически охватывавшие период со Пв. до н.э. до конца IIIв. н.э. Первый, самый нижний слой, относящийся ко IIв. до н.э., прослежен на I и III раскопах. На II раскопе постройки этого периода были полностью уничтожены при последующих перестройках. Сооружения этого периода имели строгую ориентацию зданий по сторонам света. Все здания имели четкую прямоугольную планировку помещений. На 1-м раскопе были раскрыты останки нескольких строений, полностью перестроенных в III-м периоде. На III-м раскопе, в его восточной части, была раскопана часть помещения, представлявшего собой колонный зал. Фундамент здания был сооружен в виде двупанцирной кладки из груботесанного камня с забутовкой из мелкой гальки и глины. Толщина стен была 120 см. Гладкая поверхность фундамента позволяет предположить, что стены здания были возведены из сырцового кирпича. В северной стороне стены сохранился дверной проход шириной 95-100см. Пол дверного прохода выстлан четырьмя гладко тесанными плитами. Пол внутренней части помещения глинобитный, на нем сохранилась торовидная из серого туфа база с квадратным основанием высотой 20см. и тором диаметром 45см. Здание было уничтожено сильным пожаром. Глинобитный пол был обожжен и приобрел высокую прочность, торовидная база растрескалась от высокой температуры. Судя по находкам фрагментов и целых торовидных баз, идентичных найденной растрескавшейся базе, данное помещение представляло собой большой зал с 8-ью колоннами. Планировка других помещений не прослеживается. На всех строениях I слоя были прослежены следы пожара. Можно предположить, что здание было главным строением верхней террасы.

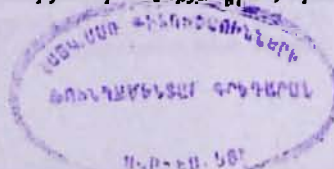
В 1982г. на террасе, располагавшейся на 180-200см. ниже, раскопано другое здание. Стены его толщиной 120см. были построены из рваного камня небольших размеров на глиняном растворе. Сохранилось два помещения размерами 4,35х5м. и 4,35х3м. Пол большого помещения был вымощен плитами, среди которых использованы

1. Отчеты о раскопках памятника: опубликованы тезисах докладов научных конференций института археологии и этнографии АНА за 1978-1985г.г., (на арм. яз.) и в сборниках "Археологические открытия в СССР" за те же годы, изданных в Москве; отдельные статьи о памятнике.

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Անիկ Շիրակյան. Գիտություն և տեխնիկա, Երևան, 1984թ., դ7;

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Անիկ, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, 1984թ., հ. 10:

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Օրիակյան, Հայկական Ենթաշխարհային պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996թ., էջ 233-239:

фрагменты из зернотерок. Вероятно, это помещение служило хлевом. Другие помещения здания сохранились фрагментарно. Здесь обнаружены фрагменты сосудов светлорычного ангоба с хорошим качеством обжига, звонкого тонкого черенка, а также фрагменты керамики с росписью красной краской по коричневому ангобу, характерные для эллинистического периода Армении. Это показывает, что первый культурный слой в Ширакаване относится к эллинистическому периоду. Более точно датировать основание памятника возможно по облакам фрагментов двух туфровых стел: одной-маленькой, изготовленной грубо, другой-больших размеров, хорошо отесанной с обеих сторон. Обе стелы в верхней части завершаются тремя закругленными зубцами. Такая форма характерна для широко известных стел царя Арташеса, правившего в начале II в. до н.э. Они были найдены при вторичном использовании в более поздних строениях. Это позволяет предполагать, что наше поселение было основано при правлении царя Арташеса во II в. до н.э. Стелы отличаются отсутствием надписей. Все, более ранние обнаруженные стелы царя Арташеса, были найдены поодаль от поселений. Можно предполагать, что, наряду с межевыми стелами царя Арташеса с надписями на арамейском языке, в древности использовались также стелы без надписей, которые устанавливались в царских владениях и служили указанием на их принадлежность царю².

На I-м раскопе нижней террасы открыты здания жилого комплекса. Строительная техника здесь характеризуется использованием камней среднего и крупного размеров на глиняном растворе, что придает постройкам облик, близкий циклопическим сооружениям более раннего времени. В зданиях широко используются хорошо тесанные торевидные базы из туфа и известняка под деревянные колонны. Это указывает на наличие в развитии культуры Армении общих черт с культурами эллинистического Востока³.

Особо выделим устройство на склонах нижней террасы искусственно выровненных площадок, на которых возводились здания. Вертикальные срезы склона обкладывались однорядной облицовочной кладкой из грубоотесанных с лицевой стороны рваных камней средних и больших размеров. Такая облицовочная стена одного помещения могла служить основанием для возведения на ней стены одного, построенного выше по склону, помещения, что придавало постройкам в целом ступенчатый облик. Техника террасного возведения домов присуща строительному делу Армении еще с III тыс. до н.э. В помещениях в большом количестве обнаружены фрагменты чернорычной, коричневоотесанной и расписной керамики с росписью красной краской по коричневому ангобу. Среди них-фрагменты толстостенных блюдец, сосудов с носиками, фляг с концентрическим расписным орнаментом, чернорычных фиал. В большом количестве найдены пряслицы, амулеты, изготовленные из фаланг овец, зернотерки и т.д. Находки керамических шлаков, тиглей и заготовок из поделочных камней типа сердолика, яшмы, и др., свидетельствуют о широком развитии ремесел в поселении.

Погребения этого периода были расположены севернее поселения, в долине, за ручьем Севак. Захоронения были устроены в могилах размерами 150х200см. вырытых в грунте на глубине 180см. и перекрытых туфовыми плитами. Костяки погребенных сохранились плохо. Ориентация погребенных в двух могилах-восток-запад. Интересно, что в могилах в качестве сопровождающего материала, у головы погребенных были уложены головы собак, а в ногах: в одном случае-челюсть барана, в другом

2. Ф. И. Тер-Мартirosов. Античное поселение Ширакаван. V-я республиканская конференция по вопросам культуры и искусства Армении. Ереван, 1982; Ф. Тер-Мартirosян. Памятник классической античности Армении. Вестник Ереванского университета. Ереван, 1993, № 3, с. 66.

3. И. Р. Пичикян, Традиции Востока в древнеармянской архитектуре. Сборник докладов международного симпозиума по армянскому искусству, т. 1, Ереван, 1978, с. 258.

рога козла. В первом погребении найдена коричневоошаренная тарелка со слегка закругленным во внутрь венчиком. Во втором погребении найден небольшой горшочек с выступающим ниже венчика ойнохоевидным оформленным носиком. По тулову горшка, в наиболее расширенной его части, на коричневом ангобе красной краской нанесен орнамент в виде широкой полосы. Такие сосуды характерны для керамики эллинистического периода. Так наш сосуд, имея аналогии во многих памятниках Армении, имеет прямую реплику в сосуде из древнего Армавира⁴. Третье погребение представляло собой большой каменный ящик, разделенный в средней части перегородкой. В западной части ящика был обнаружен скорченный костяк, ориентированный головой на север; в восточной части ящика-фрагменты лопатки животного и верхняя часть ладьевидной зернотерки с закругленной сверху поверхностью. По форме и характеру захоронения погребение можно датировать более ранним периодом, вероятно УІв. до н.э. Возможно оно было произведено жителями другого, более древнего поселения, расположенного к северу, у поселения Ширикаван.

Второй культурный слой отделен от первого слоем золы, пепла толщиной 20-30 см. Вероятно, причиной конца первого этапа жизни памятника была большая катастрофа, охватившая всю территорию памятника. Находка в слое золы железной трехлепестковой черенковой стрелы и бронзовой двухлепестковой втульчатой стрелы позволяет предполагать, что причина была военного характера. Второй слой лучше всего прослежен по материалам I и III раскопок. Он характеризуется упадком жизни на памятнике в целом. В I-м раскопе прослежена перестройка сооружений I-го слоя: превращение колонных помещений в хлев с использованием торовидных баз как камней перегородок яслей. В III-м раскопе для II-го культурного слоя характерно появление новой строительной техники. В западной части раскопа открыты следы строений с глинобитными стенами, облицованными с внешней стороны рваным камнем, а с внутренней стороны-мелким булыжником. Перегородочные стены таких строений были из глины с облицовкой с обеих сторон мелким булыжником. Наибольший интерес представляет обнаружение здесь небольшого святилища, возведенного в вышеуказанной строительной технике. Внутренние размеры святилища-2,5х3 м. Святилище имело неправильные прямоугольные очертания и было ориентировано по сторонам света. Вход находился с южной стороны. У западной, восточной и северной стен хорошо прослеживается облицовка стен ровными рядами мелкой гальки, укрепленной в глиняной массе. С внутренней стороны западной стены были возведены два полукруглых пилона также глинобитные, обложенные ровными горизонтальными рядами мелкой гальки. В северо-восточном углу располагался очаг с четырьмя вертикальными каменными столбиками по углам и глиняными стенами. В центре святилища была установлена в качестве алтаря туфовая база с профилировкой, характерной для баз аттического типа, на верхней плоскости которой лежал кусок полуобработанного сердолика. Аналогичная база была найдена в Двине, в слое эллинистического времени⁵. Использование баз из-под колонны в качестве алтаря было широко распространено в античном мире. Расположение пилонов у западной стены, вплотную к алтарю, определяет обращение молящегося на запад. Вокруг святилища были обнаружены погребения людей в карасах, грунтовые захоронения людей в сопровождении захоронений собак и в одном случае-захоронение собаки в карасе. Весь комплекс находок позволяет трактовать данное сооружение как святилище, посвященное заупокойному культу, возможно, культу предков. Оно является пока первым святилищем в памятниках Армении эллинистического времени, и аналоги ему пока нам не известны.

4. Б. Аракелян. О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира. Историко-филологический журнал. Ереван, 1969, №4, табл. 1,4.

5. Գ. Էփրայիմ, Դժբը Խիփիկ քրիշտոնեւի, Եր. 1994թ. ԶԺԼ. VII:

В I-м и III-м раскопах были обнаружены также небольшие конусообразные сооружения, овальные в плане, диаметром 1,5-2 м.

Некрополь этого периода состоял из погребений в карасах и грунтовых захоронений, расположенных на территории поселения. Сопровождающий материал обнаружен только в грунтовых захоронениях, имеющих ориентацию север-юг. В первом захоронении-бронзовый браслет с прогибом; во втором-височное кольцо из бронзы с надетой на него бронзовой пластиной с крестообразным точечным орнаментом. Интерес представляет находка геммы-многогранника в грунтовом захоронении женщины с младенцем на I-м раскопе. Гемма представляет печать подвеску-амулет. Отлита из синего стекла в форме прямоугольника. Рисунок резной, с применением сверла. Изображение неглубокое, во многих местах стертое, что свидетельствует о длительном применении геммы. На рисунке изображен всадник, борющийся со львом. Это изображение не имеет аналогий среди опубликованных гемм-многогранников. Всадник изображен на галопирующем коне. Правая рука всадника отведена назад, как бы символизируя нанесение удара копьём в противостоящего лева. Лев изображен стоящим на задних лапах с поднятой для удара передней лапой.

Точка, изображенная над всадником и львом, символизирует божественность изображенных персонажей⁶. Это предполагает символику изображения как пару противостоящих богов. Сюжет сражения всадника со львом не имеет аналогий в искусстве древнего Ближнего Востока и появляется лишь с эллинистического времени. Связь символа льва с царской властью (для культур Переднего Востока, Эгейского моря и хеттов), а всадника-с Митрой,⁷ позволяет полагать, что на гемме изображены Митра и Варуна.

II-й культурный слой имеет очень небольшую толщину пласта. Развалины святилища сохранились под завалом земли при подъеме в последующее время уровня западной части III-го раскопа. Несомненно, что многие черты материальной культуры, прежде всего строительная техника, характерная для II-го слоя, содержит в себе новые элементы. Однако погребения в карасах и другой рядовой археологический материал, прежде всего керамика, являются общими с материалами других памятников Армении. Поэтому наблюдаемые изменения объясняются не только новыми культурными влияниями, но и изменением социального и политического положения жителей данного поселения. Исследования материалов II-го слоя позволяют датировать его серединой или концом II-го века до н.э.-началом I в.н.э.

III-ий слой приходится на расцвет жизни поселения. В этот период ярко проявились функциональная характеристика и социальная структура организации поселения. На верхней террасе открыт большой культовый комплекс сооружений-теменос, обнесенный обводной стеной, шедшей по контуру верхней террасы. С восточной стороны к нему примыкала большая площадь, мощенная мелкой галькой, сохранившаяся частично (15x35 м). На площадь выходил восточный фасад зданий теменоса. В древности фасады домов были украшены головами животных: оленей, коз, быков, баранов, о чем свидетельствует богатый археологический материал в виде черепов этих животных, обнаруженных у основания стен. Отступая на 1,5-2 м. от стен, вдоль них, на площади было открыто 11 ям, расположенных в шахматном порядке и заполненных пеплом и остатками жертвоприношений: костей животных и ритуально разбитых керамических сосудов. В первой яме обнаружен комплект из 3-х чернолощенных сосудов. Это маленькая пелика с очень широким горлышком и приземистым туловом. Небольшие ручки сосуда, отходящие от наиболее широкой

6. А. Карахмедова. Бусы как один из источников изучения истории Кавказской Албании. Автореферат кандидатской диссертации. Ереван, 1978, с. 15.

7. Ж. Хачатрян. Об античной коронластике Армении. ВДИ, М., 1979, №3, с. 98.

8. F. Ter-Martirossov. Sceau-Pendefogue amilette. Armenie. Tresors de l'Armenie ancienne. Dobree. Paris 1996. p246.

части тулова к горлышку, в верхней части оформлены в виде широких горизонтальных площадок, примыкающих к венчику. Два других сосуда представляют маленькие, но сравнительно высокие миски на кольцевидном поддоне. Венчик одной миски плавно, но широко отогнут наружу. Венчик другой миски оформлен в виде небольшого валика, завершающего бортик сосуда. В другой яме был найден фрагмент венчика стакановидного кубка красного черепка с рельефно-выпуклым орнаментом, изображающим шествие козлов. Отметим, что рельефный орнамент не характерен для бытовой керамики эллинистического периода, когда господствующей была расписная керамика. Такая манера орнаментации присуща ритуальным сосудам⁹. В данном кубке прослеживается продолжение рельефной орнаментации культовых сосудов древнего Двина доурартского периода¹⁰. Фрагмент кубка с рельефным изображением козла найден и на другом памятнике Ширака, в поселении Анушаван¹¹. В этой же яме, среди пепла и костей, был найден фрагмент маленького вотивного ножа с бронзовой рукояткой длиной 3см. и обломанным железным лезвием. На территории самой площади также были найдены интересные находки, из которых выделим три предмета. Первый-конусовидная гирька из красного плотного яшмевидного камня высотой 2см., весом 3,34г. Такие гирьки употреблялись в древности для взвешивания драгоценностей. Второй-фрагментарно сохранившаяся терракотовая статуэтка, изображающая воина со щитом. Статуэтка сохранилась плохо. Голова отбита. В более лучшей сохранности статуэтка воина с головой во фригийском колпаке находится в коллекции Государственного исторического музея Армении. Наша терракотовая статуэтка отличается от последней тем, что усиливающие прочность щита железные полосы изображены крестообразно. Для статуэток этого типа было предложено определение изображение армянского пехотника в характерной для эллинистического времени амуниции¹². Нисколько не оспаривая приведенные доводы по атрибуции статуэтки, считаем возможным, что данные статуэтки изображали не просто воина, а изображение воина-божества. Отметим, что изображение атрибуции Митры предложено для терракотовой статуэтки, изображающей мужчину во фригийском колпаке с широко расставленными ногами¹³. Возможно, что воином-богом, изображенным на нашей статуэтке, воспринимался Варуна, связанный с царским культом. В этой связи особый интерес представляет третья находка. При расчистке площади в одном месте проявлялось углубление, при зачистке которого в выделившемся слое пепла были обнаружены фрагменты ритуально разбитого зооморфного черно-лощеного сосуда в виде коня, а под ним-две головы коней, принесенных в жертву и закопанных вместе с данным сосудом. Зооморфный сосуд в форме коня из Ширакавана продолжает традиции более ранних зооморфных керамических сосудов Армении эпохи широкого распространения железа. Но Ширакаванский конь отличается более высоким качеством изготовления и лучшей пластикой передачи образа. Он имеет четкую рельефную орнаментацию в виде выступающих узких полос и обозначенных узлов связи ремней с передачей изображения реального конского убора. Фигура коня выполнена в реалистической манере, с великолепной пластической передачей формы головы и тулова животного. В отличие от древних образов, отличающихся схематичностью

9. Ф. Тер-Мартirosов. Керамика эллинистической Армении как исторический источник. Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1984, с.6.

10. К. Кушнарева. Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, с.26-29.

11. Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Մ. Տեր-Մարգարյան, Անահիդ Անտիզովյանի պեղումները, Հայկական ԽՍՀ-ում. 1987-88թ.թ. զաշալային ենագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. Չեկուցումների բնագիտներ. Եր. 1989թ. էջ 59:

12. Ж. Хачатрян, указ. соч., с.99.

13. Հ. Հակոբյան, Ռ. Վարդանյան, Տ. Հովհաննիսյան, Հոգնիկի ենլլեննիսական եռլարձանի 1991-92թ.թ. ենագիտական ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները, Հայաստանի Հանրապետության 1991-94թ.թ. զաշալային ենագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան: Չեկուցումների բնագիտներ, Եր. 1994թ. էջ 40:

и статичностью фигуры, морда коня выполнена с передачей жизненной энергии, наполняющей фигуру животного. Широко, трепетно раздутые ноздри коня, полуоткрытая пасть, напряженно раскрытые глаза, настороженные уши и выгнутая грудь создают впечатление готовности коня пуститься в бег. В то же время туго натянутая сбруя как бы сжимает туловище коня, удерживая его на месте. Грива коня передана в виде тщательно заплетенных кос, каждая из которых заканчивается полукруглым выступом со сквозным отверстием. Через эти отверстия в древности, вероятно, подвешивались бронзовые колокольчики. Тщательное изображение упряжи позволяет установить форму псалий в виде луницы с двумя центральными отверстиями для крепления мундиштука. Прослеживается и характер седла, имевшего боковые выступы, а также попоны, изготовленные из шкуры животного, изображенной неровной поверхностью с точечной насечкой. Сосуд имел два отверстия: одно-маленькое, оформленное в виде бляхи, находилось на груди коня; другое-большое, диаметром 1,5 см., в верхней затылочной части головы. На спине коня сохранилось возвышение в виде небольшой прямоугольной скамеечки, на верхней плоскости которой прочерчена шестиконечная звезда в прямоугольном обрамлении.

Рассмотрение зооморфных сосудов Армении показало, что они представляли собой изображение божества, а ритуал выпивания из них жидкости символизировал причащение к божеству¹⁴. Все описанные выше детали оформления сосуда, а также захоронение его с головами двух жертвоприношенных лошадей, свидетельствуют о его ритуальном значении. Расположенная на крупе коня, над седлом, пластина с солярным знаком указывала на принадлежность коня к высшим божествам. О связи коней с культом Гелиоса в Армении писал в "Анабасисе" Ксенофонт (IV, 5, 35), а позднее-Страбон (XI, 14, 9), сообщая о конях, поставляемых армянами к празднику Митры¹⁵. Все это позволяет с большой долей вероятности определить рассматриваемый сосуд также как изображение бога Митры. Вероятно, при восстановлении Ширакаванского теменоса со святилищами были произведены жертвоприношения лошадей и вместе с ними был разбит и захоронен наш зооморфный сосуд. Центральное большое здание повидимому было основным святилищем теменоса. Сохранилась лишь его северо-восточная часть. В восточной, внутренней части раскрыта длинная платформа из тесаных плит с вмонтированным в них прямоугольной формы алтарем. Перед платформой, с западной стороны, были установлены семь небольших, диаметром 25-30 см., высотой 20-25 см. торовидных баз, из которых было найдено пять.

Расположенное ниже него строение состояло из двух комплексов. Один состоял из трех соединяющихся между собой комнат, а другой, более северный, включал в себя пять жилых помещений, примыкавший к ним с запада хлев и двор. Общим для них было то, что большая комната имела обязательную вымостку вдоль одной стены или же вдоль двух угловых стен. Вдоль вымостки были установлены торовидные или цилиндрические каменные базы. В остальной части комнаты, а также в других помещениях, полы были глинобитные, покрашенные известкой. Судя по наслоениям глины и известки в разрезе полов, такие полы время от времени обновлялись. В них обнаружены ямы с пеплом. В помещениях найдены зернотерки, фрагменты парадной и кухонной посуды, костяные украшения, иглы и другой бытовой материал. В комплексе, состоящем из пяти жилых помещений, в первой комнате, выходящей дверным проемом прямо на площадь, были обнаружены: установленный на вымостке каменный идол фаллусовидной формы, символическое изображение ктеиса на плите

14. ზ. ზურაბიშვილი, *Арх. ყაზახეთის რეა ჯამთაშვილი, ჯამრეცხის რაიონის მუზეუმის აქტივების 1982-83 წ. შტატის ანგარიში და რეგისტრაციის აქტივების წიგნი*, თბ., 1984 წ., გვ. 49-51.

15. А. Борисова. Надписи на чаше из Гори. /Грузия/. Сборник Государственного Эрмитажа. Вып. IV. С. 6.

вымостки комнаты, маленькое статуарное изображение человеческой головы. Культовые предметы были обнаружены и в других комнатах комплекса. Концентрация культовых предметов в помещениях теменоса также, как и расположение в здании теменоса платформ с алтарем, и манера украшения фасада здания головами животных несомненно свидетельствуют о функциональном назначении данных зданий как святилища для жителей поселения и его округи. Дома на теменосе не отличаются по своей архитектуре от жилых домов нижней террасы. Общим является и археологический материал, свидетельствующий о том, что обитатели теменоса также, как и жители всего поселения, занимались сельскохозяйственными процессами и, наряду с этим, принимали широкое участие в различных ремеслах. Здесь найдены фрагменты прекрасно изготовленных керамических сосудов, блюд, подражавших по форме и качеству краснолаковым пергамским блюдам, чернополированных кубков, фрагменты стеклянных сосудов и т.д.

В комплексе теменоса Ширакавана зафиксирован процесс выделения культовых строений в особый культовый центр поселения. При этом наблюдается наличие еще не окончательно оформленной храмовой архитектуры. Здесь прослеживается продолжение традиции более ранних памятников Армении. Так, например, древнее святилище Двина являлось одновременно и ремесленной мастерской¹⁶. Связь мастерских со святилищами характерна для Мецамор¹⁷. Аналогично по архитектуре жилищным комплексам и святилище Ошакана¹⁸. Подчеркнем, что сохранение святилищами и даже храмами архитектурной планировки жилищ отмечено в памятниках поздней Ассирии¹⁹. Судя по комплексу находок, обнаруженных в святилище Ширакавана, здесь поклонялись Солнцу-Митре и отправляли ритуалы связанные с плодотворностью, плодородием и культом царя.

На III-ем раскопе верхней террасы открыто большое здание площадью около 1000 кв.м. Здание было возведено на засыпанных толстым слоем земли развалинах строений I-го периода жизни памятника. Оно сохранилось лишь в северо-восточной части. Наибольшее впечатление оставляет здесь колонный зал. Сохранившаяся часть пролета зала с севера на юг составляет 16,5м., а с востока на запад - 12м. С востока к залу примыкает ряд комнат, соединенных проходами шириной в 1м. Южная и северная стены в сохранившейся части глухие. Вдоль северной стены зала сооружена каменная платформа из плит, возвышавшаяся над глинобитным полом и установленными на нем базами колонн. В центре зала сохранились четыре большие, диаметром 45см., прекрасной тески, торовидные базы из черного и красного туфа. В одной из восточных комнат найдены еще две такие же базы, а обломки еще одной базы были найдены в засыпке развалин первого и второго слоев. Вероятно, базы были извлечены из развалин I-го слоя и вторично использованы в колонном зале сооружения III-го слоя. Исходя из числа баз колонн, найденных в III-м слое, можно предположить, что первоначально, в древности, колонный зал был не четырех-, а шестиколонным и был более удлиненным в западной части. При установке 6 колонн с зафиксированным маршем 4,1м., установленных по 3 колонны в два ряда, колонный зал, возможно, имел в древности размеры 16,5х16,5м. Отметим особо, что южная стена зала отстоит от баз колонн не на 4м., а на 7,5м. Здесь древние строители сознательно использовали развалины строений I-го слоя высотой около 2-х метров, находившихся под колонным залом. При сооружении колонного зала и всего здания его древний уровень был повышен засыпкой развалин землей. Сохранившиеся П-образно стоящие стены I-го слоя остались выступать над уровнем пола зала на высоте

16. К. Кушнарева, указ. соч., с. 15-17.

17. Է. Խանգադյան, Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան, Մեծամոր, Եր. 1973թ. էջ 107-141:

18. А. Канеян, С. Есян. Строительная техника урартских сооружений Ошакана. *Вестник общественных наук. Ереван, 1983, №4, с. 74-76.*

19. Geoffrey Turney. *The state apartments of late Assyrian Palaces*. *Iraq*. vol. XXX, p.2, XLII, P. 117-218.

0,5м. На них были возведены новые стены. Таким образом, южная стена зала приобрела выступающие на север пилоны длиной 3,5м. стоящие напротив баз колонн. По-идиому, на эти пилоны в древности опирались балки, идущие от колонн, а выступавшие пилоны образовывали у южной стены глубокие и широкие ниши. Многоколонные зальные сооружения известны по памятникам Армении урартского периода-Аргиштихинили и Бастам²⁰. Как нам представляется, особо следует выделить колонный зал Армавира, который Г.А. Тирицян датировал позднеурартским периодом²¹. Но по нашему мнению, он относится к ахеменидскому периоду²². Колонный зал Армавира построен вдоль крепостной стены, имевшей выступы контрфорсов. С созданием зала контрфорсы стали играть роль выступающих пилонов, а промежутки между ними-роль ниш. Однако здесь контрфорсы не соотнесены с базами колонн единым маршем, поэтому армавирский колонный зал был предшественником ширакаванского по времени, а не по типу сооружения. Особый интерес представляет синхронный ширакаванскому многоколонный зал в Драсханакерте, где в 12-ти колонном зале в одной стене устроены четыре ниши²³.

Несомненно, что планировочное решение, использование ниш в стенах колонных залов, примененное в Драсханакерте и Ширакаване, получает в дальнейшем устойчивое применение. Это хорошо отражается в более позднем колонном зале летнего дворца в крепости Гарни²⁴ и получает дальнейшее архитектурное развитие в хорошо известном колонном зале Двина²⁵.

Масштабы здания и его колонного зала, его ориентация по рельефу, отсутствие здесь находок культового характера позволяет предполагать, что в данном случае мы имеем здание светского назначения, вероятно, дворцово-хозяйственный комплекс. При общности планировки он отличается от других жилых комплексов Ширакавана лишь увеличением масштабов постройки, колонного зала и числа хозяйственных помещений. Это явление характерно для многих дворцовых сооружений древнего мира. Среди находок, обнаруженных здесь, отметим фрагменты красноангобированных с черной росписью орнамента полусферических кубков и больших блюд с вертикальным венчиком, подражавших краснолаковым.

На нижней террасе, в I-м раскопе, открыт комплекс жилых строений. В зданиях широко употребляются хорошо тесанные торовидные базы из туфа и известняка под деревянные колонны. Для целого ряда зданий характерны реконструкция и вторичное использование построек I-го слоя. Дома состоят из 3-5 помещений. Главным из них является большая комната с четырьмя базами, торовидными или цилиндрическими. Часть комнаты имеет вымостку из каменных плит. В комплекс жилища входит и помещение хлева с полом, полностью вымощенным плитами. В ряде случаев вход в хлев был не со двора, а через главную комнату. Очаги в помещениях, сооруженные из каменных плит и глины, помещены в углу главной комнаты и имеют

20. А. Мартиросян. Аргиштихинили. Ереван, 1974, рис. 29.

Wopfram Kleiss. Felszeichnungen im Bereich Urartaischer Anlagen.

Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben von Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung, Teheran. Band. 14. 1981., p.28.

21. Գ. Տիրացյան, Հնագիտական աշխատանքները արևիկայում, Լրագիր հասարակական գիտությունների, Եր. 1973 №5, էջ 56, ձև. 1:

22. Փ. Թեր-Մարտիրոսյան. К стратиграфии армавирского холма. Вестник общественных наук, Ереван, 1971, №1, с. 62.

23. Փ. Թեր-Մարտիրոսյան. Памятник классической античности Армении, с. 69.

Հ. Մաշտոցյան, Դրախանակերտի մ.ա. ի. խմբի նկարագրողական փորձերը գործարարական նպատակով: Տիրացյանի աշխատանքների և փորձերի համագործակցությունը, Հնագիտական ներքին գիտությունների թիվերը. Գյումրի 1996թ. էջ 19:

24. А. Саинян. Архитектура античных сооружений Гарни. Ереван, 1988, с. 43, рис. 16.

25. Н. Токарский. Архитектура Армении IV-XIV в.в., Ереван, 1981, с. 57.

П-образную форму. В помещениях найдены также переносные очаги в виде толстостенных глиняных больших противней длиной 50см. и шириной 40см., с загнутыми вверх с трех сторон бортиками высотой 8-10см. В домах в большом количестве обнаружены костяные инструменты, такие, как иглы, шила, а также каменные пряслицы и грузила, полуобработанные куски сердолика, большое количество тиглей. Наряду с ними во всех жилищах найдены зернотерки. Все это свидетельствует о том, что обитатели поселения широко занимались ремеслом наряду с сельскохозяйственными работами. Интерес представляет обнаружение на нижней террасе, в останках одного из домов, большого количества шлака, обожженного куса пемзы рядом с небольшой печью, представлявшей собой квадрат, сложенный из плит длиной 50см. и высотой 35см. Печь была засыпана золой. Тут же были найдены глиняные трубки длиной до 10см., наконечники от поддувал. Среди находок комплекса печи был найден кусок оплавленного стекольного шлака, стеклянная капля и бусина из синего стекла диаметром в 1см. В другом помещении найден инструмент ковродела для усадки шерсти, изготовленный из кости²⁶.

Все эти находки свидетельствуют о том, что поселение в III-й период являлось ремесленным центром округи, где не только изготовляли традиционные гончарные изделия, но и ковры, а также поделки и украшения из кости, полудрагоценных камней и даже пытались делать стеклянные украшения. Для керамического материала, обнаруженного в помещениях этого слоя, характерно появление больших блюд с вертикальным бортиком (подражание краснолаковым изделиям) и полусферических кубков красного ангоба с росписью орнамента черной краской.

Исследование материалов III слоя позволяет датировать его Iв. до н.э.-началом Iв.н.э. Некрополь этого периода обнаружен не был. Но при раскопках домов под плитами комнат отмечены отдельные карасные захоронения детей и грунтовые захоронения взрослых.

Расцвет памятника прерывается внезапно. Но нет следов разрушений. Вероятно, жители покинули поселение в период бурных столкновений в середине Iв. до н.э., так как в античном Ширакаване отсутствовали какие-либо оборонительные сооружения.

В четвертый период жизнь памятника прослеживается лишь на нижней террасе. Новым элементом в строительстве является соединение нескольких жилищ в единый строительный блок домов с центральной осевой линией, к которой с обеих сторон пристроены примыкавшие друг к другу глухими стенами дома с дварами. Наряду с ними встречаются и отдельно стоящие дома. Центральным ядром дома являлась комната с квадратно расположенными базами, вероятно, для сооружения перекрытия комнаты типа "гхатун". К центральной комнате примыкали жилые помещения, хлев, кладовые. Обычно комплекс помещений дома включал 3-5 комнат. В некоторых случаях хлев не выделялся в отдельное помещение, а устраивался у одной из стен большой комнаты, о чем можно судить по сооруженным здесь яслям. Во всех случаях часть центральной комнаты, примыкавшей к выходу, была вымощена плитами. Остальная часть комнаты имела глинобитный пол, крашенный в белый цвет. Такой же глинобитный пол имели и другие жйлые комнаты дома. Пол хлева полностью был вымощен каменными плитами. В доме имелись один или два очага, сооруженных в углах большой центральной комнаты. Очаги П-образные сложены из каменных плит. В одном случае был обнаружен тонир, устроенный в большой комнате. В домах обнаружены также большие хозяйственные ямы, расположенные в центре комнаты. Ямы грушевидной формы с плоским дном, сужающимся в верхней части, были вырыты в грунте и обложены камнем на глиняном растворе. Глубина ям 2м.

26. Գ. Կարախանյան, Ֆ. Տեր-Սարգսյան, Անիկ Շիրակյան, «Արվեստի և Գիտության» Երևան, 1977թ. N257:

Для IV-го слоя характерно наложение культовых предметов среди материалов, обнаруженных в жилых домах. Более того, в одном из домов был обнаружен алтарь прямоугольной формы, состоящий из двух квадратных туфовых блоков, поставленных друг около друга. По бокам алтаря располагались две груботесанные цилиндрические базы, установленные на глинобитном полу. В другом доме было найдено грубо изготовленное статуарное изображение головы человека, выполненное из овального камня с двумя плоскими поверхностями. На одной поверхности рельефно процарапаны изображения глаз, носа, рта и волос, на другой поверхности изображение отсутствует. Интересна находка керамического штампа для оттиска рисунка на выпекавшихся священных лепешках. В нижней части штампа схематически изображен козел. В верхней его части изображены зигзагообразные линии, напоминающие изображение молнии или прорастающей веточки. Нижний конец молнии или веточки упирается в спину козла. В этот период в поселении сохранялись культы, оправдавшиеся в более ранние периоды жизни поселения. Однако место отправления их было перенесено из святилища в дома. В поселении хорошо прослеживаются преемственные черты как в архитектурной планировке, так и в ряде строительных приемов, имевших культовое значение. Так, в вымостках домов и хлевов I-го, II-го и III-го слоев среди каменных плит на раннем этапе в обязательном порядке укладывались обломки зернотерок, а позднее — жерновов, что было связано с желанием магически обеспечить плодородность и благополучие скота²⁸. Появляющиеся в I-ом периоде памятника черты обряда захоронений с собаками сохраняются и в последний, четвертый период, когда в одном захоронении в каменном ящике, под головой погребенного обнаружен череп собаки.

27. Е. Асатрян. Раннесредневековые крепости-поселения Армении. Автореферат кандидатской диссертации. Ереван, 1989, с. 11; Раскопки Б. Садосяна в Мастаре. Материал не опубликован.

28. Ֆ. Տեր-Սարգսիսյան, Մոթի փայտանվանք...:

достигает двух метров. Перекрывавшие погребения плиты, длиной до двух метров, обкладывались по краям камнями, в чем прослеживаются пережитки древней традиции сооружения кромлехов вокруг погребения. На ряде плит перекрытия имелись выдолбленные ямочки для ритуальных возлияний, на других-сквозные отверстия у ног погребенного. Эти отверстия нельзя рассматривать как приспособления для транспортировки плит, так как они отсутствовали на больших боковых плитах. Вероятно, эти отверстия имели ритуальное назначение для поминальных возлияний. В некоторых из них найдены каменные пробки. Можно предположить, что в этих случаях плита символизировала человеческое тело /вспомним расписной человеческий силуэт на погребальных стенах античного мира или схематически прочерченный силуэт человека на средневековых погребальных плитах перекрытий каменных ящиков/. Интересно в этом смысле захоронение девушки. Каменная плита, перекрывавшая ее погребение, размером 120х50см, имела, в отличие от других плит, не только маленькое сквозное отверстие в ногах, но и большое отверстие диаметром 21см. в центральной части. Возможно, что оно служило для установки в нем какого-то каменного идола, не исключено, фаллоса. Характерно, что грубо тесанный каменный фаллос был обнаружен в другом погребении. Наличие в некрополе Ширакавана сильных следов ритуала несомненно связано с присутствием здесь в древности большого святилища и сохранением культовых традиций после гибели теменоса в домах жителей нижней террасы. Но сохранение традиционных культов не препятствовало проникновению в обрядовую культуру и традиций эллинистического мира. Иллюстрацией нашего тезиса является погребение N4 в каменном ящике на верхней террасе, раскрытое в 1977 году. Погребенный лежал в полускорченной позе на правом боку. Во рту, между зубами, был зажат небольшой кусочек тонкой золотой пластинки весом 0,17г. Несомненно, что здесь мы имеем отражение широко распространенной в античном мире традиции класть монету в зубы покойника для платы Харону. Эта традиция хорошо прослежена в Армении по материалам некрополя Гарни²⁹. Находка в Ширакаване интересна тем, что мы видим сохранение традиций, когда при условии слабого монетного обращения в стране, вместо монеты используется кусочек золотой пластины. Наиболее ранние захоронения производились в западной части, на III-м раскопе верхней террасы. В дальнейшем некрополь расширился на восток, дойдя до II-го раскопа. При этом прослеживается постепенное изменение погребального ритуала. Так, если на ранних захоронениях обкладка погребения делалась наподобие кромлеха камнями, то в дальнейшем эта традиция полностью исчезает. Во всех каменных ящиках ориентация погребенного-головой на запад, ногами на восток. В ранних захоронениях покойник лежал в скорченном положении на правом или на левом боку. С покойником в ногах укладывался керамический сосуд и реже-у головы. Женщины погребались с ожерельями бус из стекла, пасты, кости. В женских погребениях часто встречаются пряслицы, небольшие кувшинчики коричневатого, черного черепка и красного ангоба. В одном из погребений был найден кувшинчик оранжеватой глины хорошо обожженного черепка, характерный для позднеримской керамики. В погребениях также найдены лютерия и несколько небольших горшочков. Весь найденный керамический материал позволяет датировать погребения IIв.-началом IIIв. н.э. На такую же датировку указывают и обнаруженные в семи погребениях стеклянные сосуды. Стеклянный сосуд в погребении, в отличие от керамического, клался у груди погребенного, как правило, по одному сосуду на погребение. Лишь в одном случае, в женском погребении, были обнаружены сразу два стеклянных сосуда, имевших аналогии в материалах некрополей Вагаршапата и Гарни.

Коллекция Ширакаванских стеклянных сосудов состоит из шести бальзамариев, амфориска и конического кубка. Наиболее ранними в ней являются бальзамарии синего стекла с небольшим грушевидным туловом, удлиненной шейкой и сравнительно

29. Б. Аракелян, Гарни I. Ереван, 1952, с. 51; Ж. Хачатрян. Гарни V. Ереван, 1976, с. 131.

небольшим раструбовидным горлышком. Такие сосуды датируются I-II вв. н. э.³⁰ К этому же времени относится и II-й бальзамарий зеленоватого стекла с гладким шарообразным туловом, широкой шейкой и горлышком с широким, горизонтально отогнутым венчиком. Оба вида изготовлены путем свободного выдувания. Более поздним периодом (II-III вв. н. э.) датируются остальные бальзамарии. III-й маленький бальзамарий прозрачного стекла с туловом, вдавленным с четырех сторон, и длинным горлышком. Бальзамарий изготовлен также путем свободного выдувания. К III в. н. э. относятся три других бальзамария, изготовленные путем выдувания в форме. IV-й сосуд зеленоватого стекла имеет вдавленное днище, горлышко у шейки отбито. V-й сосуд из зеленого стекла имеет широкий раструб горлышка с загнутым вверх венчиком, невысокую шейку и шаровидное каннелюрованное тулово, а также кольцевидный поддон. VI-й сосуд голубоватого стекла имеет неширокое горлышко с горизонтальным раструбом венчика, сравнительно удлиненную шейку, шаровидное тулово с канелюрами и поддон в виде четырех прищипов на нижней части. Интересен амфориск из прозрачного стекла, с ручками и с накладной полоской из синего стекла под венчиком амфориска. Этот амфориск не имеет аналогий в коллекции стеклянных сосудов Армении, но такая форма была широко распространена в античном мире и датируется II-III вв. н. э.³² Кубки конической формы бытовали до эпохи раннего средневековья³³. Наш кубок прозрачного стекла с гладкими стенками был найден вместе с амфориском в погребении, которое датируется III в. н. э. В ряде погребений были найдены наборы мелких стеклянных бус. Наиболее позднюю датировку имеет найденное в погребении восточной части верхней террасы небольшое сердоликовое колечко с плоской гладкой площадкой. Материал некрополя в общем синхронен материалу четвертого слоя поселения и позволяет датировать его II в. - началом IV в. н. э.

Рассмотрение приведенных материалов археологического исследования античного Ширакавана указывает на его неординарность среди других памятников Армении, требующую особого осмысления. Архитектура памятника характеризуется масштабностью зданий, их насыщенностью базами колонн, чего не наблюдается даже в архитектуре городов Армавир и Арташат при общности в основных чертах используемой строительной техники. Представляется вероятным, что поселение, основанное царем Арташесом, представляло собой храмовую общину. Отсутствие здесь оборонительных стен может быть объяснено прежде всего тем, что с установлением единого мощного армянского государства, новое святилище было защищено от внутренних нападений святостью его назначения, а от внешних врагов — мощью государства. Вероятно, святилище принадлежало царю и, возможно, было связано с культом царя. Интересно отметить, что, судя по вынесению святилища из комплекса жилых и производственных помещений и отделению его от них, так называемой, "священной оградой", в Ширакаване мы застаем процесс выделения жречества, как отдельного социального слоя, хотя здесь еще нет полного отделения жрецов от участия в хозяйственных процессах. Интересна архитектура святилища, не имевшая еще окончательно оформленной планировки и декора. Традиционно устойчивый облик имели прямоугольные или круглые алтари, установленные между двумя колоннами или пилонами на платформе, семичастность портика, украшение фасада храма³⁴ и широкое применение колонн. Как известно, в древности в архитектуре Греции, Финикии, Палестины колонны служили одним из

30. А. Մարտիրոսյան, Գ. Տիրացյան, Ժ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի արվեստ, Եր. 1968, էջ 34.

31. Указ. соч., с. 48-49.

32. G. Isings. Roman Glass from dated finds. *Axchaeologica. Traiectina. Groniugon* 1957.

33. Там же.

34. Կ. Մկրտչյան, Ամենայն Հայոց եկեղեցիների և վանքերի պատմությունը, Եր. 1963, էջ 100, նկ. 101:

Показательно, что головами и рогами животных был украшен также храм в античной Иберии, см. Ю. Гагошидзе. Раскопки храма IV в. до н.э. в Дедоплис-Миндари. Восточная Грузия. КСИИ, N151, М., с. 107.

отличительных признаков храмов. Таким образом, теменос Ширикавана является одним из этапов древних традиционных святилищ Армении, предшествовавших появлению храмов классического античного облика, таких как Гарнийский храм. Устойчивое сохранение в античной Армении святилищ древнего традиционного типа объясняется прежде всего наличием многовековой традиции существования таких святилищ³⁵. Характерно, что и в других государствах Переднего Востока, имевших многовековые культурные традиции, в античный период, наряду с храмами эллинистического или иранского обликов, сохраняются храмы древнего традиционного облика. Таковы храмы Нинмаха в Вавилоне,³⁶ храм в Нинпуре,³⁷ храм в Селевкии³⁸. Традиционный облик сохраняли и ряд святилищ античной Бактрии³⁹.

Храмовое поселение было разрушено во второй половине II в. до н.э. вторжением племен, знакомых с культурой эллинистического Востока, но не имевших традиций строительства каменных сооружений, что хорошо прослеживается по характеру строительной техники маленького святилища на III-м раскопе. Наличие вокруг него захоронений с собаками⁴⁰ и находка в этом слое двухлопастной втульчатой бронзовой стрелы⁴¹ позволяют связать данное нашествие с сакскими племенами. Как показывают раскопки некрополя и антропометрические исследования черепов, в это время в Ширикаване прослеживается искусственная деформация черепов-явление, становящееся преобладающим здесь в последний период⁴². О наличии у Камсараканов искусственной деформации черепов говорят и сообщения Мовсеса Хоренаци⁴³.

Восстановление мощи государства в IV в. приводит к расцвету жизни на памятнике. В это время наиболее четко прослеживается культовая сторона характера памятника.

В дальнейшем жизнь на территории памятника замирает и жители покидают его, переселяясь на новое место.

Подводя итоги по результатам раскопок античного Ширикавана, можно сказать, что обнаруженные здесь материалы позволяют осветить неизвестные ранее страницы истории древней Армении, ее духовной и материальной культуры.

35. Культ колонн прослеживается и в святилище Мецамора: С. Ханзадян. Культовые памятники Мецамора. II-й международный симпозиум по армянскому искусству. Сб. докладов. Ереван, т. I, с. 117.

Политическая и экономическая роль храмовых общин в жизни древней Армении хорошо освещена в работе: А. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении. М. 1959г.

36. A.R. Bellinger. The plan of the temples. The excavations at Dura-Europos. Preliminary report of 3-d season of work. New-York 1932. p18-19.

37. I.P. Peters. Nippur explorations and adventures on the Euphrates, vol. New-York. London 1987 p.112, 144, 176, 186.

38. R.H. Mc. Dowell. The excavations of Seleucia on the Tigris. London 1962 p.108

39. В. И. Массон. Северная Бактрия. В кн. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Табл. СХV, III а-г.

40. О культе собак см. Б. Литвинской, А. Седов, Культы и ритуалы кушанской Бактрии. М., 1984, с. 161-169; к. У. Հարությունյան, Մի քվադ հայ արքայի արքայի արքայի. ՊԲՀ 1989, N1, էջ 157-166:

41. З.И. Усманова, М. Филинович, Г. Кошеленко. Маргиана в кн. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985, табл. С.,

42. Изучение антропологического материала Ширикавана производилось А. Палисян, Մ. Խոնդիրյան, Բեհիմի հետիվ բնակավայրի 1989-1992թ.թ. պեղումների հետազոտարկան արդյունքը. Հայաստանի հանրապետություն. 1991-1994թ.թ. դաշնային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների նկարագրողական ցուցանիշներ, Ջեկոնումների բնագիր, Եր., 1994, էջ 37:

43. Ф. Тер-Мартirosов. Памятник классической античности Армении, с. 71.

ԱՆՏԻԿ ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ԵՎ ՊԱՄԲԱՐԱՆԱՂԱՅՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարախանյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը 1977-1984 թ.թ. իրականացրել է Շիրակավանի տմտիկ բնակավայրի և դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը: Համաձայն այստեղ գտնված հնագիտական նյութերի և Արաաշես քաղաքի կոթողների՝ բնակավայրը եփմնադրվել է մ.թ.ա. 2-րդ դարում: Նույն դարի վերջին այն ենթարկվել է եարձակման և ավերվել: Մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջին բնակավայրի վերին դարավանդում կառուցվել է փոքր սրբատեղի, որի շուրջը կատարվել են մարդկանց և շների քաղումներ: Ամտիկ Շիրակավանի պեղումները ցույց են տալիս, որ այս բնակավայրի ծաղկման ժամանակը համընկնում է մ.թ.ա. 1-ին -մ.թ. 1-ին դարերին: Հնագիտական աշխատանքներով բացվել է եռլարձանի սառ սրբավայրը, որի կառույցները եփմնական՝ արևելյան ճակտոնով կից էին մեծ հրապարակին: Ճակտոնը զարդարված է եղել զոհարերված կենդանիների (եղջերու, ցուլ և այլն) գլուխներով: Սրբավայրում գտնվել են զոհասեղան, կուտքեր և զոհարերության մնացորդներ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. և մ.թ. ստաջին դարերում անտիկ Շիրակավանի բնակատեղին հանդիսացել է տաճարական համայնքի բնակավայր:

Մ.թ. 2-4-րդ դարերում բնակատեղին աստիճանաբար անկում է ապրել և վերջնականապես լքվել, իսկ բնակավայրի թուն տարածքը վեր է ածվել դամբարանադաշտի:

Анаид ХУДАВЕРДЯН

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ БЕНИАМИНСКОГО МОГИЛЬНИКА

Раскопки Бениаминского могильника проводились экспедицией Института археологии и этнографии НАН РА под руководством Ф.И. Тер-Мартирисова совместно с сотрудниками краеведческого музея г. Гюмри А.А. Хачатрянном и Л.Г. Еганян при участии А.Ю. Худавердян в течение 1989-1997гг.

Палеоантропологическое исследование Бениаминского могильника имеет своей целью решение ряда вопросов, проистекающих из рассмотрения специфического материала в сложном историческом контексте. Антропологический материал является одним из основных, а иногда и решающим историческим источником в изучении этногенетических вопросов. Имеет ли место заимствование культуры, происходили ли миграции и метисация населения, кто является носителем элементов традиционной культуры или трансформаций - ответы на эти вопросы без учета антропологических данных во многом лишены достоверного базиса.

Исследования последних двух десятилетий позволили осветить малоизвестную до того эпоху истории Ширака - античный период развития культуры этой области. Раскопки Ширакавана, Бениамина и некоторых других поселений и некрополей, привели к накоплению значительного объема разноплановых материалов, в том числе и антропологических, наличие которых, наряду с проблемами развития культуры, обеспечивает также возможность освещения ряда этногенетических вопросов. В этом плане область Ширак представляет особый интерес: находясь на северо-востоке Армянского нагорья и обладая сетью коммуникационных каналов, ведущих в глубь Закавказья и далее на Северный Кавказ, Ширак уже на ранних этапах развития эпохи бронзы приобретает роль своеобразного "культурного посредника" в контактах армянских и ближневосточных очагов цивилизации с северокавказскими и соседними областями¹.

Процес этот, имевший тенденцию к дальнейшему развитию, в античный период, наряду с археологическими фактами, находит свое отражение и в свидетельствах античных историков². Антропологические изыскания, начатые на базе ширакских материалов, позволяют приступить к рассмотрению упомянутого феномена, также и в плане выявления этнического облика жителей античного Ширака, в частности, населения Бениамина.

Серия из Бениаминского могильника насчитывает 92 черепа, из которых 4 искусственно деформированных (2 мужских и 2 женских) особей, достигших 18-летнего возраста. При рассмотрении средних размеров и указателей (таб. I) суммарных данных в обеих половых группах отмечается значительный параллелизм в характеристике большинства признаков.

Череп Бениаминского могильника имеют большой продольный (1), средний поперечный (8), высотный (17, 20) диаметры, долихокранную мозговую коробку с умеренно развитым лобным рельефом. Лицо среднеширокое (45) и средневysокое (48), профилированность в горизонтальной плоскости (77, 78) - средняя. Орбиты средневysokie (52), ширина у мужчин малая, у женщин - средняя. Все основные параметры (68 (1), 68, 66, 79) нижней челюсти и угол ветви характеризуются средними величинами и в мужской, и в женской группах.

Степень изменчивости признаков в серии определялась по величинам средних квадратических отклонений³.

Значительная часть эмпирических коэффициентов полового диморфизма основных размеров и индексов укладываются в стандартные пределы. Это позволяет установить, что мужские и женские черепа не отличаются по общей морфологической диагностике.

1. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.

2. Страбон, пер. Г. Стратановского, Л., 1964, XI, V, 8.

3. В. Алексеев, Г. Дебец, Краннометрия. Методика антропологических исследований. М., 1964.

Рассмотрение характера изменчивости в бениаминской серии - одна из необходимых ступеней дальнейшего анализа. Встает вопрос о том, насколько однороден представляемый материал. При сопоставлении эмпирических квадратических отклонений со стандартными, осуществленных по 86 признакам и индексам, размах изменчивости превышает у мужчин в 31, у женщин 34 случаях. В мужской группе особенно повышенной вариабельностью отмечаются продольный, высотный диаметры (1,17, 20), высота (48) и углы горизонтальной (77, 78, 72) профилировок лица и выступания носовых костей (75) 1), симотических высота (ss), а также те указатели, где фигурируют выше отмеченные линейные параметры (8:1, 17:8, 48:45, 54:55, DS:DC).

Достоверность выше перечисленных расхождений оценивалась по таблицам F-распределения⁴, где мы находим подтверждение для большинства признаков. В женской группе повторяется почти идентичная для большинства признаков. В женской группе повторяется почти идентичная картина. Эти факты подкрепляют предположение о морфологической неоднородности с ней. Некоторые черепа имеют легкий "налет" монголоидности.

Примененный прием помогает уловить общую тенденцию изменчивости по отдельным признакам. Наблюдаемая вариабельность конкретных признаков не результат случайного характера и малочисленности выборки, а достоверный факт. По отношению ко всем вышеперечисленным признакам, можно утверждать, что их таксономическая значимость велика, но отдать предпочтение какому-либо из них в ущерб другим в настоящее время невозможно. Поэтому целесообразно суммировать показания по отдельным признакам в серии, и таким образом получить обобщенную характеристику. В Бениаминской серии очень значительно варьируют дакриальные и симотические размеры, угол выступания носовых костей, углы горизонтальной и вертикальной профилировок. Такая широкая амплитуда вариации уже сама по себе склоняет к тому, что изменчивость в данном случае носит не случайный, а типологический характер.

Однопроцентный уровень значимости был превышен по коэффициентам эксцесса в мужской группе - в 19 случаях: для высотного диаметра (20), наибольшей ширины лба (10), затылочной дуги (28), длины основания и верхней ширины лица (40, 43), симотической высоты (ss), максиллофронтальной ширины (MC), а также высотнопоперечного, небного, орбитного, симотического, дакриального индексов (20:8, 63:62, 54:55, 52:51, SS:SC, DS:DC), углов общего и среднего лицевого профиля (72, 73), длины нижней челюсти (68(1)) и передней ширины (68).

В женской группе коэффициенты эксцессов превышают однопроцентный уровень значимости в 21 случаях - для продольного и поперечного диаметров (1,8), затылочной хорды (31), теменной и затылочной дуги (27, 28), высоте изгиба лба, длины основания лица (40) и альвеолярной дуги (60), ширины неба (63) и орбиты (51), бималлярной, максиллофронтальной ширины (Fто, MC), и высоты (MS); высотнопоперечному, лицевому, носовому индексам (20:8, 47:45, 55:54), углов профиля лба от глабеллы и альвеолярной части лица (74).

По коэффициентам ассиметрии в женской группе однопроцентный уровень значимости был превышен в трех случаях теменной дуги (27), черепного и носового указателей (8:1, 54:55); для мужских черепов недостаточное количество наблюдений не позволяют провести проверку процедуры на достоверность.

При сопоставлении результатов повышенного эксцессного распределения мужских и женских черепов, можно отметить их совпадения по многим параметрам - затылочной дуге (27), длине основания лица (40), ширине неба (63) и максиллофронтальной хорды (MC), а также указателей высотнопоперечного (20:8), и ветвей нижней челюсти (71a:70),

4. Г. Лакин, Биометрия. М., 1980, стр. 272-276.

Таблица 1
Средние размеры черепов из могильника Бениамин

ПРИЗНАКИ	♂			♀		
	n	x	s	n	x	s
1. Продольный диаметр	18	189.5	8.1	29	181.2	8.9
8. Поперечный диаметр	20	139.6	5.1	33	133.9	4.8
17. Высотный диаметр	14	131.0	6.8	18	128.1	6.5
20. Ушная высота	12	114.1	5.7	19	109.2	4.5
8:1. Черепной указатель	18	73.4	4.1	27	73.8	3.2
17:1. Высотно-прод. указатель	14	69.4	3.5	19	71.2	3.1
20:1. Высотно-прод. указатель	11	60.5	3.9	19	60.7	3.2
17:8. Высотно-попер. указатель	14	94.5	5.9	19	95.4	5.1
20:8. Высотно-попер. указатель	11	81.5	5.4	19	81.5	3.1
23а. Гориз. окружность через орб	14	36.4	12.9	17	35.3	10.9
24. Поперечная дуга	15	47.4	7.7	21	28.6	2.4
25. Сакитальная дуга	14	37.2	13.8	18	36.1	11.2
11. Ушная ширина	13	123.5	4.7	20	116.9	3.4
9. Наименьшая ширина лба	17	96.4	4.6	28	94.5	4.2
10. Наибольшая ширина лба	19	119.8	5.1	27	116.4	4.5
9:8. Лобно-попер. указатель	16	68.7	2.6	26	70.8	2.8
26. Лобная дуга	18	12.8	6.2	26	12.2	5.6
29. Лобная хорда	18	113.6	5.2	26	108.5	4.6
Sub. N., Высота изгиба лба	17	24.7	2.3	26	24.7	2.3
Угол профиля лба от n	12	80.6	3.2	16	81.1	3.7
Угол профиля лба от g1	12	74.8	4.2	16	77.2	5.1
27. Теменная дуга	21	12.8	7.1	22	12.4	7.1
30. Теменная хорда	21	115.3	5.5	23	110.6	6.6
12. Ширина затылка	15	114.9	4.3	26	110.3	5.4
28. Затылочная дуга	13	11.6	5.5	22	11.2	6.2
31. Затылочная хорда	16	95.4	5.2	22	93.5	3.5
Высота изгиба затылка	16	30.9	2.3	21	28.4	4.1
7. Длина затылочного отверстия	14	36.7	1.7	18	34.1	2.1
16. Ширина затылочного отверстия	14	26.8	2.8	19	25.3	3.4
45:8. Попереч. фацио-церебр. ук-ль	12	96.8	3.7	21	93.1	4.1
48:17 Вертик. фацио-церебр. ук-ль	15	54.1	3.1	21	55.5	3.3
47. Полная высота лица	11	119.6	9.3	13	108.6	5.1
48. Верхняя высота лица	16	72.2	5.1	23	68.9	4.5
43. Верхняя ширина лица	16	105.7	4.1	28	101.7	3.6
46. Средняя ширина лица	17	94.9	3.3	25	91.4	4.5
45. Скуловой диаметр	15	134.2	5.8	23	124.1	4.1
47:45. Лицевой указатель	10	88.4	7.6	14	87.3	4.6
48:45. Верхне-лицевой указатель	14	53.1	3.4	21	55.5	4.1
5. Длина основания черепа	14	102.4	4.5	19	98.4	4.8
40. Длина основания лица	14	99.1	3.7	18	95.6	3.6
40:5. Указатель выступания лица	14	95.9	3.4	18	97.9	3.2
72. Общий лицевой угол	13	87.5	5.3	26	81.2	6.8
73. Средний лицевой угол	12	88.4	3.1	16	86.3	2.6
74. Альвеолярный угол	12	84.9	7.2	18	81.7	8.3
55. Высота носа	16	52.3	3.5	26	49.3	4.6
54. Ширина носа	17	26.5	1.8	28	25.8	1.4
54:55 Носовой указатель	16	51.4	6.6	26	52.1	4.6
51. Ширина орбиты от mf	17	40.5	1.8	29	40.4	1.7
52. Высота орбиты	16	33.9	1.5	28	34.3	1.9
52:51. Орбитный указатель (от mf)	16	83.8	3.6	27	85.2	5.0

Таблица 1 (продолжение)

60. Длина альвеолярной дуги	18	53.1	3.6	26	51.9	2.9
61. Ширина альвеолярной дуги	18	64.4	4.3	24	64.1	3.0
62. Длина неба	18	46.1	2.6	26	44.6	2.6
63. Ширина неба	18	35.6	4.2	26	33.7	3.1
63:62 Небный указатель	18	77.3	8.9	26	76.4	9.1
Бималар. ширина <i>fito-fitu</i>	14	98.3	2.9	23	96.1	3.8
Высота низ. <i>fito-fitu</i>	14	19.3	3.7	23	18.1	1.8
77. Низомаларный угол	14	135.7	7.9	23	139.1	4.6
Зуго-максилар. шир. <i>zt'-zt'</i>	17	94.2	2.8	25	91.1	4.2
Высота шир. над <i>zt'-zt'</i>	17	24.3	3.6	25	22.9	3.7
<i>zt</i> Зуго-максил. угол	17	128.8	6.2	25	132.4	7.4
Глубина клыковой ямки	17	5.1	1.1	26	4.1	1.4
DC. Дакриальная хорда	14	24.9	1.7	22	25.1	3.3
DS. Дакриальная высота	14	17.1	3.2	22	17.2	3.6
DS:DC. Дакриальный указатель	14	68.5	12.5	22	69.3	14.1
MC. Максиллофронтальная хорда	15	22.2	1.7	22	20.7	3.6
MS. Максиллофронтальная высота	15	10.1	2.1	22	9.3	2.3
SC. Симпатическая хорда	14	9.5	1.7	27	9.6	2.3
SS. Симпатическая высота	14	5.1	1.5	27	4.2	1.3
SS:SC. Симпатический указатель	14	52.5	11.4	27	45.2	14.1
75. Угол наклона носовых костей	10	56.7	5.8	22	59.6	15.7
75 (1). Угол выступления носа	10	29.7	5.9	20	27.4	7.5
Нижний край <i>Anthropina</i>	15	6		23	7	
Грушевидного <i>Idantilis</i>		2			5	
<i>Fos. praenas.</i>		2			3	
<i>Sul. praenas.</i>		5			8	
68 (1). Длина от мыслек	14	107.8	5.7	21	100.7	4.9
68. Длина от углов	15	77.4	4.3	20	74.8	4.4
65. Мыслексовая ширина	16	121.5	4.1	16	112.1	3.9
66. Угловая ширина	14	103.1	6.4	19	92.6	6.1
67. Передняя ширина	19	46.3	2.2	22	43.9	3.1
70. Высота ветви	14	63.1	4.6	20	59.6	4.3
71a. Наименьшая ширина ветви	18	32.6	2.8	23	30.9	2.9
69. Высота симфиза	19	44.1	5.1	21	30.7	2.2
69 (1) Высота тела н. челюсти	19	33.8	4.8	22	28.2	2.8
69 (3). Толщина тела н. челюсти	19	11.8	1.4	24	10.9	1.2
79. Угол ветви н. челюсти	15	123.9	8.4			
C. Угол подбородка	19	77.5	5.6	23	77.9	5.6
71a.:70. Указатель ветви	15	52.1	4.1	19	51.3	5.2
Под биг. указатель	15	75.6	7.8	18	80.8	7.4
<i>Notia occipitalis</i>						
(форма свода)						
<i>Sphenoides</i>		12			25	
<i>Birsoides</i>		3			2	
<i>Ovoides</i>		5			1	
<i>Rhomboides</i>		1				

Совпадение достоверных повышенных среднеквадратических отклонений с высокими значениями эксцессов в мужской группе отмечено по 8 признакам и индексам (20, 63, 61, SS, 20:8, 54:55, DS:DC, 72). В женской группе по трем (1,75 (1), 74).

Изложенные здесь факты показывают, что некоторые из этих дифференцирующих признаков (DS:DC, SS, 75 (1)) имеют большую таксономическую ценность для выявления монголоидных элементов. Проявляясь по разным, как правило, независимым признакам, она, тем не менее, не может быть оставлена без внимания именно в силу малой вероятности случайных факторов.

На неоднородность серии указывает также анализ коэффициентов корреляции признаков.

В работе определялись корреляционные связи между краниологическими признаками. В мужских и женских группах низкие коэффициенты корреляции, величина которых менее 0,300, обнаружены соответственно 45,8% и 63,6% случаев.

Результаты сопоставлений весьма примечательны в мужской группе близки по значению всего 7 коэффициентов (33,3%), в 82 случаях отмечен расхождение в знаках, в 44 - коэффициенты корреляции сильно завышены и в 14 - занижены; в женской группе соответственно - 4-19,1%, расхождения в знаках - 43, сильно завышены в 20 случаях и 6 - занижены. При сопоставлении Я.Я. Рогинским¹ серии армян и хантов по 135 коэффициентам корреляции расхождения наблюдались лишь у 11 пар признаков (18%) и только в двух случаях по знаку.

Обращает на себя внимание и тот факт, что есть связь как по величине, так и по направлению между одними и теми же признаками в противоположных знаках, что представляется особенно существенным для оценки антропологического состава мужских и женских черепов. Коэффициенты корреляций с противоположными знаками (одноименных признаков) в обеих половых группах обнаружены в большом количестве.

Назовем некоторые из них. Так, связь продольного диаметра с поперечным, шириной лица и орбиты, углами выступания лица и зигомаксиллярным, симотической шириной и высотой и т.д. Коэффициенты корреляции между продольным диаметром черепа с поперечным, шириной лица и зигомаксиллярным углом с одной стороны, шириной и высотой орбиты носа, углом выступания лица с одной стороны, шириной и высотой орбиты носа, углом выступания лица с другой стороны, симотической хордой и высотой - с другой, в мужской группе со знаком "минус". При корреляции в мужской и женской группах обратный характер связи выявлен у наименьшей ширины лба с длиной основания черепа и лица, высотой носа, шириной альвеолярной дуги, неба, носа и зигомаксиллярным углом, а также у длины основания черепа с поперечным диаметром мозговой коробки, шириной лица, высотой орбиты, назомаллярным и зигомаксиллярным углами.

Разный характер связи по направленности обнаружен и при корреляции горизонтального профиля лица с шириной и верхней высотой лица: в мужской группе между этими признаками положительная, в женской - отрицательная зависимость. Так, зависимость продольного диаметра с назомаллярным углом в мужской и женской группах выявлена со знаком "минус", но в первом случае, она слабая (-0,152), а во втором - сильная (-0,526).

Аналогичная картина связи у ширины лица с зигомаксиллярным углом: в мужской - сильная (0,747), а во втором - слабая (0,002), хотя в обоих случаях коэффициенты корреляции имеют положительный знак.

Рассмотрим некоторые коэффициенты корреляции, которые представляют особый интерес - для выявления тех морфологических компонентов, которые входят

¹ С. Я. Рогинский, Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека. МГУ, вып. 166, 1954.

в состав исследуемой палеопопуляции. То, что эта краниологическая серия не отличается однородностью, мы выяснили из оценки общей картины направления и величины связей между признаками.

Самый высокий и в высшей степени значимый коэффициент (0,92) получен для симотической высоты с продольным диаметром. Существенная положительная связь отличается еще по длине неба (0,78), симотической ширине (0,64) и указателю (0,79), дакриальной ширине (0,63) и ширине неба (0,62). Высокая положительная связь обнаруживается у зигомаксиллярного угла с высотным диаметром (0,84), шириной затылка (0,74), полной (0,87) и верхней высотой лица (0,71) и по назомаллярному углу (0,68).

В женской группе высокий и значимый коэффициент (0,66) получен для назомаллярного угла с высотными диаметрами (0,76 и 0,73), длиной основания лица (0,57), назомаллярным углом (0,64). Существенная положительная связь обнаруживается у зигомаксиллярного угла с шириной носа (0,58) и высотой орбиты (0,57).

Продольный и поперечный диаметры черепа в мужской группе обнаруживают отрицательную зависимость. Отрицательная связь указывает на наличие в мужской группе удлиненных форм черепа с небольшим поперечным диаметром и укороченных - с увеличенным широтным размером.

Понять характер взаимной изменчивости продольного и поперечного диаметров в серии помогает характер вариабельности этих признаков.

Вариационный ряд продольного диаметра очень растянут, на что указывает и сильное завышенное квадратическое отклонение (у мужчин 8,2; у женщин 8,9). Если проследить за соотношением постепенного нарастания последнего, то выявляется следующая картина. Малые, средние и большие величины поперечного диаметра встречаются как у черепов со средним, так и большим продольным диаметром, т.е. наблюдается полное отсутствие согласованной изменчивости горизонтальных диаметров черепа. Создается впечатление, что очень растянутый вариационный ряд продольного диаметра (у мужчин 173-209, у женщин 168-207) является как бы механическим соединением двух самостоятельных вариационных рядов, где в одном случае преобладают малые и средние величины, а во втором - большие и очень большие размеры. Такое предположение подтверждается и двухвершинностью кривой вариационного ряда продольного диаметра со сгущением случаев в классе 186-190 и 191-209 в мужской группе, 170-175 и 182-207 в женской.

Корреляционная связь продольного диаметра со скуловым в мужской и женской группах также имеет разный характер. У женских черепов зависимость этих признаков прямая и достаточно существенная (0,409), а у мужских черепов ширина лица и продольный диаметр связаны небольшой отрицательной корреляцией (-0,031). Сопоставление скуловой ширины с черепным указателем выявило небольшую положительную связь между ними. Коэффициент корреляции у мужчин 0,018, у женщин 0,197. Наличие этой связи является следствием нарушения функциональной зависимости между шириной лицевой части черепа и его мозговой коробки.

Некоторые черепа имеют уплощенный горизонтальный профиль лица, поэтому интересно проследить, с какими признаками черепа связаны сильной и слабой профилировкой.

Сопоставление зигомаксиллярного угла с поперечным диаметром черепа показало прямую положительную связь между этими признаками. Корреляция зигомаксиллярного угла со средней шириной лица прямая и достаточно существенная (0,554), т.е., увеличение зигомаксиллярного угла идет вместе с увеличением средней ширины лица и поперечного диаметра. Является ли увеличение угла только морфологической функцией увеличения широтных размеров или выражает наличие

монголоидной примеси, покажет совокупность учета других признаков.

Сопоставление зигомаксиллярного угла с черепным указателем указывает, хотя и очень значительную в мужской группе, но отрицательную связь между этими признаками. На мужских черепах $r = -0,038$; на женских $r = -0,457$.

Степень выступания носа определяется также строением переносья и носовых костей.

Между выступанием носовых костей и некоторыми признаками лица имеется хотя и небольшая, но определенная корреляция, идущая в одном направлении, что повышает достоверность этой связи. Так, большее выступание носовых костей связано с большой высотой лица, большой шириной скул и меньшими величинами зигомаксиллярного и назомалярного углов.

Корреляция между углом выступания носа и черепным указателем оказалась не только очень незначительной в мужской группе, но и неодинаковой по знаку. В женской группе, где коэффициент корреляции больше, чем в мужской, он отрицателен. Характер связей некоторых признаков выявляется не столь отчетливо и иногда вызывает затруднения при их интерпретации.

Связь общего вертикального профиля лица с большинством признаков в мужской и женской группах носит разный характер. Если у мужских черепов вертикальная профилировка лица с большинством признаков имеет положительную зависимость, то у женских черепов с целым рядом признаков имеет достаточно определенно выраженную отрицательную связь. Так, степень вертикальной профилировки находится в обратной зависимости с поперечным (-259) диаметром, назомалярным и зигомаксиллярным углами (-259 и -269) и слабой прямой зависимостью с шириной лица (046). Основываясь на этом, можно предположить, что мезогнатность характерна в основном для черепов слабо профилированных в горизонтальном сечении лицом, тогда как с комплексом признаков противоположного характера углом вертикального профиля имеет большую величину, т.е. тенденцию к ортогнатии.

Следовательно, анализ корреляционных связей признаков позволяет считать закономерным вывод о неоднородности серии. На первое место выступают уже не физиологические - биологические - соотношения, а связи исторического порядка, свидетельствующие об участии в формировании группы разных, отличающихся по антропологическому облику компонентов. Поэтому необходимо подвергнуть детальному внутригрупповому анализу как мужские, так и женские группы, что позволит раскрыть этнические процессы в Ширакской равнине в эпоху античности.

Сопоставление изученной серии с другими античными сериями из Кавказа и Средней Азии дало четкие результаты. Большое морфологическое сходство бениаминцы имеют с людьми из Самтавро и Мингечаура⁶. Напомним, что для последних характерны долихокрания, узколицость и резкая горизонтальная профилировка.

Бениаминская серия сходна также с серией из Тумек-Кичиджик (Северная Туркмения)⁷. Это вовсе не обязывает нас к выводам генеалогического порядка. Но мы смеем предположить, что к формированию столь сходных синхронных типов привели сходные исторические процессы.

Таким образом, сравнительный анализ и оценка основных параметров изученной серии указывали на наличие в ней примеси. Для выделения отдельных компонентов серии было признано целесообразным применить метод $U (p^2)$ - группировки⁸. С помощью данного метода каждая половая группа разделилась по ряду

6. М. Абдушелишвили, Антропология населения Кавказа в позднеантичном времени. Тбилиси, 1978.

Р. Касимова, Антропологическое исследование черепов из Мингечаура. Б., 1960.

7. В. Гунзбург, Т. Трофимова, Палеоантропология Средней Азии. М., 1972.

8. Б. Дерябин, О разделении неоднородных совокупностей антропологических данных с использованием метода $V (p^2)$ группировки. В.А. вып. 73, стр. 134.

признаков на две подгруппы. Мы воспользовались самым высоким коэффициентом корреляции (SS) позволяющим, как нам представляется разделить серию на две части (отдельно каждую половую группу). По этой причине в нашей работе наиболее внимательно рассматривались подгруппы, выделенные по данному признаку.

Мужская первая группа состоит из 15 черепов - выделяющихся большим продольным, средним поперечным, высотным диаметрами (1,8,17), долихокранным строением черепа. Лицо среднеширокое (54) и средневysокое (48), профилированность в горизонтальной плоскости (77, $\gamma t'$) - малая. Орбиты средневysокые (52) и среднеширокие (51).

Вторая группа, состоящая из четырех черепов - заметно отличается от первой. Морфологическая характеристика этого краниологического типа - следующая: большой продольный, малый поперечный, высотный диаметры (1,8,17). Ширина лба, длина основания черепа и лица отличаются малыми размерами. Относительно низкие орбиты, слабо выступающие носовые кости с уплощенным переносом, вот те особенности, по которым характеризуются черепа II группы.

Женская первая группа состоит из 20 черепов - выделяющихся очень большим продольным, средним поперечным, большим высотным диаметрами (1,8,17), долихокранным строением черепа. Лицо высокое (48) и среднеширокое (45), профилированность в горизонтальной плоскости (77, $\gamma t'$) - малая. Орбиты средневysокые (52) и среднеширокие.

Вторая группа, состоящая из 16 черепов характеризуется большим продольным, малым поперечным, высотным диаметрами (1,8,17). Ширина лба, длина основания черепа и лица - средняя. Орбиты средневysокые (52) и среднеширокие (51). Профилированность в горизонтальной плоскости (77, $\gamma t'$) - средняя.

Таким образом, несмотря на то что в обоих рассмотренных случаях представлены долихокранные морфологические формы, эти две группы различны по своей антропологической диагностике. Представляет интерес тот факт, что среди женского и мужского населения выявлены фактически аналогичные антропологические типы.

Следовательно, анализ признаков, по которым дифференцированы выделенные варианты, оправдывают себя, и позволяют считать закономерным вывод о неоднородности серии. Мужская I группа наиболее многочисленная диагностируется, как классическая европеоидная выборка, II группа - в целом тоже может характеризоваться, как европеоидная с некоторыми элементами монголоидности. В женской серии аналогичная картина с несколько иным числом наблюдений.

Таким образом, нет оснований сомневаться в реальности существования у бениаминского населения двух антропологических типов. Если среди женщин преобладают плосколицые морфологические формы, то у мужчин наибольший удельный вес приходится на европеоидный антропологический тип. Эта диспропорция может иметь случайный характер, так как могильник раскопан не полностью и мы не в состоянии реконструировать общую антропологическую картину данного общества.

Однако установление факта смешанности антропологического состава еще не решает всей проблемы. Важно знать еще, каков характер этого смешения. Одним из самых вероятных объяснений представляется механическое, т.е. присутствие здесь "чужаков" - представителей других этносов, пришельцев с других территорий. Эти люди могли уподобиться местному населению по культуре, но не по физическому типу. Резкое нарушение морфологических корреляций подтверждает механическое, а не биологическое смешение. Вместе с тем необходимо отметить, что этногруппы с монголоидными чертами проникавшие на территорию Закавказья не являлись носителями классических характеристик, присущих отмеченному расовому типу.

Результаты краниометрического анализа бениаминской серии в работе были

дополнены краниоскопическими наблюдениями. Программа включала широкий комплекс основных расово-диагностических признаков позволяющих рассмотреть генетическую характеристику изучаемой палеопопуляции и вскрыть ее неоднородность.

Череп из Бениamina характеризуются довольно высокой частотой костей лямбдовидного шва 57,38%, умеренными частотами - на астирионе 10,87%, на лямбде 10,00%, чешуйчатого 8,34%, венечного 7,28%. Отверстия непостоянных и венозных пропускников - теменного 61,12%, надглазничного 52,39%, - отмечены на большинстве черепов. Из группы дополнительных отверстий очень часто встречаются малые небные 73,08%, подглазничные 42,86%, и умеренно - подбородочные 15,22%.

Различия между частотами в мужской и женской сериях несущественны, однако следует отметить, что у мужчин имеется перевес частоты венечного шва и на астирионе, отверстия венозных пропускников - лобного, теменного; из дополнительных отверстий - подглазничные, подбородочные.

Метопизм относится к числу немногих краниоскопических признаков, в отношении которых проблема сравнимости данных, как правило, не возникает. Довольно распространен он в Южном Закавказье и Передней Азии, где встречаемость метопизма максимальна⁹. Повышение частоты объясняется чаще всего искусственной деформацией головы. Изучение роли указанного фактора было затруднено недостаточной численностью исследуемого материала; не позволяющий в пределах серии сопоставлять частоты на деформированных и на недеформированных черепках (надо отметить, что детские черепки в обработку данного признака не вошли).

В работе Ossenberg посвященной сравнению по дискретно-варьирующим признакам 29 деформированных и 43 недеформированных черепов из Северной Америки, указывает на отсутствие корреляции между высокой частотой метопизма и деформацией черепа¹⁰.

В Бениаминской серии частота метопизма превышает 13,9%. Некоторые антропологи считают, что сохранение лобного шва (метопизм) у взрослых людей - это прогрессивная особенность костей черепа, связанная с ростом головного мозга, размеры которого сравнительно поздно достигают своего максимума. К проблеме метопизма посвящена обширная литература, в которой представлены различные взгляды. Мы не считаем возможным участвовать в обсуждении вопроса о значении сохранения лобного шва для решения общепатологической и антропологической проблемы. Мы лишь констатируем факт, что на черепках из погребений Бениамин можно наблюдать сохранение лобного шва у взрослых.

Кроме того, высокая частота наблюдается в Арцакарской и Саруханской сериях (датируются IX-VIII вв. до н.э.), также Артикской (XIV-IX вв. до н.э.)¹¹.

Возникновение непостоянных костей затылочной области связывали с различными причинами - механическим давлением в результате роста мозга, родов, искусственной деформации головы, патологическими процессами (Ossenberg, 1970). Наибольший интерес вызвала "кость инков", ее встречаемость в изучаемой серии составляет 13,79%. С другой стороны, редкостью "инковской" кости отмечены почти все местные серии, только в Шушинской серии она достигает 5,5%.

Воздействие искусственной деформации головы на частоту костей затылочной

9. А. Козницев, Метопизм в Европе ВА, 1975, вып. 49, стр. 116-141.

А. Козницев, Этническая краниоскопия. Расовая изменчивость швов человека современного человека. Л., 1988.

10. N. Ossenberg, The influence of artificial cranial deformation on discontinuous morphological traits, AJPA, 1970, vol. 33, N3, p. 357-371.

11. А. Мовсисян, К палеоантропологии бронзового века Армении. БжА, 4, 1990, Н. Кочар и др., Географическая локализация и межпопуляционные связи древнего населения Армении. Бж. 42, 5. 1989.

области отмечалось многими авторами¹². В исследуемом материале на внутригрупповом уровне это воздействие достоверно в объединенных недеформированных и деформированных группах, где "инковские" кости у первых встречаются 12,3%, у вторых - 22,7%; а кость лямбда - 7,4% отмечена только у недеформированных черепов.

Вормиевые кости в нижней части лямбдовидного шва одинаково встречаются в отмеченных группах. Дорсей (1897) отмечал, что поперечное перевязывание головы вдоль коронарного шва в раннем детстве препятствовали нормальному росту черепа в фронтально-париетальном направлении, и процент частоты вормиевых костей становится больше по мере удлинения черепа в результате деформации. Гесс связывал наличие шовных костей с врожденными аномалиями центральной нервной системы, гидроцефалии. Он указал, что имеется корреляция между вормиевыми костями, метопизмом и асимметрией черепа¹³.

В общем можно подтвердить, что деформация приводит к учащению некоторых непостоянных костей затылочной области.

Многие авторы рассматривают разделенную швом скуловую кость "os japonicum" в качестве монголоидного маркера¹⁴. В бениаминской серии частота встречаемости превышает 27,08%. В этой связи весьма интересны результаты сравнения наиболее близких в территориальном отношении серий черепов из объединенных могильников Ширакаван, Карчахпюр и Артик. Сопоставление этих серий позволяет обнаружить, что встречаемость в Ширакаванской и Карчахпюрской сериях составляет 5,6%; Артикской - 2,9%.

Литературные данные о воздействии заднескулового шва искусственной деформации головы не позволяют прийти к определенному выводу. По исследуемому материалу, сравнение групп, различающихся по наличию и отсутствию деформации, обнаружило, что в группе недеформированных черепов частота равна 15,3%, деформированных - 0%. Разница между полами невелика; у мужчин - 20,4%, у женщин - 25,8%.

Большинство авторов выделяют следующие формы поперечного небного шва: прямой, изогнутый вперед (выпуклый), изогнутый назад (вогнутый), извилистый, ломанный и П-образный. Критерии для разграничения типов не унифицированы, что приводит к полной несравнимости данных, получаемых разными исследователями.

Высокой частотой выделяются: П-образная, прямая, извилистые формы. Различия между мужскими и женскими группами незначительны.

Данные о связи дискретных признаков с измерительными отсутствуют. Форма поперечного небного шва судя по всему не связана ни с размерами и пропорциями твердого неба, ни с развитием небного валика.

Последний вывод сделан на основании изучения Бениаминской серии, где такая связь не проявилась даже в виде тенденции. Правда, черепов сравнительно мало, и вывод об отсутствии связи этой особенности с измерительными расдиагностическими признаками, потребует проверки на большем материале.

Сопоставляя рассматриваемую серию с имеющимися в нашем распоряжении сравнительными данными других групп¹⁵, следует отметить пониженную встречаемость дополнительных костей на лямбде, теменных отверстий, перегородженного подъязычного канала и сужение костей на птерионе и повышенной встречаемость добавочного подглазничного отверстия, швов - заднескулового и мандонозного, чешуйчатого и "инковской" костей.

Очевидно, есть основание связывать повышенную встречаемость некоторых признаков в бениаминской серии с наличием в ней разных компонентов.

12. L. Sullivan, The frequency and distribution of some anatomical variations in American crania. *Anthrop. papers Amer. Museum of Natural History*, 1922, v. 23, N5. p. 201-258.

Gottlieb K. Artificial cranial deformation and the increased complexity of the lambdoid suture. *AJPA*. 1978. v. 48, N2, p. 213-214.

13. L. Hess, The metopic suture and the metopic syndrome. *HB*. 1964, v. 17, N2. p. 107-193.

14. G. Farkas, Observer cases of os male bipartitum in Hunharan paleoanthropological finds. *Acta biol. Szeged*. 1974. vol. 20, N. 1-4, p. 183-190.

15. А. Мовсисян, там же. Н. Кочар, там же.

ТАБЛИЦА 2

Признак	♂			♀		
	n	x	s	n	x	s
Бедренная кость						
1. Наибольшая длина	4	433.0	20.1	10	415.8	33.1
8. Окружность середины диафиза	7	83.7	4.1	18	77.1	8.2
6. Сакит. диаметр серед. диафиза	7	26.4	1.7	17	23.7	2.4
7. Попереч. диаметр серед. диафиза	7	26.7	1.4	17	25.7	3.1
10. Верхний сакит. диаметр	7	23.7	1.4	18	22.1	2.1
9. Верхний попер. диаметр	7	32.7	2.1	17	29.6	3.5
Большая берц. кость						
1. полная длина	6	359.5	10.9	17	338.7	30.4
10б. Наименьшая окруж. диафиза	6	73.5	6.9	20	67.9	6.5
8а. Наибольшей сак. диаметр	6	33.1	2.6	20	30.1	3.1
9а. Поперечный диаметр	6	23.0	2.3	20	21.5	2.7
Плечевая кость						
1. Наибольшая длина	7	318.7	10.9	17	297.8	18.4
7. Наименьшая окружность	7	62.4	4.3	17	55.9	4.3
5. Наибольший диаметр серед. диафиза	7	21.5	1.1	17	20.3	1.9
6. Наименьший диаметр серед. диафиза	7	17.1	1.8	17	15.4	1.6
Лучевая кость						
1. Наибольшая длина	7	241.1	8.6	17	226.9	21.1
5. Сакит. диаметр диафиза	7	11.3	1.9	17	10.2	1.2
4. Поперечный. диаметр диафиза	7	16.7	1.1	17	14.1	1.5
Локтевая кость						
1. Наибольшая длина	7	261.7	9.0	15	243.8	19.1
14. Верхний сакит. диаметр	7	24.2	2.5	18	22.1	2.2
13. Верхний попер. диаметр	7	20.7	4.1	18	19.3	2.5
Крестец						
2. Передняя прямая длина	3	101.0	7.9	6	94.2	12.2
5. Передняя прямая ширина	3	115.0	6.1	6	130.6	47.4
Таз						
1. Высота таза	5	214.2	5.8	10	196.1	11.5
2. Наибольшая шир. таза	4	160.7	2.9	11	149.1	9.7
Указатели пропорций скелета						
Длина тела	3	165.2	2.6	4	157.1	2.8
Интермемб. указатель	3	75.1	7.3	6	71.9	2.5
Берцово-бедрен. указатель	3	81.4	1.6	9	82.4	2.7
Луче-плечевой указатель	6	75.4	1.9	12	75.2	2.8
Плече-бед. указатель	4	73.5	1.6	7	74.1	1.9
Луче-берц. указатель	6	67.1	1.5	14	66.3	2.9

Величины основных размеров длинных костей у погребенных в Бениаминском могильнике средние (таб. 2). По ним определялась длина тела в соответствии с формулами трех авторов Дебец, Пирсон и Ли: у мужчин она равна 165см, у женщин - 155см. Эти значения близки к средним. Поскольку сравнительный материал по данному признаку незначителен, на основании его анализа трудно говорить о каких-то конкретных группах, участвующих в этом процессе.

Монголоидизированные элементы с которыми мы имеем дело на Бениаминском могильнике, позволяют допустить наличие инфильтрации этнических групп с территории Средней Азии¹⁶, определенно чужеродной местному этносустрату. Информацию об эпизодических инфильтрациях подобного рода мы черпаем из античных и армянских источников, освещающих исторические события рассматриваемой эпохи¹⁷.

16. А. Худавердян, Палеоантропология Бениаминского могильника эпохи античности, БжА, Ар. Деп. в АРМЕНИИНТИ, N 68-Ар.-96

17. Страбон пер. Г. Стратановского, Л., 1964, XI, V8. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ ԴԱՄԱՐԱՆԱԴԱՇԻ ՍԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ա. Խոսրովեդյան

Վերջին երկու տասնամյակում Շիրակի անտիկ հուշարձանների պեղումներով կուտակված նյութերը ենթադրում են դարձրին լուսարանել ասորածքի եռգևոր և նյութական մշակույթի թագմաթիվ խնդիրներ: Որպես պատմության աղբյուր, նրանց մեջ րացատիկ տեղ են գրավում մարդարանական նյութերը, որոնց միջոցով րացատիկ լուսարձան են ասորածքի րմակչության էթնոգենեզի և ծագումնաբանական խնդիրներ:

Այս աեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորություն ունեն Բենիամինի և անտիկ Շիրակավանի դամբարանադաշտերի ենամարդարանական նյութերը:

Բենիամինի դամբարանադաշտը քվադրվում է մ.թ. 2-4 դարերով: Նյութերի շարքը կազմված է 92 գանգերից, որոնցից չորսը (երկուական ադամարդու և կնոջ) ունեն արհեստական ձևափոխություն: Շարքի ընդերք անհասանելի ունեցել են 18 և րարձր տարիք:

Հասկանիչների 86 չափանիշերով կաարաված չափումների արդյունքում 31 ադամարդկանց և 34 կանանց մոտ առկա են ձևարանական շեղումներ, որոնք հեանանք են մոնոթեիզի եասկանիչներով խառնսածիմության: Մի քանի գանգերի մոտ մոնոթեիզի տիպի հատկանիշերն այնքան ցայատուն են, որ դիտարկվում են մուլտիսկ առանց համապատասխան չափումների:

Նման հատկանիշներով մարդարանական նյութեր կան նաև Սամթարվոյում (Վրաստան), Մինգեչաուրում (Ադրբեջան), Թումեկ-Կիչիկիում (Հյուսիսային Թուրքմենիա):

Բենիամինի րմակչության մեջ ռասսայական այլ տիպի խառնածիմության եատկանիշների առկայությունը և դրանց եամահարարեղակցական ցուցիչի կտրուկ փոփոխությունը խոսում են այլ էթնիկական փոքրաթիվ ասորերի մեխանիկական ներթափանցման մասին: Վերջիններս, ձուլվելով տեղի րմակչությանը, պահպանել են ռասսային եատուկ մարդարանական մի շարք եատկանիշներ:

Լադիսլավ ԵՊԱՆՅԱՆ ՇՈՒՆԸ ԵՎ ՁԻՆ ԱՆՏԻԿ ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

Բենիամինի անտրյ դասականերու տարածքը պայմանականորեն բաժանված է երեք տեղամասերի, որոնցից առաջինը իր մեջ ներառում է Գյումրի-Երևան ավտոմայրուղուն արևմտյան կողմից եարող ցածր ըրաշաբը

և դրա շրջակա դաշանքը:

Բլաշաբը արևելյան կողմում մոտ 30 ասաիճան թեքություն ունի: Նրա վերին մասը մոտ 1 եեկտար մակերեսով եարթակ է, որն օգտագործվել է մոնումենտալ կառույցի շինարարության համար¹:

Դամբարանադաշարը նստած է մ.թ.ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերի բնակավայրի վրա և վերաբերում է մ.թ. 2-4-րդ դարերին: Դամբարանադաշարի աարքեր եատվածներում թաղումները կատարվել են աարքեր իւտությամբ: Հյուսիսային և արևելյան կողմում բնակավայրի կառույցների պատերի ոչ մեծ քանակը ենարավորություն է ավել թաղումները կատարել ավելի մեծ խաղությամբ: Դեպի հարավ թաղումները նոսրանում են:

Բնակավայրի այս եատվածում թաղումներ բացվել են նաև մ.թ.ա. 1-ին դարին վերաբերող շերտում, հիմնականում՝ սենյակների եաաակի աակ կամ անտեսական հորերի մեջ: Վերջիններս կաաարվել են բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ և նախորդում են դամբարանադաշարի թաղումներին:

Առանձին թաղումներ են բացվել նաև եուշարձանի 2-րդ և 3-րդ տեղամասերում: Դամբարանադաշարում թաղման ձևերի և ծխակարգի բազմազանության մեջ առանձնանում են մի քանի թաղումներ, որոնք ուղեկցվում են շների և ձիերի զոհաբերությամբ²:

Շուրը թաղման ուղեկից է թիվ 40, 123, 194 դամբարաններում: Թիվ 123-ը կարասային թաղում է՝ հորորդ տեղամասում բացված քարաշար պաաերով եսկա ամբարի բերանին: Մանկական թաղումը կատարվել է ռերանքսիվայր դիրքով դրված կարասի բեկորների աակ: Կմախքի կողքին գտնվել են շան զանգը և երկատված ծնոաի իրար հակադիր դրված երկու մասերը: Թաղումը բացվել է բնակավայրի այս եաավածի մ.թ.ա. 1-ին դարով թվագրվող շերտում:

Թիվ 194-ը եիմնաեողային թաղում է՝ բացված մ.թ.ա. 1-ին դարի հորի մեջ: Թաղումը կատարված է բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ: Այս թաղմանը քիչ վերապահումով պիաի մոտենալ, քանի որ դամբարանադաշարում աոկա են նաև անտեսական եորերի, ամբարների մեջ կաաարված թաղումներ: Եվ այս դեպքում կմախքի կողքին հայանված ոսկորները կարող են նաև ծխակարգի եեա բոլորովին կապ չունենալ:

Շան զոհաբերության ուղեկցությամբ երկու թաղումն էլ բացվել են մ.թ.ա. 1-ի դարի շերտում:

Բնակավայրի առավել լավ պաեպանված մասում, ուր բազմագործաոնական բնույթի պաշաամուրային և քաղաքացիական զուգակցված շինությունն է³, բացվել է շան զոհաբերություն սենյակի շնմի աակ: Ջոհաբերությունը վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին դարին:

Շան զոհաբերության ուղեկցությամբ թաղման առավել հեաաքքրական օրինակ է թիվ 40 դամբարանը: Թաղումը կատարվել է մոնումենտալ կառույցի նույն միջանցքի վրա բացվող սենյակներից ամհնամեծի եաաակին: Կաաարվել է կարասային թաղում, որն ունի հյուսիս-եարավ կողմնորոշում: Հորիզոնական դիրքով դրված կարասի մի քանի բեկորներ են պահպանվել: Դժվար է ասել՝ կարասը նախապես կոարվա՞ծ է եղել, կոտրվել է ծխակարգից ելնելով, թե՞ կոարվել է դամբարանը թալանելիս: Թաղումն ուղեկցվել է շների և

1. Բենիամինի պեղումների մասին տե՛ս Փ. Ի. Եր-Մարտիросов, Памятник классической античности Армении, Բանդեր Երևանի եամալարանի 3 1993թ.: Հ. Խաչարյան, Դրախանակերարի մ.թ.ա. 1-ին դարի մոնումենտալ կառույցի գործառության մասին, ՇՊՄԺ 2-րդ գիաաժողով, Գյումրի 1996թ.:
2. Շան ծխական զոհաբերությանը անդրադարձել է Ս. Հարությունյանը, աես՝ Մի դրվագ եայ առապելարանությունից, ՊԲՀ, 1, 1989թ.:
3. Հ. Խաչարյան, նշվ. աշխ., էջ 19-20:

ձխու գոեարերությունը: Կարասի վրա դրված էր ձիու գլուխը, որի ծնոտի երկու մուսերը իրարից 60սմ եեռու էին: Թաղումն առնված է 3մ արամագծով շրջանի մեջ: Շրջանը կազմված է խոշոր քարերի երկշար շարվածքից, որի տակ ամփոփված են գոեարերված շների կմախքները: Չոեարերվել է չորս շուն, որոնցից երկուսը ամբողջական, երկուսը՝ մարմինը երկու մասի բաժանված: Փաստորեն ամխաթար են մնացել միայն շրջանաձև շարվածքի տակ ամփոփված շների կմախքները:

Դամբարանը դեռևս 4-րդ դարում կողոպտվել է: Այլ են վկայում 4-րդ դարով թվագրվող սանրաքաշ մախշով մի քանի խեցիները, թաղման կարասի և ուղեկից այլ կավանդների բեկորները, որ գտնվել են սենյակի ասարեր մասերից: Դրանցից մի քանիսը եայանվել են վերին շերտում: Թաղման ուղեկից տարատեսակ նյութերի բեկորներն ու ամրոցական իրերը գտնվել են ցաքուցքի վիճակում: Դամբարանը ուղեկցվող նյութերով (տափաշշի, քապմազան կավանդների բեկորներ, ձվածիր պսակով երկաթյա մատանի, մատանու էփսյսածև, ազաթից ակ, կլորափուն իրանով զանգակներ) թվագրվում է 1-2-րդ դարերով:

Բենիամինի դամբարանադաշտում քացվել է ևս երկու թաղում, որտեղ ծխակարգն ուղեկցվել է գոեարերությամբ: Այստեղ գոեարերել են ձիեր: Թիվ 23-ը սալարկղային թաղում է, որի մոտ քացվել է աջ կողքին պառկած ձիու ամրոցական կմախք: Մյուսը՝ թիվ 8-ը սալարկղային թաղման կողքին քացված ձիու գոեարերություն է: Այս դամբարանը գտնվում է 1-ին անդամաաում, բնակավայրի կիսավեր եաավածում պաեպանված սենյակի մեջ, սալսեսասակի վրա: Սենյակում այլ թաղում չևա. և դամբարանից 50-60սմ եեռավորության վրա քացված ձիու գոեարերությունն անպայման վերաբերում է այս թաղմանը: Սենյակի եատակին, եաստ մոխրաշերտում, հինգ անկանոն քարերից կազմված կենտրոնախույս վարդյակի մեջ, երկու ձիերի գլուխներն են: Ծխակարգն ամփոփող շրջանն ունի 80սմ տրամագիծ և փակված է եատած կոնի ձև ունեցող սև տուֆից դուրգի անիվով: Ինչպես և թիվ 40 դամբարանը, այս գոեարերությունը նույնպես առնված է շրջանի մեջ, որը սահմանափակում է ներքին, ավարտուն տարածքը: Որպես երկրաչափական ձև, շրջանագիծը, չունենալով սկիզբ և վեթջ, անվերջանալի է: Շրջանի եենց այս ներքին բովանդակությամբ էլ պայմանավորված է թաղման ու գոեարերության սահմանազատումը նրա ներսի և դրսի ասարեր աշխարհների միջև. ներքինը՝ ծխապաշաամուրքայինը, խորեդանշականը, արտաքինը՝ ծեսից դուրս աշխարհը:

Թիվ 40 դամբարանի կառուցվածքը, ինչպես նաև թաղման արարողակարգը հուշում են, թե այսպես մեկուսացված ձևով կարող էր թաղվել շաա կարևոր մի անձ: Բացառված չէ. որ նա կարող էր լինել քուրմ, որի կապը երկնային ուժերի եետ, երկնքի և երկրի մասին գիտելիքները, անձի և պաշտոնի կարևորությունը եիմք կարող էին լինել քազմիմաստ և հարուստ ծխակարգով թաղման:

Երկու թաղումները թիվ 8 (ձիու գլուխ) և թիվ 40 (ձի և շներ), ունեն ընդեանրություններ ոչ միայն գոեարերված կենդանու առումով, այլ նաև դամբարանի կառուցվածքի բոլորաձև լուծմամբ:

Բերված օրինակներից եետևում է, որ ձիերի և շների գոեարերությունները Բենիամինի դամբարանադաշտում կատարվել են եեսկյալ ձևերով.

1) գոեարերված կենդանին ամրոցական կմախքով է (թիվ 23 դամբ. ձի, թիվ 40 դամբ. շուն),

բ) դամբարանում դրվել է միայն գոեարերված կենդանու գլուխը (թիվ 8 դամբ. ձի, թիվ 40 դամբ. ձի),

գ) մասնատված և ամրոցական շներ, ձիու գլուխ (թիվ 40 դամբ.),

դ) շների գոեարերություն և թաղում շեմի տակ:

Այսպիսով, Բենիամինի դամբարանադաշտում ձիու և շան գոեարերությունները պատարվել են երկու ասարեր ձևով. մեկ որպես առանձին գոեարերություն, մեկ որպես թաղման ուղեկից: Բնակամարար, ձևերի տարրերությունը եեթադրում է նաև ծխահան ասարեր բովանդակություններ:

Դամբարանը, որպես ենագիտակւսն օբյեկտ, իրենից ներկայացնում է եանգուցյտլի թաղման ժամանակ որոշակի վարվելակերպի եետևանքով կուաակված մնացորդների մեծ

կամ փոքր քանակություն: Այս պարմանների իրականացումն էլ (ծների և հատկանիշների ամրոտջության մեջ) կարող է ընդգծվել որպես թաղման ծես: Թաղման ծեսը ռազդ երևույթ է, որի մեջ արտացոլվում են կրոնական սլաակերացումները, կենցաղավարությունն իր ռազմարնույթ և տարատեսակ կողմերով:

Երր մարդը գիաակցեց մահվան գոյությունն ու սարսափ ապրեց, հավանաբար այդ պահից էլ սկսեց մաածել մահից փրկվելու կամ մահը շրջանցելու մասին: Մաթղը եետեեց ընդթան ընթացքին և տեսավ, որ մեռնում ու մորից ծնվում է արեգակը, ամեն օր մեռնում և հարություն է առնում լուսինը: Ամենօրյա ցիկլին եաջորդում էր մահ եղանակային ցիկլը: Մեռնում և ամիսներ եետո վերակենդանանում, եարություն էր առնում ընդթանը: Մարդն իրեն վիտեց այդ ընդթան մի մասնիկը ու գտավ մահ իր գոյության եարաաևության, մահվան սարսափից ազատվելու ռամալին. կյանքն իր համար րարժեց եավերժական՝ մահվան մեջ տեսնելով կյանքի եարաաե ընթացքի անտեսանելի կեսը՝ հանդերձ ռս կյանքը:

Չընդունելով անգոյությունն ու իականաար անեությունը, որ ըերում էր մահը⁴, մարդն իր սլաակիրացումներում միաեյուսեց կյանքն ու մահը՝ ասսիճանաբար խորացնելով և հասատոունություն եադորդելով թաղման որոշակի արարողակարգերին: Ըունը և ձին, լինելով առաջին ընտելացված կենդանիները, ընականաբար և առաջինները պիաի լինեին գոհարերության ժամանակ: Հայաստանում շան գոհարերության սովորույթ գոյություն է ունեցել դեռևս սղոճի-բարի դարաշրջանում: Նաիլիջևանի Մոխրարլիի թիվ 41 դամբարանում գտնվել է շան կմախք. իսկ թիվ 12 րամբարանում՝ շան գանգ⁵: Ըան ոսկորներ են գտնվել Լճաշենի առաջին դամբարանաղաշաի 2-րդ մեծ դամբարանարլուրում⁶, Խոջալիի թիվ 5 փոքր դամբարանաղաշտում⁷:

Ըան գոհարերություն է ռացվել մահ Արթիկի մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի դամբարանաղաշաի թիվ 100 դամբարանում: Այստեղ գտնվել է թասի մեջ դրված շան գանգ⁸: Բերված օրինակները Հայաստանում շան գոհարերության հնագիտական ամենավաղ դրսևորումներն են:

Ըունը անդրշիրիմյան թագավորության խորհրդանիշ է շատ ժողովուրդների մոտ (շուններն, եգիպտացիներ, հույներ և այլք)⁹:

Ըան գոհարերության ծիսակարգը եայանի է ռազմաթիվ ժողովուրդների մոա: Բսկտրիայի և Սոգդի 1-ին եագարամրսկով թվագրվող թաղումներում գանվել են ծիսական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխներ, ինչպես մահ՝ ամրոդջական շներ¹⁰: Այս թաղումներում շունը ծիսական գոհարերության կենդանի է և գոհարերվել ու թաղվել է առանձին: Նույն ժամանակաշրջանում շների գոհարերություն կաաարվում էր մահ Լյուդիայի մայրաքաղաք Սարդեսում¹¹: Եթևատված շների գոհարերություն եայտնի է սկանդինավցիների թաղման ծեսում: Այստեղ ևս մույն ծիսակարգն է. գոհարերությունը կատարվել է երկու ձեով՝ ամրոդջական և երկու մասի ռաժանված: Վիկինգների թաղման

4. Л. Акимов, Об отношении геометрического стиля к обряду кремации, в кн., Исследования в области славянского духовного культа, Погребальный обряд, М., 1990г. ст. 230.

5. О. Абибуллаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку. 1982. ст. 46, 49.

6. А. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г. (предварительное сообщение) СА. 1957г. N 2 ст. 146-153.

7. К. Кушнарера, Севано-узерликская культура периода средней бронзы на территории Южного Кавказ, а в кн., Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения, Ленинград, 1985г., ст. 110.

8. Кушнарера, Ходжалийский могильник, ИФЖ 1970г. №3 ст. 110.

9. Т. Хачатрян - Артикский некрополь. Ереван. 1979г. мог. 100.

10. Ն. Կուր, - Հին Հունաստանի լեգենդներն ու աղբյուրները, րարգմ. Լ. Հախվերդյանի, Երևան, 1979թ. էջ 590, А. Оппейгейм, Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации, Изд. Москва, 1992г., ст. 156-244.

11. Б. Литвиновский, В. Седов, Культы и ритуалы Кушанской Бактрии: Погребальный обряд, М. 1984г. ст. 161-162.

11. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб. 1984г. ст. 592.

նավակներում գտնվել են շան կամ շների կմախքներ, որոնք հաճախ անգլուխ են¹²։ Շան զոհաբերության ծիսակարգ կաաարվում էր նաև Չինաստանում¹³։ Խեթական մույնատիպ ծիսակարգերում ընդունված էր շան ձագերի զոհաբերությունը¹⁴։ Կա տեսակետ, ըստ որի շան զոհաբերման ծիսական արարողության եիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ այդ կենդանիները աստվածների խորհրդանիշներն են¹⁵։ Այս պատկերացումներն էլ ընկած են մի շարք ծիսակարգերի եիմքում։ Խեթական «կիլիսմ» պարի մասնակիցները կրկնօրինակում էին կենդանիների վարքի ձևերը և այսպես կոչված «շնային մարդիկ» ողնում էին արարողակարգի ժամանակ¹⁶։ Շան ծիսական թուվանդակության մեկ այլ դրսևորումն է ներքի (սկյութների) առնախմբության ժամանակ գայլի մորթի և դիմակ կրելը։ Ծնսի հիմքում ընկած է ներքի՝ գայլից սերված լինելու պատկերացումը։ Հատ Հերոդոտոսի, յուբաքանչյուր ներ տարին մեկ անգամ փոխակերպվում է գայլի, հետո վերաաին ստանում իր նախկին կերպարանքը¹⁷։ Նույն կենդանիները աստվածների խորհրդանիշ պատկերացումն էր ընկած խեթական մեկ այլ ծիսակարգի եիմքում։ Կավից պատրաստված, այժի մագով պատված շնակերպ արձանիկը յուղով օծվում էր, ապա կոարվում։ Ծնը կատարվում էր երեք անգամ անեծք կրկնելուց հետո, և այդ շան չար ոգին այլևս չէր վնասի¹⁸։

Ինչպես վերստին են տարբեր աղբյուրներ և տարբեր պեղավայրերից հայտնաբերված շան կամ շների առանձին զոհաբերված կմախքները, ծնս իր մեջ թուվանդակային մրերանգ ունի։ Բնիմամիների դամբարանադաշտում հայտնաբերված առանձին թաղված շների կմախքների և շնմի տակ թաղված շան զոհաբերության ծիսական թուվանդակության մեկնության համար եետաքքրական է Շիրակում պահպտնված մի բանավոր ավանդություն։ Տանր աիրող մշտական անեաշտ իրավիճակը բնորոշվում է հարցականով արտահայտվող « շնմի տակ շան գլոխ կս թաղուկ» վախ-մաաեոգությանը¹⁹։ Հենց հարցի մեջ էլ ծիսահմայական գործողության գոյության վկայությունն է դրված։ Նախ, եաստատվում է մամ գործողության գոյությունը և միաժամանակ փաստվում այդ գործողության գաղանիությունը, և ապա՝ նրա բերած բացասական ազդեցությունը։ Եվ այսաեղ շունը եանդես է գալիս ծիսահմայական գործողության կրող։ Ամենայն եավանականությանը եբևույթի նախնական բտրի խմտստը քրիստոնեության կուլմից հեթանոսական հավատալիքներն ու ծեսերը արմատախիլ անելու քաղաքականության եետևանքով ստացել է եակադարձ՝ բացասական խմաստ։ Շան զոհաբերության և թաղման ծիսական մույն տվորույթի եետ է աոնչվում աարբեր լեզուներում, եայերենում մույնպես, «աեա թե որտեղ է թաղված շան գլուխը» արտահայտությունը, որը թեպես ե փոխաբերական խմաստ է ստացել, սակայն իր սեջ պարունակում է շան զոհաբերության բուն խմաստը։ Լինելով մույն արտահայտության ենչերանգային տարբերակները, իմաստային այլակերպություն են պարունակում իրենց մեջ։ Մոաջին տարբերակը թերևս ավելի ճշգրիտ է արտահայտում ծիսահմայության բուն խմաստը։ Շան զոհաբերության թուվանդակային մեկ այլ տարբերակ է էգ շան (գայլի) սեռական օրգաններից պատրաստված թալիաման կրելը, որի խմաստը կանացի հմայքը, գրավչությունն ու արգաստվորությունն ապաեովելն է²⁰։ Շան, որպես ծիսահմայական գործողության կրողի մեկ այլ դրսևորումն է թույթուգրի կամ իրսպ անելու ու կապ քանդելու եմայության ժամանակ սալիտակ և սև (այստեղ չար ու բարի) շների կկղանքի օգտագործումը²¹։ Այս դեպքում կարևոր է շան գույնը։ սևով կապ է արվում, սալիտակով քտնդվում է կտպը։ Մեի և սալիաակի եակադությունը բնորոշում է ոչ միայն չարն ու բարին, այլև այս ու տյն աշխարհները։ Բսկ բստ ենդեվրուգական տվանդությունների անդաշխարեղ մեկ երկնային (դրական), մեկ ստորերկրյա (բացասական) գծեր ունի։ Սալիաակ շան կերպարը եայկական ավանդություններում բազմիցս է եանդես գալիս.

12. Б. Литвиновский, А. Седов, *Изд. 2-е*, т. 1, с. 163-164.

13. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Изд. 2-е*, т. 1, с. 591.

14. Նույն աղբյուրում։

15. В. Ардзинба, *Ритуалы и мифы древней Анатолии*, М. 1982г., стр. 34.16. Նուն աղբյուրում։

17. Հերոդոտոս, *Երեան*, 1986թ., էջ 105, բարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի։

18. Caplice R. *The Akkadian namburbi texts: an introduction* Undana publications. Los Angeles. 1974, p.17.

19. ԴԱՆ, իմ գրառումները։

20. ԴԱՆ, իմ գրառումները։

21. ԴԱՆ, իմ գրառումները։

սպիտակ շունն է Արտաշեսի հորը՝ Սանատրուկին և նրա դայակին ազատում։ Սանատրուկի որդի Արաաշեսը սև ձիավոր է, լակ վերջին՝ լա որդի Արտավազդին կասրանքներից ազատվելու համար օգնում են սև և սպիտակ շները²²։ Սևի և սպիտակի հաջորդականությունը բարոյ և չարի անընդհատ պայքարի դրամատիզմն է։ Հունաստանում շան ձագ էին զոհարելու Ենիալին, իսկ Ենիալը նույն Արեսն է²³։ Հայանի է, որ եունական դիցարանում Արեսը ռազմի առավուծն է, լակ շունն էլ, որպես ռազմի դաշտի անխառնափնի այցելու, նրա նվիրական կենդանին։ Շունը եունական մեկ այլ աստվածուհու՝ Հեկաթեի մշտական ուղեկիցն է, նաև աստվածուհուն գոհարելու կենդանի։ Հեկաթեն խավարի և լուսնի արավածուհին է²⁴։ Նա քափառում էր անուռ սարսափ տարածելով, այսու այն աշխարհներում հանգիստ չդառնալու մեղքերի հոգիների հետ։ Հեկաթեն մնում էր գերեզմանոցում և նրան գոհարելու էին շուն ու ուտելիք։ Ինչպես տեսնում ենք, եունական առասպելաբանության մեջ նույնպես շունը երկրակի բնույթ ունի։ Նա մեղքների մշտական այցելուն է և գոհարելու կենդանին։

Այն, որ շան հետ կապված ծիսական հավատալիքները սերված են վաղ հնդեվրոպական ավանդույթից, հավաստում են նաև հին հնդկական և իրանական ավանդությունները։

Հին հնդկների մոտ մահվան սփրակալ Յամայի սրազամաթեքները Շյամա և Շարալա անուններով շներն են, որոնց կոչում են «կյանքի առևանգիչներ»։ Այս գույզ շները եսկում են վերին երկնքում ընկնող Յամայի ուղին։ Իսկ Յաման մեռածների երկրների հետ մտած է խնջույթի։ Յաման իր ուղեկից շների միջոցով փնտրում և մահվան քաղաքներում է տանում նրանց, ովքեր պատկանելու են իրեն²⁵։ Եվ քանի որ «կյանքը ստևանգիչները» ընկնում և նվերին երկնքում և մեղքներին աանելու համար իջնում են երկիր, ուրեն կապ ունեն երկրի և երկնքի հետ։

Իրանական առասպելաբանության մեջ շունը հանդես է գալիս որպես երկրների պահապան և միևնույն ժամանակ՝ որպես երկնքի։ Երկրային շները պաշտպանում են, իսկ երկնային շները հսկում են Զինվաթի կամուրջը և սարսափ ալո կամուրջով մեռածի երկին տանելուն։ Առասպելաբանական այս եիմքով է սրայմանավորված «սագդիդի» (շնայիտում) արարողությունը զրադաշտականների մոտ, երբ կերակուրը համապատասխան ծեսով արվում էր շանը՝ եանդերձյալ աշխարհում գտնվող եանգուցյալների գաղտնակերպ ներկայացուցին։

Սարարոնի վկայությամբ սոգդիացիք և բակտրիացիք գաղաձյալներին և եիվանդներին գցում էին «գերեզմանափոր» կոչված շներին հոշոտելու²⁶։ Շների անվանումն աթեն իր մեջ պարունակում է ոչ միայն գոեերին հոշոտելու, այլև այս ու այն աշխարհների միջև միջոցողի և ուղեկից գաղափարը։ Նույն հավատալիքի մեկ այլ դրսևորումն է դիակը գաղաններին եանձնելու սովորույթը պարսիկների մոտ²⁷։ Շան պաշամունքային բնույթի վկայություն է նաև այն, որ իրանական ցեղերի մոտ շունը ձոնված էր Արամազդին և համարվում էր սրբազան կենդանի²⁸։ Եզիպտոսում շունը սրբազան դամարանում քաղելը նույն երևույթի մեկ այլ դրսևորումն է²⁹։ Ինչպես տեսնում ենք, շունը երկրների ուղեկից է և երկրների պահապան՝ Վերջինով էլ պայմանավորված՝ շանը վերագրվում էր պահպանական նշանակություն և մաքրագործող գորություն (շան եայացքը փախցնում էր դևերին)։ Շունը կապ ունի երկնքի (Արամազդ, Հեկաթե) և երկրի հետ (գերեզմանափոթներ, կյանքի առևանգիչներ)։ Ղևոնդ Ալիշանի բնորոշմամբ՝ «Շունը այլևայլ կերպարանօք և անվամբ

22. Ա. Պետրոսյան, *Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության եամատեքստում և եայոց ազգածագման խնդիրը*, Երևան, 1997թ. էջ 41։

23. Ն. Աղոնց, *Պամական ուսումնասիրություններ*, Փարիզ, 1948թ. էջ 264։

24. Мифы народов мира, М., 1991г. т1, ст 269.

В. Миллер, Значение собаки в мифологических верованиях, М., 1876г., ст. 12-13.

25. Ա. Հարությունյան - Սի դրվագ հայ առասպելաբանությունից, ՊԲՀ, 1, 1989թ. էջ 158-159։ Ригведа, Избранные гимны, Перевод, комментарии и вступ., статья Т. Елизаренковой, М. 1972. ст. 353-356.

26. Սարարոն, Երևան, 1941թ., XI, 9, քարգմ. Հ. Անադյանի։

27. Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., գ 1, 140։

28. Նույնը, գ 1, 85-87։

29. Նույնը, գ II, 67։

պատուած և պաշտուած էր յերկրի և յերկինս և ի դժոխս Կերբեր անուամբ»³⁰։ Հայ ժողովրդի առասպելաբանական պատկերացումներում շուրջ իրրև մահվան թագավորության պահապան և եոզիների ուղեկից, ունի ասորերը դրսևորումներ։ Մի դեպքում այն շնակերպ հոգեառն է, մյուս դեպքում Սասիսի վիհերում բանտարկված Արտավազդի շղթաները կրծող շներն են, կամ Արային եարություն ավող արալեզները։ Անգրաշխարհի հետ կասյն իրականացնում էր «եոզեառն, ոգի մի Առնակ կոչված... առաքեմ Առնակ ար ի տուն յորում և և պահանջեմ զեոզի մորա ի մմանէ»³¹։ Առնակի, որպես շնագայլի (անունը ասորական ծագում ունի, նշանակում է շնագայլ)³² չար եոզեառի հետ է կապվում ժողովրդական պարսավանքի խոսքերում «առնակավոր» մակդիրի եաճախակի կիրառումը չար եատկանիշների բնորոշման համար (առնակավոր շուն, դժոխքի ստնակավորներ)։ Շիրակում եիմա էլ օգտագործվում է «երեսդ առնակավոր շները լիզեն» անեծքը, ուր մահվան պատկերը խանցված է շների կողմից երեսը լիզելու առասպելաբանությամբ³³։

Ինչպես վկայում են գրավոր աղբյուրները, 5-րդ դարում արալեզների պաշտամունքն ու եավատը դեռևս կենդանի էր ժողովրդի մեջ։ Արալեզների մասին առաջինը եադորդում է Մ. Խորենացին - «Եւ երամայէ (Շամիլամը) դնել զնա (Արայի դին) ի վերմաան ապսրանիցն»³⁴։ Սեկ այլ վկայություն գտնում ենք Բուզանդի մոտ. «ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, Այլեզք իջանեն և յսրուացանեն զդա»³⁵։ Արալեզներն էլ, ինչպես և «կյանքի առնանգիները» իջնում են երկնքից։

Թեղևս շան ծխական այս դերի կարևորությամբ է պայմանավորված Լոռի բերդի թիվ 2 դամբարանից եայտնաբերված անոթի վրա շան վերտյիր պատկերը (անոթը թվագրվում է երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանով)³⁶։

Շան պաշամունքի եմագիտական վկայություններ են մաև Այրումից գտնված շնակերպ արձանիկները, ոյունք թվագրվում են մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերով³⁷։

Ըստ եայոց եին հավատալիքների, երկնային աստվածությունը դաքձած եայոց մախնին՝ Հայկը, երկնքից ուղարկում է իր շների ոգիներին՝ արալեզներին, որոնք հարություն են տալիս եայրենիքի եամար մարաի դաշտում ըմկած եեղսներին։ Եվ Հայկի շներից սերված արալեզները եամդես են գալիս որպես մախնիների պաշտամունքի ոգեղեն մարմնավորում³⁸։

Արալեզների մասին ժողովրդական եավաաալիքների գոյության (աւծմ արդեն չգիտակցվող) վկայությունն է «շան խածածը շան լիզելով կլավմա»³⁹ բանավոր ավանդությունը, որտեղ եամառոտված է շան՝ մահաբերի և արալեզի բնույթը։ Շիրակի պարսավանքի խոսքերում պահպանվել է «օոնոցդ կտրե, զլսակեր կունտո» արտահայտությունը⁴⁰, որտեղ ընդեանուր ենդեկրոպական արմատի՝ k'uson եմախոսական՝ k'won եայրեն «շուն» ձևն է։ Փաստորեն «կունտո» բառի մեջ պահպանվել է «շուն» բառի եմախոսական ձևը՝ k'won, իսկ տ-ի եավելումը լեզվական օրինաչափություն է, ինչպես՝ սանր-սանդր։ Իմաստալիքը լինելով ենագույն եավատալիքի (այն է՝ զլսակեր, մահաբեր, սպանող)՝ շանը, որպես մահ բերողի տրվող եալսածանքը այստեղ երեխային սաստող պարսավանք է կարծեցյալ մոտալուտ դժբախտությունը կանխելու եամար։

Բերված առասպելաբանական պատկերացումները եաստատում են, որ շունը ենդեկրոպական ավանդություններում ունի երկակի դեր՝ պահապան և եոզեառ, եոզիների ուղեկից, և միշտ երկուսն են. մեկը բնութագրվում է որպես կյանքի շուն, մյուսը՝ մահվան։ Եվ ըստ այդմ էլ՝ մեկը կարող է կյանք վերադարձնել, վերակենդանացնել, մյուսը՝ սպանել։ Շան,

30. Ղ. Ալիշան, Հին եավատք կամ հեքամոսական կրոնը Հայոց, Վենետիկ, 1895թ., էջ 157։

31. Նույնը, էջ 227-228։

32. Հր. Անադյան, Հայերեն արմաական-բառարան, Երևան, 1971թ., էջ 261։

33. Ազգագրական եանդես, Թիֆլիս, 1915թ., գ. XXVI, էջ 55։

34. Մ. Խորենացի, նշված աշխ., գ. ԺԵ։

35. Բուզանդ, Փաւստոսի Բիզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912թ., գ. I, Զ։

36. С. Лебедевич, Мору-Берд 1, Ереван, 1981г., см. 71.

37. Armenia, Trésors de l'Arménie ancienne, Paris 1996, մկ. 157, էջ 165.

38. Բ. Կանիկյան, Հայոց հեքամոսական պատկերացումները սրգսքը մասին, ՊԲՀ, 1989թ. n3, էջ 105։

39. ՂԱՆ, հմ ճոսոոունիոոոո։

40. Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն մախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987թ., էջ 51։

որպես եղբայրների և արալեզի երկակի ընտանիքով էլ պայմանավորվում է թաղման ծիսակարգում նրան եսակացվող դերը:

Սարգոյն եհա շան թաղման սովորույթը հանդիսանում է անախկ ժամանակաշրջանում: Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, անախկ դարաշրջանում կատարվում են և առանձին գոհարելություններ, և գոհարելություն ու թաղում մարդու ետ: Շան ուղեկցությամբ թաղումներ բացվել են Նեապոլի սկյութական թաղումներում, Մերձդնեպրի, Դլիմի, Թամանյան թերակղզու սկյութական դամբարաններում⁴¹: Հայաառանում մարդու եհա շան թաղման օրինակներ հայտնի են Շիրակավանից և Բենիասիմից: Շիրակավանում բացված թաղումներից մեկը կարասային է, մյուս երկուսը՝ քարակղային: Առաջինում գտնվել է շան կմախք, իսկ քարակղզուում՝ մի դեպքում շունը թաղվել է մարդու կողքին, իսկ մյուսում՝ շան գլուխը դրված է մարդու գլխի տակ: Շիրակավանի այս թաղումները վերաբերում են մ.թ.ա. I- մ.թ. I դարերին: Բենիասիմում կատարված թաղումները, որոնք ուղեկցվում են շան կամ շների գոհարելությամբ համաեռնչ են Շիրակավանի համաժամանակյա թաղումներին, իրենց ակունքներն ունեն ենդելլուպական ժողովուրդների առասպելաբանական պատկերացումներում, ինչպես նաև բազմաթիվ եսվատալիքներում:

Հայաառանի անախկ ժամանակաշրջանի այլ եռաշարձաններում շան կամ շների գոհարելություն թաղման ծիսակարգում չի եհանդիպում:

Ի տարբերություն անախկ ժամանակաշրջանով թվագրվող այլ եռաշարձանների, Բենիասիմում թաղումներն ուղեկցվում են նաև շան և ձիու միաժամանակյա գոհարելությամբ: Թիվ 40 դամբարանում կատարվել է երկու կենդանիների գոհարելությամբ (մասնաաված և ամբողջական) ուղեկցվող թաղում:

Թաղման ծիսակարգի եհմքում ընկած պատկերացումների տարբերությունները որոշակի սկզբունքի են եհթարկվում, ձևավորում նոր մտածելակերպ, որի մեջ էլ բացահայտվում է այս կամ այն ծեսը: Թաղման այս ծիսակարգում եսվատալիքների փոխկապակցված սի շղթա է՝ աարերի գգալի գարգացմամբ ու խորացմամբ, և յուրաքանչյուր ստանձնաեակություն որոշակի պատկերացման արտահայտություն է: Ամեն մի նրբերանգ անպայման եհթաղում է որոշակի բովանդակություն:

Թաղման ծեսում շան և ձիու եհմատեղ գոհարելության սովորույթը դիավում է եին եույների, եհդիկների, իրանցիների և եհդելլուպական այլ ժողովուրդների մոտ: Ռեզվեդայի եուղարկավորության եհմներից մեկում առկա է շան և ձիու գոհարելության անսարանի նկարագրություն⁴²: Զոհարելության մման պատկեր կա Հոմերոսի մոտ, Պատրոկլեսի թաղման արարողության եհավածում.

«Փայաակույաի վրա նեանց եսկա ուժով եհնկարծակի
Աեիպարան չորս ոժույզներ՝ եհաաչերով եոգու խորքից:
Արքան ուներ ինը եհաա շուն իր սեղանից կեթակրված,
Փողոտելով՝ նա երկուսին փայաակույուի վոա նեանց,
ապա ավարաում.

«Նախ մարեցին սև գինիով նրանք խարույկն ամբողջապես,
խարույկի շուրջը գծեցին բուրբառ և մի գերեզման»⁴³:

Ձիու, որպես գոհարելող կենդանու, ծիսական ակունքներն ունեն բուն ենդելլուպական ծագում: Ռեզվեդայում ձին արդեն ծիսական կենդանիներից մեկն է, և եհաուկ եհմներ են նվիրված ձիու ծիսական գոհարելությանը: Վեդայական թաղման եհմներից մեկում ձիարշավում եհթած ձիուն նվիրված ձոնին եհջորդում է «եռլնային ձիերին» ուղղված ձոնը⁴⁴: Այսանդ «ձիու սյան» մոտ գոհարելող կենդանու եհա նշվում են նաև վեդայական պանթեոնի աստվածների անունները. Միթրա, Վարունա, Ինդրա: Ծիսական «ձիու սյունը» եհմապաասսիանում է Կենաց ծառին: Այս ծիսակարգում արդեն ձիու գոհարելությունը կապվում է Միերի (Միթրայի)՝ արևի և վերածնության եհա: Հեդելլուպացիների եհմար

41. Б. Литвиноский, А. Седов, *Взл. азл.*, էջ 162:

42. Ригведа, *Взл. азл.*, 10-14:

43. Հոմերոս, *Իլիական*, երևան, 1987թ. էջ 423, 425, բարգմ. Հ. Համարձումյանի:

44. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Взл. азл.*, էջ 549:

ձին մարդուն ամենամոտ կենդանին է: Եվ դա էլ նպատակ է ձիու և մարդու ծխական մերձեցմանը, ու ձին գոհարեքվող կենդանի է դարձել նաև թաղման արարողակարգում: Չիտու, որպես մարդուն հատուկ մերձեցում ունեցող կենդանու հետ ծխական ամուսնությունը խեթական ծխակարգում հայտնի էր «աշվամեղխուս» անունով: Ըստ այս ծխակարգի՝ թագուհին պաշտել էր տպանված ձիու հետ և ծածկվում ծածկոցով⁴⁵: Թաղման նմանատիպ ծես հայանի է նաև կելտական ծխակարգից: Նույն ակունքից սերող մեկ այլ ծես է իռլանդացիների մոտ թագավորի ծխական ամուսնությունը սպանված ձիու հետ⁴⁶: Նմանատիպ ծես հայտնի է նաև իրանական թաղման ծխակարգում, սկյութների մոտ ձիու գոհարեքությունը, ինչպես նաև կնոջ և ձիու համատեղ թաղումը Ալթայի Թուեկսիմյան կուրգանում⁴⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում ձիու գոհարեքությամբ ուղեկցվող թաղումներ կատարվել են դեռևս միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում: Նման թաղումներ բացվել են Վերին Նավերում⁴⁸, Նախիջևանի Շախսաթա գյուղի շրջակայքում⁴⁹, ինչպես նաև Արծվաբերդի, Երևանի, Օշականի, Սիսիանի միջինբրոնզիդարյան դամբարանադաշտերում⁵⁰: Ընդհանուր առմամբ ձիու գոհարեքության հնագիտական տվյալներ հայտնի են Ուկրենասկի⁵¹, Տիրաշենի⁵² դամբարաններից: Ուկրենասկի թիվ 2 դամբարանում թացվել է գոհարեքված ձիու գլուխ՝ դրված ձվածիր, գոգավոր քարի վրա և զարդարված բրոնզյա զարդերով ու լծասարքի մասերով: Թիվ 5,6,7 դամբարաններում ևս գտնվել են ձիու ոսկորներ: Թաղման նույնախի ծես կատարվել է նաև Տիրաշենում, որտեղ քարակղզային թիվ 3 դամբարանից հայտնաբերվել է օրորոցաձև սև տուֆի վրա թաղված ձիու գլուխ՝ զարդարված թագմաթիվ զարդերով: Ուկրենասկում ձիու գոհարեքությունը տուֆի շերտի մեջ կատակոմբային թաղման ուղեկից է, իսկ Տիրաշենում՝ քարակղզային թաղման: Երկու հուշարձաններում էլ ձիու գլուխը դրվել է ձվածիր քարի վրա: Ծխական ինչ իմաստ ունի այս, դժվար չէ ասել: Երկու հուշարձաններում, որոնք նաև ժամանակագրական և իրադրության խորքերում տարբերություններ ունեն, ծեսի կրկնությունը հավաստում է խոր արմատներն ու երկարակեցությունը: Ուկրենասկի դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 9-8⁵³, Տիրաշենը՝ մ.թ.ա. 8-րդ դարերով:

Այն, որ Ընդհանուր անտիկ ժամանակաշրջանում ձիու գոհարեքությունը հաստատում ծխակարգ է, հաստատվում է նաև մեկ այլ հուշարձանի՝ Վարդարի պեղումներով: Չիտու գլուխ է հայտնաբերվել թիվ 44 դամբարանից: Ձոհարեքված ձիու գլուխը պարանոցի մի մասով գտնվել է դամբարանի գլխամասում⁵⁴:

Չիտու պաշտամունքը Հայաստանում խորը արմատներ ունի: Դրանք գայիս են արևի, կրակի, օդային պաշտամունքից: Չին, որպես երկնային և երկրային լույսի խորհրդանշ, մարմնավորում է Միերին: Արևային աստված է Միերը:

Արևի պաշտամունքը, Միերի կերպ առած, լայն տարածում ստացավ, երբ իրանական արևի աստված Միթրայի պաշտամունքը ներթափաթեցվեց հռոմեական կայսրություն:

Անտիկ Ընդհանրականում գտնված սև, փայլուն արտաքինով կավից ձիու արձանիկը

45. Dumont P.E., *L'asvamedha, Description du sacrifice solennel du cheval dans le culte ve'dique d'après les textes du Yajurveda blanc* ("Société Belge d'Etudes Orientales"), Paris, 1927.

46. Schroder F. Ein altirischer Kronungsritus und das indogermanische Rossopfer (*Zeitschrift für Celtische Philologie*) 1927. 310-312.

47. С. Руденко, *Греки и иллиры в мире художественных ковров и тканей из оледенелых курганов Алтая*, М., 1968г. стр. 27.

48. А. Симонян, *Могила Верин Навер*, АО 1986-1988г.г., стр. 148.

49. А. Алекперова, *Крашеная керамика Нахичеванского края и Ванское царство*. СА 1937г., стр. 255.

50. Բ.Թումանյան, *Ուշբրոնզիդարյան թաղման ծեսը հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, ատենախոսություն*, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, 1997թ., էջ 8:

51. Л. Петросян, *Раскопки погребений Кети и Воскеаска* 1989г. стр. 69, 70, 73.

52. Մ.Վ.Հարությունյան, *Տիրաշենի պեղած ծխարարողական նյութերը, զեկուցումների թեզներ*, ՀՀԿՀ ԳԱ ՀԱԻ, Երևան, 1990թ., էջ 38:

53. Л. Петросян, *изв. арх. 75*:

54. Մ. Տիրաշենյան, *Հուշարձան «Վարդարի» տարածքի անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաժողովի թեզներ*, Երևան, 1991թ., էջ 94:

գոեաբերության մեկ այլ աարբերակն է՝ առարկայացված ձևով⁵⁵։ Արձանիկը, որ բարձրարվեստ գործ է, պատկերում է ձին ողջ եանդերձանքով և մախուտեանված է անարյուն գոեաբերության եամար (կրծքին արված անցքից գինին եեղելուց եետո փշուր-փշուր է արվել ժիսակարգի ժամանակ)։ Հայաստանում ձիու պաշտամունքի մասին վկայում են Քսենոփոնը⁵⁶ և Ստրաբոնը⁵⁷։ Քսենոփոնը Անարասիսում պատմում է գեղջավազին իր կողմից նվիրած ձին խնամելու և Հելիոսին գոեաբերելու մասին։ Իսկ Ստրաբոնը եիշատակում է աքեմենյան սփրապետության շրջանում Արմենիայի սաարասի կողմից պարսից արքային տարեկան 20 եազար մտրուկ միերական տոների եամար ուղարկելու մասին։ Հայաստանում Միերի պաշտամունքի մասին Ագաթանգեղոսը վկայում է, քեթելով Խոսրովի կողմից Աղշակունի առեմի եայրեմական վայրերին, «ոսկեպղնձ և արծաթեպղնձ գարդուք» սախտակ ձիեր նվիրելու պատմությունը⁵⁸։

Միերի պաշտամունքի տաճարներն էին կանգնեցված Հայաստանի աարքե վա րերում։ Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատին տրված է «եելիոս» (արեգակնային) ախաղոսը⁵⁹։ Գառնիի տաճարի ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը հաստատում է, որ այն իր բնույթով եղել է աաճար-եերեոն՝ նվիրված քազավորական արքայաառեմի պաշտամունքին, որը սերված է եղել Միքրայից⁶⁰։ Միեր-Միքրային էր (ոլիրված Բագաոհիմի տաճարը⁶¹։ Միերին նվիրված աաճարի ավերակներ են պահպանվել Էջմիածնի մայր աաճարի տակ։

Ձիու գոեաբերությունն ընկալվում էր մակ որպես կենդանու այն աշխարհի եեա ունեցած կապի արտաեայտություն։ Եվ ձին քաղման ձիսակարգում գոեաբերվել է որպես ուղեկից ու ծառայող անդրշիրիմյան աշխարհում, միաժամանակ՝ արեգակնային բնույթի աստվածության գոեաբերություն, գոեաբերություն Միերին։

Ձիու, որպես գոեաբերվող կենդանու մասին վկայում են Տակիտոսն ու Փիլոստրատը՝ այն ներկայացնելով որպես պալթական սովորույթ⁶²։ Արևին ձիեր էին գոեաբերում մակ մասագեաները⁶³։ Ծեսի իմաստն այն էր, որ արարածներից ամենաարագընթացին գոեաբերում էին ամենաալագընթաց առածուն։ Այլ էր Միջին Ասիայի իրանական ցեղերի մոա։ Այստեղ ձիու պաշտամունքը կապվում էր ջրի և պաղարերության եեա⁶⁴։ Ջրի պաշտամունքի եեա էր կապվում մակ օվկիանոսից ծնվող կենդանին (օին) ըսա եին ենդկական ավանդույթի⁶⁵։ Ձին եանդերձալ աշխարհի տիրապալի՝ Յամայի նվերն էր եամարվում և մախատեանված էր երկինք ուղարկելու եամար։ Իսկ Յաման, ինչպես արդեն տեսանք, եին ենդիկների մոա մանվան աիրակալն էր և իր ուղեկից շների միջոցով վնթում ու մահվան քազալորություն էր աանում նրանց, ոլքեր իրեն էին պաականելու։ Ծովից էր ելնում մակ եայոց Քուռիկի Ջալալին և իր ծնունդով մախանշում կապը այն աշխարհի եեա։ Իսկ ձիու երեղեն լինելն անպայման շեշտում է կապը արեգակի եեա։

Ըան և ձիու գոեաբերության ավելի ուշ շրջանի օրինակներ պահպանվել են տաթեր ժողովուրդների մոա։ Այդ գործողություններում իրագործվել են ձիսական որոշակի պահպանական նպաաակներ, ինչպես օրինակ կաաաղած շանը երկաաելու սովորույթը եայերի մոա, երր երկաաված մասերի միջով անցկացնում էին շան կծած մարդուն⁶⁶։ Ձիու գոեաբերության նմանատիպ օրինակներն են մակ Հայաստանի ուշ միջնադարյան եուշարձաններում եանդիպող ձիակելա գերեզմանաքարերը։ Ձին եամարվել է եուղարկա

55. *Armenie. Trésors...* էջ 206, նկ. 189:

56. Քսենոփոն, *Անարասիս* (թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի) Երեան, 1970թ., էջ 98. ծանոթ. 26:

57. Ստրաբոն, *Նշվ. աշխ.* էջ 61:

58. *Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն*, Երեան, 1983թ., էջ 28:

59. Գ. Քոչարյան, *Դվինը անաիկ դարաշրջանում*, Երևան, 1991թ., էջ 68:

60. Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, *Գառնիի ամրոցի աաճարը՝ եերեոն*, *վկայարան*, Երեան, 1995թ., էջ 33:

61. Դ. Ալիշան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 287:

62. Ք. Փրայ, *Наследие Ирана, Москва, 1982г.*, էջ 273.

63. *Հերոդոտոս, Նշվ. աշխ.*, էջ 88:

64. Е. Кузьмина, *Распространение коневодства и культа коня у иранских племен Средней Азии и древних народов Старого Света, в кн. Средняя Азия, в древности и средневековье, М., 1977г.*

65. *Ригведа, Мандалы I-IV*, изд. М., 1989г. ст. 163.

66. *Ագգագրական եանդես, Թիֆլիս, 1900թ., 2 գիրք, էջ 51:*

վորության կենդանի՝ ելնելով մարդու հետ ձիու թաղման ծիսակարգից:

Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում թաղման ծիսակարգում պահպանվել են արարողակարգեր՝ կապված ձիու, որպես եռտարկավորության կենդանու հետ: Աղձնիքում անդրանիկ դարձնելով եռտարկավորության ժամանակ մի ձի էին զարդարում, վրան դնում էին մանեցածի եագուտը, ինչպես մահ զենքերը: Նույն ծիսակարգը, քիչ այլ տարբերակով, կատարվում էր Վայոց ձորում: Երիտասարդ մեջեջյալի ձիին հակառակ կողմից թամբած, հանգուցյալի եագուտներով և զենքերով տանում էին զերեզմանոց⁶⁷:

Ձիւն և շան զոհարեքության ծեսի մեկնության համար հետաքրքրական է հետևյալը. «խեթական օրենքների» տեքստերում ձիերի զոհարեքությունն արտացոլող ծեսերում օգտագործվում էր sipont - զոհարեքություն կատարել, հեղում րառը⁶⁸: «Սպանդ-սպանել» հայերենում, սովետ. spo'(n) - շուն, spana սպանություն, span-spako ենդկերենում⁶⁹: Հայերենում «սպանդ» նշանակում է «տրեմար պատարագումն, սպանումն զոհից»⁷⁰, այսինքն «սպանել», և եթե կյանքի բնական ավարտը բնորոշվում է «մահ» բառով, ապա «սպանդ»-ը բուն մահն է: «Սպանդ» բառը վտխառյալ է պարսկերենից՝ sipand մահ isband, asband ձևով, իսկ asp պահելակերենում նշանակում է ձի⁷¹:

Այսինքն պահելակերենում րառի «ձի» իմաստը պարսկերենում վտխարիմվել է կենդանու՝ զոհարեքության հատկանիշի դերի առաջնայնության պատճառով:

«Սպանդ»-ը սլարսկերենում մահ մի քույսի անուն է, որն անում է զերեզմանոցներում (զոհարեքության տեղում) և օգտագործվում է եռտարկավորության ծեսում՝ հանգուցյալին ծածկելու և տերևները կրակի վրա այրելու համար⁷²: Բույսն այլ անունը հավանաբար ստացել է զոհարեքության տեղում աճելու պատճառով, այնուհետև մույն այդ զոհարեքությանը (հետագայում եռտարկավորությանը) մասնակցելու դեր է ստացել:

Ինչպես և խեթական ծիսակարգում, այստեղ ևս sipand, isband, asband արմատներում միավորվել են կենդանու (ձիու) և զոհարեքության իմաստները՝ ստեղծելով երկու իմաստներ կրող նոր բառեր:

Ձի և շուն րառերը իրենց մախնական իմաստում միավորվել են ելնելով զոհարեքության հատկանիշից, որը դիտվել է առաջնային: Ունենալով մույն արմատը, որ նշանակում է սպանել, զոհարեքել, հեղել, միաժամանակ իրենց մեջ կրում են մահ զոհարեքության կենդանիների անունը՝ շուն և ձի: Հայերենում էշ-ը բնիկ հայ բառ է, որ ծագում է հնդ. ek'wo- ձի րառից⁷³: Իսկ հայերենում kw-2 դառնալով բնորոշված փոփոխություն է, այնպես, ինչպես ունենք ենթադրության կ'won հայերեն շուն ձևը, իսկ e> է դարձել է հաջորդ շ-ի պատճառով: Բանավոր ավանդության մեջ պահպանվել է մի տյալիսի արտահայտություն. իշու ապա: Սպա այստեղ նշանակում է ձագ, քուռակ: Սակայն ահա մեք, որ ենդկերենում լեզուներում span, spana-սպա նշանակում է շուն, մահ սպանել: Այսինքն արտահայտության մեջ էշ (որ մույնն է՝ ձի) և ապա (որ մույնն է շուն) հանդես են գալիս միասին և հավանաբար լեզվի զարգացման մախնական փուլում բնկալվել են որպես ձի և շուն՝ ելնելով նրանց մախնական սրասնական իմաստից (զոհարեքել, սպանել, հեղել):

Խորենացին, ի թիվս այլ մախարարությունների, եիշատակում է մահ Սպանդունի առեմը և րացառված է. որ «Սպանդունին» առաջացած լինել սպանդ-եց, սպանդանոցն պառավարիչ լինելու իմաստից: Ն. Աղոնցը սակայն հնարավոր է համարում, որ Սպանդ-ը Սպանդարատի կրճատ ձևից, որ ընդունված անուն էր Կամսարալունների մոտ, և, որ Սպանդունին այդ իշխանների շատավիղն է⁷⁴:

Ազաթանգեղոսը մույնպես Սանդարամետ-Սպանդարամետը մույնացնում է անդրշիրիմյան աշխարհի հետ⁷⁵:

67. Ե. Լալայան Հուդարկավորության և զերեզմանների զարգացումը հայաստանում, Տաղապահի ՀԱՍՏ-Հ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Երևան 1928թ. քիվ 3, էջ 116: Գ. Սրվանձալանց Գ. Մանան Կ. Պոլիս 1876թ. էջ 114:

68. Т. Гамкеладзе, . Исханов В.В., там же., см. 945.

69. Հր. Ամառյան, Նշվ. աշխ., հIII, էջ 534:

70. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1981թ., էջ 754:

71. Հր. Ամառյան, Նշվ. աշխ., հIV, էջ 172:

72. Նույն տեղում:

73. Հր. Ամառյան, Նշվ. աշխ., հIV, էջ 117:

74. Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուսիսարևմտի դարաշրջանում, Երևան, 1987թ. էջ 339:

75. Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1909թ., էջ 384:

Մեր կարծիքով Կամսարականների կրտսեր ճյուղի՝ Սպանդուհների անունը սերվում է «սպանդից»՝ շեշտելով նրանց մախնիների՝ պարթևների կապը ծխական-գոեաթերության ակունքների հետ:

Թիվ 40 դամբարանում, որն ուղեկցվել է շների և ձիու գոեաթերությամբ, ի թիվս ռազմարձույթ այլ նյութերի, գտնվել են ման երկսթյա լեզվակով ըրոնգյա երկու զանգակներ, որոնք ստանձնակի հեռաքրքիր են՝ կապված քմնարկվող ծխակարգի հետ: Անկապված ծխակարգի հետ կապ ունեն ման դամբարանից հայտնաբերված ըրոնգները: Թաղման գիսակարգում զանգակներ հայտնի են ռազմաթիվ եռաշարձաններից (Կոլիդիդայի մ.թ.ա. 6-4-րդ դարի թաղումներ, Սուխումի գորի⁷⁶, Դարլագումի⁷⁷): Դարլագումիում հայտնաբերված զանգակները Կուֆտինը համարում է զարդ-ամուլետ: Կախիկ զանգակներ հայտնի են Հայաստանի ըրոնգեղարյան եռաշարձաններից և հետագա ձևավորություններով հասնում են եելլենիստական շրջան: Չանգակներ գտնվել են Արտաշատից և թվագրվում են մ.թ. 1-2-րդ դարերով⁷⁸, հայտնի են ման Օշականից⁷⁹, Գստնից⁸⁰ և ամտիկ այլ եռաշարձաններից: Բենիամինի զանգակներն իրենց զուգահեռներն ունեն Սամթավրոլի կարասային թաղումներում⁸¹: Բենիամինի դամբարանադաշտում զանգակներն ու ըրոնգները մոզական եատկանիչների կրողներ են և կտոարել են պահպանական դեր: Չանգակները եավանաբար կախված են եղել ձիու պարանոցից: Բոժոժների մի տեսակը՝ կաուրին, որ բերվում էր Միջերկրականի ափերից, տարածված զարդ էր անաիկ ժամանակաշրջանում: Այն ընդունվում էր որպես բուժական մոզություն⁸²: Իսկ Միջինասիական ժողովուրդների մոտ նրան վերագրվում են չար աչքից պահպանելու գորություն⁸³: Անաիկ եռաշարձաններից կաուրին հայտնի է Դվինի⁸⁴, Արտաշատի⁸⁵ պեղումներից: Բենիամինում ըրոնգներ գտնվել են թիվ 40,43 և 195 դամբարաններից: Ազգագրական ռազմաթիվ տվյալներ կան, որոնք հավաստում են հայոց մեծ ըրոնգներին վերագրված պահպանակի, չար աչքից պաշտպանելու եատկությունը: Դրանք կրում էին ոչ միայն զգեստների վրա⁸⁶, այլև ուլունքների հետ կախում էին նորածնի օրորոցին⁸⁷: Ինչպես շատ ժողովուրդներ, այնպես էլ հայերենի մոտ անաուների վրից ըրոնգներ կախելու սովորույթ կար: Բոժոժները կախում էին ամիկ զանգների վրից չար աչքից, չար ոգիներից պահպանելու եամար⁸⁸: Շիրակի երկրագիտական թանգարանի ազգագրական հավաքածոների մեծ պահպանվում է մի լծասարք, որի ռիմալին մասը զարդարված է կաուրիներով և զանգակով:

Հայոց լեզվի հարուստ բառաֆոնդում եամախ նույն իմաստն արտահայտվում է հոմանիչ բառերով: Լեզվի զարգացման ընթացքում շատ բառեր ձեռք են բերել ինքնուրույնություն, նոր իմաստ և ևտանալով նոր ողակ, կարգրել են մախնականի հետ կապը: Հայերենում «զանգակ» և «ըրոնգ» բառերը մախապես նշանակել են «իրեն ըժժանք, կախարդանք, եոուրք»⁸⁹: Լեզվի մեծ այս երկու բառի նույնիմաստությունը պայմանավորված է նրանց՝ թաղման արարողակարգում, ունեցած ծխական դերով դեռևս մ.թ.ա. 1-ին դարում:

76. Н. Кизурадзе, *Дарнаский магильник*. Тбилиси, 1976г., ст. 34.

77. Б. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси, 1941г., ст. 46-47.

78. Ժ. Խաչատրյան, *Արտաշատ*, Երևան, 1981թ. էջ 75:

79. С. Есаян, А. Калантарян, *Ошакан I*, Ереван, 1988г.

80. Ж. Хачатрян, *Гарни V*, Ереван, 1976г., ст. 13.

81. В. Толордава, *Материалы к истории Иберийского царства*, Тбилиси, ст. 151.

82. Э. Ртвеладзе, *Моги́льник кушанского времени в Ялангтуш-Тепе*, С.А. '2 1983г.

83. Н. Борозова, *Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии в кн. домусульманские верования и обряды в Средней Азии*, Москва, 1978г. ст.88.

84. Գ. Զոլարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

85. Ժ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 75:

86. Ն. Սվազյան, *Հայկական տարագ*, Երևան, 1983թ., էջ 94:

87. Գ. Միրայիլյան, *Նոր Բայազետ, Հայ ազգագրություն և քանդակարվեստ*, Հ11, Երևան, 1980թ. էջ 142:

88. Նույն տեղում:

89. Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ. հ I*, էջ 448:

Շան և ձիու զոհաբերությունը թաղման ծեսում ամրոդջացնում է ծիսակարգը եզերող շրջանը (թիվ 8, 40 դամբ.): Հեանրոգեն ծագմամբ և բովանդակությամբ շրջանն ամենից առաջ արտահայտում է ամբողջության, անսահմանության, ավարտվածության գաղափարը: Լինելով դիցարանական խորերդանիշերից ամենատարածվածը շրջանը արտահայտում է բարձրագույն կաաարելության գաղափարը: Դամբարանի շրջանի ձև ունենալն ինքնըստինքյան արևի արտահայտություն կարելի է համարել⁹⁰: Իսկ ձիերը արևի խորերդանիշեր են, և այսանդ շրջանը միավորում է ծիսակարգի ողջ բովանդակությունը: Չոհաբերված ձիերի և շների մարմիններով շրջափակված դամբարանների ծիսական իմաստն ամփոփվում է եենց իր՝ շրջանի ներսում: Այս դեպքում շրջանը որպես երկրաչափական խորերդանիշ, ընկած է ծիսական տարածության հիմքում, որպես մանվան ու վերածնության անընդհան ցիկլ:

Եթե ձիու զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու հետ գոյություն է ունեցել դեռևս ուշ բրոնզեդարյան Շիրակում, ապա շան զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու հետ հանդիպում է միայն անտիկ ժամանակաշրջանում: Ծաղ բնորոշ է միայն Շիրակին, հայտնի է Շիրակավանի և Բենիամինի պեղումներից: Իսկ ձիու ու շան զոհաբերությունը և թաղումը մարդու հետ՝ Բենիամինից: Շիրակի անտիկ եուշարձաններից հայտնի վաստերը (արքայապատկան տարաբնույթ մեծ բնակավայրերի՝ Շիրակավան-տաճարահամայնական բնակավայր, Բենիամին-դաստակերտ, վարչատարածքային կենտրոն) համաժամանակյա ավերումը մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջերին, Հայաստանի շինարարական մշակույթին խորթ շինարարական տեխնիկայի հայտնվելը (Շիրակավան, Բենիամինի 2-րդ տեղումնաի պալատական շենք)⁹¹, մոնղոլիդ կամ խառնածին թաղումները Բենիամինում⁹², թաղման ծեսում շան զոհաբերությունը (Շիրակավան, Բենիամին, Վարդգես, շան և ձիու համատեղ զոհաբերությունը Բենիամինի բաղման ծիսակաբգում, այդպիսով են մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջին տեղի ունեցած այլ էթնիկական խմբի ներեոսքի: Հնագիտական և մարդսրանական տվյալները հաստատում են, որ էթնիկ խմբի բնակեցման նախկին տարածքը Միջին Ասիան է⁹³:

Այլ էթնիկական զանգվածի հայտնվելը, տեղաբնակների հետ համաբնակեցումը, մարդսրանական կազմում և թաղման ծիսակարգում անդի ունեցող փոփոխությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջից մինչև մ.թ.ա. 1-ին դարի կեսերին:

Դամբարանադաշտում 2-4-րդ դ. շան, կամ շան ու ձիու զոհաբերությունների ուղեկցությամբ թաղումների բացակայությունը վկայությունն է այն բանի, որ եկվորներն արդեն մասամբ ձուլվել էին տեղացիներին, հայացել: Դամբարանադաշտում թաղման ծիսակարգն արդեն ընդհանրական էր: Իսկ նույն ժամանակաշրջանում զանգեթի ձևափոխությունների առկայությունը եկվորների կողմից դեռ երկար ժամանակ սեփական ավանդույթները պահպանելու դրսևորում է: Եվ չնայած թաղումներում այլևս կենդանիների՝ շան և ձիու, զոհաբերություն չէր կաաարվում, թայց մանելով թանավոր ավտոդությունների մեջ, որպես հավատալիքների գոյության վկայություն, հասել է մեզ:

Բենիամինի դամբարանադաշտի մարդաբանական նյութի ուսումնասիրությամբ պարզվել է (մարդարան Ա. Խուդաբերյան), որ 2-4-րդ դ. թաղումներում հանդիպում են զանգի արեեստական ձևափոխություններ⁹⁴: Նման ձևափոխություններ հայտնի են նաև Շիրակավանից⁹⁵: Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը երևույթը կապում է Շիրակում Կամսարականների հայանվելու հետ⁹⁶: Անկասկած դիցաբանական պատում է Խորենացու լգատությունը՝ կապված Կամսարի անվան առաջացման հետ. «... պաաերազմի ժամանակ սակրի

90. Dechelette Y. Manuel d'archeologie prehistorique celtique et gallo-romaine II Archeologie celtique ou protohistorique, Age du Bronze, Paris, 1928. 414-415p.

91. См. статью Ф. Тер-Мартirosова, в данном сборнике.

92. А. Худавердян, Болезни и патологические нарушения на скелетах из погребений античного некрополя Бенюмин, ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի բժշկագիտություն, հ. XXXVII, 1-2, Երևան, 1997թ., էջ 156:

93. Նույն տեղում, էջ 155:

94. Նույն տեղում, էջ 157:

95. Ф. Тер-Мартirosов, Памятник классической античности Армении. РБՀ, 3, 1993թ. էջ 71:

96. Նույն տեղում:

հարվածից զազաթի բուրբակությունը պակաս է մնում, այս պաանառոդ էլ կոչվում է Կամ-սար»⁹⁷։ Պատումի հիմքում, անշաշտ, զանգի արեեստական ձևափոխությունների վերը նշված իրողությունն է՝ վերածնված և հարստացված Կամսարականների քաջությունն ընդգծող առասպելաբանությունը։

Ըստ ընդունված կարծիքի, պարթևների թագավոր Սիերդատ 2-րդը (մ.թ.ա. 123-88 թ.թ.) թեև Հայաստանը չի նվաճել, սակայն հավանաբար պարստության է մատնել հայերին և պատանդ վերցրել Տիգրան Բ-ին⁹⁸։ Հենց այս հայ-պարթևական պատերազմի եետեանքով էլ պարթևները կարող էին հայանվել Շիրակում։ Առաջին հայացքից այլ էթնիկական զանգվածի՝ մ.թ.ա. 2-1 դարերի կեսերին Շիրակում հայտնվելու վերաբերյալ ենագիտական և մարդաբանական տվյալները հակասում են Խորենացու հաղորդմանը, թե Կամսարականները միայն Տրդատ 3-րդի ժամանակ են գալիս Հայաստան, և Շիրակը ստանալով որպես սեփական կալվածք՝ հաստատվում այնտեղ։ Սակայն եղած փաստերի բաղդաստումը Խորենացու վկայության եետ, ցույց է տալիս, որ զբանք լրացնում են իրար։ Տրդատի կողմից Մեծ Հայքում որպես Կամսարականների իշխանական տեետի ընակության վայր Շիրակի ընտրությունը պատահական լինել չէր կարող։ Առաջին հայացքից նույնիսկ տարօրինակ է, քանզի արքան, ձգտելով «նրա միջից հանել տալ եիշատակը իրենց ընիկ աշխարհի»⁹⁹, բնակեցնում է մի երկրամասում, որը և՛ աշխարհագրական, և՛ բնակլիմայական պայմաններով հակասիպն էր նրանց «բնիկ աշխարհի»։ Տրդատին անկասկած հայտնի է եղել, որ նախկինում արդեն Շիրակում հաստատված է եղել պարթևական ծագմամբ, (զուցե և Կամսարականներին ցեղակից), զսնգված, որը թեկուզ և արդեն ձուլվել էր, հալսցել, սակայն սլսնպանել էր որոշակի ավանդույթներ և Կամսարականների համար ստավել հալագատ միջավայր էր։ Ասվածն անուղղակիորեն հաառատում է Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի առաջ քաշած այն վարկածը, որ պարթևները Շիրակում հաստատվել են երկու փուլով.

1) կիմնական զանգվածը՝ մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջում,

2) միայն իշխանական ստեմը՝ մ.թ. 4-րդ դարում¹⁰⁰։

Պարթևների՝ Շիրակում հաառատվելը Բենիամինի դամբարանադաշտում փաստվում է նաև ելմնահողային թաղումների մի ձևով՝ ամբարներում կատարված թաղումներով¹⁰¹։ Խորենացին, խոսելով Արշակի կողմից Կամսարականների ցեղը կոտորելու մասին, վկայում է. «... երամայեց (Արշակը) նրանց դիակները քարշ տալ, դին զցել սռանց թաղելու, որպեսզի շների կերակուր դսռնան...»։ Այնուեետև՝ «Մայապանները տեսնելով մարդկային ոսկորները, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և զազանների կեբակար էին դարձել, հարցըին, իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են. սայլերում հավաքեցին, եղեզով ծածկեցին, տարան եորերում թաղեցին։ Արշակն իմանալով՝ երամայեց սայապաններին նույն եողերի վրա փայսից կախել»¹⁰²։

Խորենացու վկայությունը ժամանակագրորեն և նաև վառում (Շեռանի Նախնավան) կալ չունի Բենիամինի եետ։ Սակայն մ.թ.ա. 1-ին դարում Բենիամինում ցորենի ամբարների մեջ կատարված թաղումները, որոնք նույնպես յուրահատուկ ձև ունեն և բնորոշ են միայն Շիրակին, թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ չնայած Պատմաեոր ապրած ժամանակաշրջանում դրանք արդեն յեալին. սակայն Խորենացին, տեղյակ լինելով նման ծիսակարգի մասին, նկարագրում է այն և տալիս իր մեկնաբանությունը։ Այսինքն, լինելով այլ էթնիկական զանգվածի, այն է՝ պարթևների բերած ծես, ինչպես և շան ու ձիու զոհաբերությանը թաղումները, կորսվել են եկվորների հայացման եետեանքով։ Իսկ Խորենացին տալիս է իր մեկնաբանությունը՝ պատումը կսպելով Կամսարականների եետ։

Բենիամինի դամբարանադաշտում ձիերի և շների զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու եետ ունի կոնկրետ իմաստ, այն կոնկրետ ծեսի արտահայտություն է և խորքում ունի իր եիմնագաղափարը՝ մարդու վերածնունդի հավերժական ձգտում, այն է՝ կյանքի ավարտելիության հաղթահարման որոշակի նպատակ ու վարվելակերպ։

97. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ. գլխ. ԶԷ, էջ 289։

98. Հ. Մանանդյան, Երկեր Ե. Ա., 1977թ., Երեան, էջ 137-138։

99. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., գլխ., ԶԷ, ԶԱ, էջ 156։

100. Փ. Եր-Մարտիոսով, Памятник классической античности Армении. Բեհ, 3, 1993թ. էջ 72։

101. Լ. Եզանյան, Դրախանակերտի անտիկ դամբարանադաշտի հիմնահողային թաղումները,

ՇՊՄԺ 2-րդ գիտաժողով, զեկուցումների քեզիններ, Գյումրի, 1996թ., էջ 21։

102. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., գլխ., ԶԷ, էջ 192։

СОБАКА И ЛОШАДЬ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ АНТИЧНОГО ВЕНИАМИНА

РЕЗЮМЕ П. ЕГАНЯН

В статье на основе сравнения археологического и фольклорно-этнографических материалов реконструируются функции собаки и лошади в погребальном обряде античного Вениамина. В погребальном обряде собака выступает с двойной мифологической функцией: как отнимающая и сопровождающая души умерших в царство мертвых, иногда и сама воплощающая душу мертвеца, и как спускающиеся с небес духи (аралезы) воскресающих погибших героев. Эта двойственность определяет роль собаки как посредника между тремя частями мироздания: небом, землей и подземельем.

Двойственность определяется также в цветовой символике (черное и белое – символы зла и добра). Это идентично общеиндоевропейским мифологическим представлениям о собаке.

Лошадь – жертвенное животное саярного божества: выступает одновременно как сопровождающее покойного и служащее ему в царстве мертвых.

Митра в образе коня воспринимается как символ солнца в общеиндоевропейских мифологических представлениях.

Захоронения сопровождающиеся жертвоприношением собаки и лошади – это выражения конкретного ритуала: стремление к возрождению, преодоление конечности жизни и т.д.

Սարգիս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂՆ ՈՒ ԱՐԺԵՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ՝

1. Բանահյուսությունը կամ բանավոր ավանդությունը եանրաչին գեղարվեստական մտածողության մեծ ու ամրոգչական եամակարգ է՝ ռադադրված վիպական, քնարական, դրամատիկական սեռերին պատկանող տարրեր տեսակներից (ժանր) ու ենթատեսակներից: Այն եորինվում և կատարվում է ռանավոր, ժողովրդական ասարեր ռարքսաներով ու ենթարարքստներով, սրատկերավոր խոսքի բոլոր ձևերով ու միջոցներով: Հորինվում է մեկ անհատի կամ անհասաների խմբի կողմից, ընդունվում, յուրացվում, տարածվում է սվյաղ հանրության կամ եասարակայնության մեջ և ըստ եասարակական մասծելակերպի՝ ենթարկվում հանրային վերամշակման: Այդ կերպ բանահյուսական յուրաքանչյուր առեղծագործություն, մեկ անգամ եորինվելով որոշակի տեղավայրում և ընդունվելով տվյաղ հանրության կողմից, բանավոր ավանդման շնորեիվ՝ մեկ անհասից վոխանցվում է մեկ ուրիշի, եասարակական մեկ խմբից՝ մյուսին, մեկ տեղավայրից՝ մեկ այլ տեղավայր, մեկ երկրից ու ժողովրդից՝ մեկ այլ երկրի ու ժողովրդի, պատմական մեկ ուսրաշրջանից՝ մեկ այլ դարաշրջան և այդ անհատական եոգերանական, սոցիադական, աշխարհագրական, էթնիկական և պատմական գործոնների ագդեցության ասկ ենթարկվում համապատասխան յոփոխությունների: Դրանց եետեանքով առաջ եմ գալիս ռանահյուսական միեևույն ստեղծագործության բազմաթիվ ւսգգային ու միջազգային տարրերակներ, վսրկածներ (վերսխաներ) որոնք էլ հենց դառնում եմ բանահյուսական երկի բնագրեր: Բանահյուսական երկերը գոյություն ուեեն միմիայն ասբբերակների ե վարկածների տեսքով: Բանահյուսությունն ուսումնասիրող գիտությունը բանագիտությունը, իրավամբ կոչվում է տարրերակների եավաքման (բանաեավաքություն) և հետագոտման գիտություն:

Տարբերակներն սկզբնապես առաջանում եմ մախնական ստեղծագործության որոշ, համեմատաբար թույլ կապակցված ասարերի փոփոխություններով, դրանց կորնչումներով, մորերի եավելմամբ կամ պարգապես մորայնացումով ու թարմացմամբ, իսկ ժամանակի ու տարածության համեմատաբար մեծ միավորների մեջ կատարվող փոփոխությունների ընթացքում ստեղծագործության առավել կայուն տարրերը և ենթարկվում եմ այլափոխման կամ կորուստների: Բոլոր դեպքերում՝ բանահյուսական երկի ասարերակները բաղադրվում եմ ավանդական կայուն, անփոփոխ (ինվարիանային) և առավել դյուրափոփոխ, այլակերպվող ասարերից: Այդ գուղ ասարերի ռադադրությամբ է պայմանավորված բանահյուսական երկերի թե՛ խոր վաղեմությունն՝ ու ավանդականությունը և թե՛ միաժամանակ մրա այլափոխված մորայնությունն ու կեեևունակությունը:

Այս կերպ բանահյուսական երկն իր բոլոր ասարերակներով, անլուխ ժանրային ընությանց, թե՛ ավանդական ինվարիանտի և թե՛ վոխակերպումների մակարդակով, իր մեջ է մերառնում և պաեպանում սոցիալ-պատմական ու մշակութային տարածամանակյա իրողություններ կամ դրանց առանձին հիշաասակներ:

Բայց ռանահյուսական երկերն ամեմից առաջ գեղարվեստական մտածողության արգասիք եմ և գեղարվեստական խոսքի արտաեայտություններ, որոնց մեջ, հեանարար, իրականությունն արտացոլվում է ռանավոր ավանդությամբ, գեղարվեստական պակերների ու կերպարների միջոցով փոխակերպված, խորերդանշված, ընդհանրացված և ենթարկված առասպելաբանասանեղծական մտածողության ավանդական կադապարներին: Պատմական իրողություններն ու իրադարձությունները բանավոր ավանդության մեջ մորագույն դեպքերի ու դեմքերի ագդեցության ասկ շսրունակ ենթարկվում եմ մորայնացման, փոխակերպման, ընդեանրացման, բայց միշտ եենթակա ավանդական մտածողության արխեսիպային կադապարներին, որոնք գիտակցական և եենթագիտակցական մակարդակներով եավերժ կառչած եմ բանասանեղծական

**Իբրեզ գեկուցում ներկայացվել է «Հիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական առաջին գիտաժողովի լիագումար նիստում, Գյումրի 1994թ.:*

մասնաշաղկապներն ու երևակայությունը: Բանախոսության մեջ այդ կաղապարներով է վերածվում իրականությունը, դառնում բանաստեղծական որոշակի կառույց, որն արտահայտվում է ամբողջական ու ավարտուն բանահյուսական բնագրի տեսքով, լինի այն ընդարձակ վիպասանություն, հեքիաս, գրույց, երգ, թե սեղմ ու եակիրճ բանածն՝ եանկուկ, առած և այլն:

Բանահյուսական բնագրերը, թեպետ հարափոփոխ, այնուամենայնիվ հարաբերականորեն կայուն ու ամբողջական միավորներ են, որոնք գեղարվեստական այլոժեհների, մոտիվների, կերպարների միջոցով, կենդանի ու պատկերավոր խոսքով վերարտադրում են ասարեր պատմաշրջանների էթնիկամշակութային շաա իրություններ:

2. Ի տարբերություն գեղարվեստական գրականության, որի եինմական մպատակը ընթերցող լայն խավերի գեղագիական կարիքների բավարարումն է, բանահյուսությունը ևս, սաանմապես նրա որոշ տեսակներ (հեքիաս, ժող. վեպ, գրույց, երգ), մման մպատակներ եետապնդելով հանդերձ, ումի մաև կիրառական լայն գործառնություններ, սերտորեն առնչվում է ժողովրդի նյութական և եոգևոր մշակույթի սարքեր ոլորտների եեա, ստանմում է գործառնական ակտիվ դեր և գեղարվեստական խոսքով ու մտածողությամբ իր մեջ արագություն կյանքի ու մշակույթի այդ ասարեր բնագավառներին սողերավող ժողովրդական ըմբռնումները, մտորումները, հավատալիքներն ու պատկերացումները, իդներն ու ձգաումները:

ա/ Բանավոր ավանդության ամենավաղ կիրառական ֆունկցիան թերևս նրա ծխանմայական գործառնություն է՝ կապված ամենից առաջ մարդկային իասքի եմայական գորության եավառայիքի եեա: Դա, այսպես կաչված, խոսքային եմայությունն է (վերբայիս մագիա), որն արտահայտվում է հմայական եաաուկ բանածևերով (անեծք, օրենմաք, երդում, ադոթք, երաման, սպառնալիք) և կիրառվում է ասարեր եմայագործական արարողություններում (բժշկություն, կախարդանք), իսկ ծխական ասարեր երգերի ու բարեմադության բանածևերի ծխաթաաերգական բնագրերի գուգակցմամբ՝ ծխատոնական ասարեր արարողություններում (ծնունդ, հարսանիք, մաե, եասարական, կրոնական գանագան ստներ ու տոնախմբություններ):

բ/ Հաջորդ կիրառական ֆունկցիան, որ դարձյալ եենված է բանածևված խոսքի եմայական ներգործության եավատալիքի վրա, բանահյուսական որոշակի ժանրերի (անեծք, օրենմաք, երդում) իրավաբանական գործառնություն է: Վաղ պսամական, միջնադարյան, նոր շրջանի գրավոր ու բանավոր վկայություններով՝ անեծքը և օրենմաքը, ինչպես մաև երդումը, իբրև սյաածի և խրախուսանքի իրավարանական սանկցիաներ, լայնորեն կիրառվել են նյութական եուշարծանների, մշակութային արծեքների պաեպանության, լսնամքի, անծեոնխելիության, աշխարեիկ ու եոգևոր հանծնառությունների, պեաական ու անեաական պայմանագրերի, առքի և վաճառքի գործարքների անկասելիությունը ապաեովելու մպաաակով:

գ/ Բանահյուսության գործառնական մյուս կարևոր կիրառությունը, որ հեաապնդում է եոգերանական-գեղագիտական, մաև գործնական մպատակներ, աշխատանքի ասարեր ոլորաների եեա նրա սերտ առնչումն է: Այն դրսևորվում է գերագանցապես աշխատանքային երգերով, որոնք բնախոսորեն կապված լինելով մարդու գործունեության աշխատանքային ոիթմին, աշխատանքով նյութական բարիքներ ապաեովելու նրա եոգեկան ակնկալիքներին, պարաադիր ուղեկցում են աշխատանքի բոլոր ձևերին ու տեսսկներին, եոգերանորեն թեթևացում դրանք և իրենց բովանդակությամբ արտահայտում մարդու վերարերմուքը աշխատանքի միջոցների, ակնկալվող արդյունքների և իր եասարականեան վեճաեե նկատմամբ:

դ/ Ի վերջո, բանավոր ավանդության կիրառական եաջորդ բնագավառը լեզվական գործառնությունների ոլորան է: Բանահյուսությունն առեաասարակ լինելով գեղարվեստական մասնողության լեզվական դրսևորման երևույթ, նրա առանծին սեղմ ու եակիրճ աեսակները՝ (առած-ասացվածքներ, ոճական կաղապարված դարծվածներ, եիշոց-եայեռյանքներ, սպսոսալիքներ, վաղաքշական խոսքեր և այլն), ունենալով եանդերձ բանահյուսական նկարագիր ու ժանրային եատկանիշներ, իրենց սովորական կիրառությամբ անբաժան են կենդանի խոսակցական (մաև գրական) լեզվից և լայնորեն օգտագործվում են առօրյա

խոսքում, իբրև լեզվական պատկերավորման սովորական միջոցներ՝ խոսքը դարձնելով առավել կենդանի, սեղմ ու իմաստալից:

3. Բանավոր ավանդությունը խոսքի արվեստ լինելով եանդերձ, միաժամանակ սինկրետիկ-եամադրական արվեստ է: Այն թե՛ իր ծագումնաբանությամբ և թե՛ հեռագա պատմափայտաբանական զարգացման ընթացքում եամադրվել ու եամատեղվել է էքնիկական մշակույթի, մասնավորապես աղվեսափ աարթեր ձևերի եեա (վոկալ-երաժշտական, պարային, թաաերական), կենցաղավարել և կսաարվել է այդ ձևերի մասնական եամադրությամբ:

Երգերն, օրինակ, եորինվել և կաաարվել են սրարաադիի երաժշտական եղանակով (մեղեդի), ուղեկցվել երաժշտական որոշակի գործիքների նվագակցությամբ, եաճախ էլ՝ պարերով (սրբերգային րանաեյուսությոն):

Պաշտամունքային առասպելները ծիսայնացվել, թատերայնացվել, ներկայացվել են կրոնաժիսական արարություններով, դրամատուրգիական որոշակի ձևերով, պարտադիր ուղեկցվել երգային մեղեդիներով, երաժշտությամբ, պարերով:

Վիսյերն (էպոս) ու վիպերգերը՝ եորինված լինելով չափածո կամ չափածո ու արձակ մասերի եամասդրությամբ և՛ երգվել են, և՛ երգվել են ու վիպվել միաժամանակ, ուղեկցվել երաժշտական որևէ լարային գործիքի նվագակցությամբ, ինչպես նաև՝ պարային ռիթմիկ շարժումներով: դիմախաղերով, ձայնային եամապատասխան ելեէներով:

Բանաեյուսական րոյոր այն ստեղծագործություններն առեսաարակ, որոնք օժտված են ռիթմիկ տալաչափությամբ, քնարական կամ դրամատուրգիական աարերով կամ էլ էքնիկական մշակույթի աարերն րնագավառներում ունեցել ևն ֆունկցիոնալ կիրառություն, միշտ էլ հանդես են եկել արվեսափ աարերն ձևերի եամադրությամբ: Մինկրեսիգմ րանավոր ավանդության տարերքն է:

4. Բանավոր ավանդությունը մարդկաքյան սրամության վաղ արշայույսից ի վեր, աարերն ձևերով, լսյն արտացոլումներ է գաել մշակութային աարերն եուշարձաններում՝ սկսած քարանձավային պաակերագրությունից, ժայռուպատկերներից, վերջացրած վաղ և դասական շրջանի մոնումենաալ քանդակագործությամբ, զարդարվեստով, գրի ու գրչության աարերն ձևերով ավանդված գրավոր եուշարձաններով: Կերարսրվեսափ աարերն ձևերում անդրադարձվել են հին առասպելարանական մոտիվներ, րմրոնումներ, սրաակերացումներ, կերպարներ, անգամ սյուժեներ կամ սյուժետային աարեր: Դրանց շնորելիլ ենագույն կերպարվեսափ (քանդակներ, քանդակագարդ պաակերներ, հնագիաական իրերի զարդանախշեր և այլն) շաա մմուշների իմասաարանությունը, որ հաճախ մմում է ոռեղծվածային, ենարավոր է քացախայան ու վերակազմել րանավոր ավանդության րտրերում պաեպանված, նաև եենց գրավոր ավանդված առասպելական գրույցների, երգերի, եավառայիքների, պաակերացումների միջոցով:

Իսկ հին գրավոր եուշարձաններով մեզ եասած ամթողջական առատվելները, վկայերը, եեքիաթները, գրույցները, երգերը, որոնց գուգաեեռ աարերակները շարունակում են գոյատևել արդի րանավոր ավանդության մեջ, վկայում են րանաեյուսության խոր վաղմջականությունն ու ավանդականությունը:

Իր այս րագնագործառույթ լայն կիրառությունների, եասարական աարերն խմրերի, նրանց նյութական և եոգևոր կյանքի, մշակույթի աարերն րնագավառների եեա ունեցած սերա առնչությունների, խոր ավանդականության, ամարերն դարաշրջաններում կրած նորայնացման և փոխաձևումների եետևանքով՝ րանավոր ավանդությունն իր մեջ է լսաացնում պաամական, սոցիալական, էքնիկամշակութային աարերն շերտեր ու հիշաաակներ, որոնց մասնագիտական հաաուկ քննությունների եիման վրա կատարած վերակազմություններն ունեն գիաական րացաոիկ աղժեք, եաակապես նախապաամական և վաղ պաամական անգիի դարաշրջանների պաամությունն ու մշակույթը ըսաարանելու առումով:

5. Այս տեսակեաից եայ րանաեյուսությունը, իբրև ցարդ գոյատևող հիմնավորց ժողովորդներից մեկի եոգևոր մշակույթի րանասաեղծական համակարգ, մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն եայոց, այլև հնդեվրոպական ցեղակից ժողովորդների ավանդության եամակարգում, որպես նախնական ցեղային րնդեանրությունից սերող

Բանաեյուսական քննադրերը, թեպետ ներափոփոխի, այնուամենայնիվ հարաբերականորեն կայուն ու ամբողջական միավորներ են, որոնք գեղարվեստական սյուժեների, մոտիվների, կերպարների միջոցով, կենդանի ու սլաակերավոր խոսքով վերարտադրում են ասարթեր պատմաշրջանների էթնիկամշակութային շատ իրողություններ:

ա/ Բանավոր ավանդության ամենավաղ կիրառական ֆունկցիան թերևս նրա ծխահմայակիւն գործառնութուն է՝ կապված ամենից առաջ մարդկային խոսքի եմալսկան գորութան եավառալիքի եեա: Դա, ալալես կոչված, խոսքային եմալութլունն է (վերրալիս մազիա), որն արտահալտվում է եմալական եատոլ կամաձեերոլ (ամեծք, օրեմանք, երդում, աղոթք, երաման, սալաոնալիք) և կիրառվում է աարերեր եմալագործական արարողոթլուններում (րծկլոթլուն, կսիարղոսնք), իսկ ծխսկան աարերեր երզերի ու րարեմաղթության րամաձեերի ծխաթաեերզական քնագրերի գոլգակցմամբ՝ ծխաստմակսն ոարերեր արարողոթլուններում (ծնունղ, եարսամիք, մաե, հասարակական, կրոնական գամագան տոներ ու աոնախմրոթլուններ):

գ/ Բանաեյուտության գործառնական մյուս կարևոր կիրառությունը, որ եեաապնդում է ևոգերանական-գեղագիտական, նաև գործնական նպասականեր, աշխատանքի աարրերի ոլորաների եեա նրա սերա սանշումն է: Այս ոլրսնոլվում է գերազանցապես աշխատանքային երգերոլ, ոլորն բնաիասոերին կապված լինելլա մարոս գործունեության աշխատսնքսյին ոիթմին, աշխատանքոլ նյութական բարիքներ ապսեոլելո նրա եոգեկան ակնկալիքներին, պարաադիո ուղեկցում են աշխատանքի բոլոր -ձեերին ու աեսակներին, եոգերանոերն թեթևացնում ոլանք և յոեմնց ռոլանդալությանթ արասեայաոում մարդու վերաբերմունքը աշխատանքի միջոցների, ակնկալվող արդյունքների և իր եասարաեական վեճակնե նկատմամբ:

դ/ Ի վերջո, ըստ արժեքի ավանդության կիրառական ենաշնորհ բնագավառը լեզվական գործառնությունների ոլորտն է: Բանախոսությունն առեսարարական լինելով գեղարվեստական մտածողության լեզվական դրսևորման երևույթ, մրա առանձին սեղմ ու եակկիրն անսակներո՝ (առած-ասացվածքներ, ռճական կաղապարված դարձվածներ, եիշոց-եայեռյանքներ, սպառնալիքներ, փաղաքշական իտսքեր և այլն), ունենալով եանդերն բանախոսանեմ մկարագիր ու ժամրային եականիշներ, իրենց սովորական կիրառությանը անրաժսն են կենդանի խոսակցական (մսն գրական) լեզվից և լայնորեն օգաագործվում են առօրյա

խաբում, իրըն լեզվական պաակերավորման սովորական միջոցներ՝ խոսքը դարձնելով առավել կինդանի, սեղմ ու իմաստալից:

3. Բանավոր ավանդությունը խոսքի արվեստ լինելով եանդերձ, միաժամանակ սինկլեիսիկ-եամադրական արվեստ է: Այն թե՛ հո ծագումնաբանությամբ, և թե՛ եեազա պլսամասիպարանական գարգացման ընթացքում եամադրվել ու համատեղվել է էթնիկական մշակույթի, մասնավորապես արվեստի աարրեր ձևերի եեա (վոկալ-երաժշտական, պարային, թաաերական), կենցաղավարել և կաաարվել է այդ ձևերի մասնակյան եամադրությամբ:

Երգերն, օրինակ, եորինվել և կատարվել են պարտադիր երաժշտական եղանակով (մեղեդի), ուղեկցվել երաժշտական որոշակի գործիքների մվազակցությամբ, եաճախ էլ՝ պարերով (պարերգային րանաեյտություն):

Պաշտամունքային առասպելները ձիայնացվել, թատերայնացվել, ներկայացվել են կրոնաժխական արարողություններով, դրամատուրգիական որոշակի ձևերով, պաըտադիը ուղեկցվել երգային մեղեդիներով, երաժշտությամբ, պարերով:

Վեպերն (էպոս) ու վիպերգերը՝ եորինված լինելով չափաժո կամ չափաժո ու արձակ մասերի եամադրությամբ և՛ երգվել են, և՛ երգվել են ու վիպվել միաժամանակ, ուղեկցվել երաժշտական որևէ լարային գործիքի մվազակցությամբ, ինչպես մաև՝ պարային ռիթմիկ շարժումներով, դիմախսադերով, ձայնային եամապասախսան ելևէջներով:

Բանաեյտական րոյոր այն ստեղծագործություններն առեսաարակ, որոնք օժտված են ռիթմիկ տաղաչափությամբ, քնարական կամ դրամատուրգիական աարրերով կամ էլ էթնիկական մշակույթի աարրեր րնագավառներում ունեցել են ֆունկցիոնալ կիրառություն, միշա էլ հանդես են եկել արվեստի աարրեր ձևերի եամադրությամբ: Մինկրեաիզմը րանավոր ավանդության տարերքն է:

4. Բանավոր ավանդությունը մարդկության պատմության վաղ արշալույսից ի վեր, աարրեր ձևերով, լայն արտացոլումներ է գաել մշակութային աարրեր եուշարձաններում՝ սկսած քարանձավային պաակերագրությունից, ժայռալատկերներից, վերջացած վաղ և դասական շրջանի մոնումենաալ քանդակագործությամբ, գարդարվեստով, գրի ու գրչության աարրեր ձևերով ավանդված գրավոր եուշարձաններով: Կերպարվեստի աարրեր ձևերում ամողադարձվել ևն եին առասպելաբանական մոաիվներ, ըմբռումներ, պաակերացումներ, կերպարներ, անգամ սյուժեներ կամ սյուժեսաային աարրեր: Դրանց շնորելով ենագույն կերպարվեստի (քանդակներ, քանդակազարդ պաակերներ, ենագիտական իրերի գարդանախշեր և այլն) շաա մմուշների իմասաաբանությունը, որ եաճախ մնում է առելվածույին, ենարավոր է րացաիայտել ու վերակազմել րանավոր ավանդության խորքերում պահպանված, մաև եենց գրավոր ավանդված առասպելական գրույցների, երգերի, եավաաալիքների, պատկերացումների միջոցով:

Իսկ եին գրավոր եուշարձաններով մեզ եասած ամբողջական առասպելները, վեպերը, եեքիաթները, գրույցները, երգերը, որոնց գուգաեեո աարրերակները շարունակում են գոյաաեել արդի րանավոր ավանդության մեջ, վկայում են րանաեյտության խոր վաղմջականությունն ու ավանդականությունը:

Իր այս ըագմագործաոույթ լայն կիրառությունների, եասարակական աարրեր խմբերի, նրանց նյութական և հոգևոր կյանքի, մշակույթի աարրեր րնագավառների եեա ունեցած սերա աոնչությունների, խոր ավանդականության, տարթեր դարաշրջաններում կրած նորայնացման և վոխաձևումների եեաևանքով՝ րանավոր ավանդությունն իր մեջ է խաացնում պաամական, սոցիալական, էրնիկամշակութային աարրեր շերտեր ու եիշաաակներ, որոնց մասնագիաական հաաուկ քննությունների եիման վրա կատարած վերակազմություններն ունեն գիտական րացաոիկ արժեք, եաակապես մախապաամական և վաղ պատմական անգիր դարաշրջանների պաամությունն ու մշակույթը լուսաբանելու առումով:

5. Այս աևսակեաից հայ րանաեյտությունը, իրրև ցարդ գոյատևող եինավորց ժողովորդներից մեկի եոգևոր մշակույթի րանասաեղծական համակարգ, սեօ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն եայոց, այլև հնդեվրոպական ցեղակից ժողովորդների ավանդության եամակարգում, որպես մախսական ցեղային ընդհանրությունից սերող

ազգային ժառանգություն:

Հայ եին վիպական ավանդության, մասնավորապես առապելների, եեքիաթների, վեպերի, երգերի, եանելուկների, ինչպես նաև ծիսահմայական բանաձևերի մեջ պահպանվել են ենդեվրոպական ընդհանրությունից եկող առապելաբանական մի շարք սյուժեներ (ամպրոպային վիշապամարտի, սրբազան երկվորյակների (ասաեղային ու արևային), Աշխարեի երկմաս ու եոամաս կառուցվածքի, ատվածային սուրր երրորդության, սրբազան թույսերի, կենդանիների (ձուկ, գայլ, շուն, եգ, ձի), թռչունների (արագիլ, արծիվ, ծիծեռնակ, ագռավ, աքաղաղ) վերարերյալ առասպելական պատկերացումներ, եավատալիքներ, բանասաեղծական-աադաշավական ողոշակի ձևեր ու եմարանքներ: Հայ բանավոր ավանդությունը միաժամանակ իր մեջ է ներառել եին առաջավոր-ասիական ցեղերի ու քաղաքակրթությունների մշակույթին բնորոշ վիպատասպելական սյուժեներ, մոտիվներ, կերպարներ, կրոնական եավասալիքներ ու պատկերացումներ, չիտսելով այլևս Արևելքի եին ու միջնադարյան ժողովուրդների բանաեյաության թույսձ ազդեցությունների մասին: Հայոց եին ու միջնադարյան պատմության նշանավոր անցուդարձերը գեղարվեստական լայն արձագանքներ են գտել եայ եին ավանդական վեպերում, վիպերգերում, պատմական գրույցներում, ընդ որում՝ ենից նորը եկող եերթագայության: Ամենավաղ ուսումնական եիշատակները պահպանվել են Արամի և Արա Գեղեցկի պատմականացած առասպելներում և վերաբերում են ուրարտաասորեստանյան և ուրարտամարական եարաբերություններին: Հայ-մարականը (մ.թ.ա. 6-1-ին դ.դ.)՝ «Պարսից պաաերագ» և «Տարոնի պաաերագ» միջնադարյան վեպերում, եայ-արարականը (7-13-րդ դ.դ.)՝ «Սասնա ծերեր» եերոսավեպում և գանազան ավանդազրույցներում: Բսս ուշ միջնադարի և նոր շրջանի պատմական անցուդարձերն անդրադարձվել են եայ անվանի գործիչներին ու քաջորդիներին նվիրված վիպաաքերում, եերոսական վիպերգերում ու բալլադներում:

Այլ կերպ ասած՝ բանավոր ավանդությունը եայ ժողովրդի պատմական ողջ գոյընթացում ակտիվորեն արձագանքել է գրեթե թուր նշանավոր իրադարձություններին՝ սկսած Հայկ Նաեպետի ազգածագման առասպելական վիպաաքից, վերջացած 19-20-րդ դարերում և անգամ մեր օրերն ընդգրկող թուրք բոնակալների դեմ մղած ազաաագրական եերոսամարտերին ու անվանի եերոսներին նվիրված երգերով ու գրույցներով:

6. Հայ (և ոչ միայն եայ) բանավոր ավանդությունն անսպառ աղբյուր է եանդիսանում ժողովրդի սոցիալ-անաեսական կյանքի, կենցաղի, բարքերի, եոգեբանության, ազգային-եասարական ձգաումների ողջ համայնապաակերը ճանաչելու, ըմբռնելու և եեաագոաելու անսակեաից:

Այն թանկարժեք տվյալներ է պարունակում աարեր դաթաշրջանների անաեսական կացութաձևերի, սոցիալ-կենցաղային, դասային ու դասակարգային եարաբերությունների, բարքերի ու սովորույթների (երաշապաաում և իրապաաում եեքիաթներ, միջնադարյան առակներ ու ժամանակակից անեկդոաներ, եայրեներ, խաղիկներ, աարեր երգաանակներ, առած-ասացվածքներ) վերարերյալ:

Ավանդական բանաեյությունն առեսասարակ, ամբողջությամբ վերառած, շնչում է ժողովրդական դարավոր կենսափորձից արաածված իմասանությամբ, լավաեսությամբ, գվարթ ու կենսաիինդ եունորով, եոռի երևույթների նկաամամբ երգիծական առողջ վերարերմունքով, գալիքի նկաամամբ պայծառ եավաաով:

Մի խոսքով՝ բանաեյությունը ժողովրդի եոգուց ու եավաաից բիած մաքերի, պաակերացումների, իաեերի ու եղազանքների մի ամբողջական եամակարգ է, եոգևոր մշակույթի մի վիթիարի բնագավառ, որի անսպառ ավյալները պաամամշակութային մեծագույն արժեք են ներկայացնում եայ ժողովրդի բազմադարյա նյութական ու եոգևոր կյանքի եամակողմանի եետագոտության եամար:

7. Հայ բանավոր ավանդությունը, նյութերի գրաոման ու դրանց գրական վերամշակման վաղեմության առումով, թեպեա գիջում է եին ենդկական, իրանական, եունական ու եոոմեական ավանդությունեկին, բայց վաղեջական խորքով, մշակութաբանական արժեքով պաավավոր աեղ ունի դրանց շարքում: Նախ, եարկ է նշել, որ եայերին ու Հայասաանին վերաբերող պաամական ավանդազրույցները մինչև գրերի գյուաը, զբաովել ու պաեաանվել են այլաեզու գրավոր աղբյուրներում (Մար Արաս Կատինա): Իսկ եայ գրականության

սկզբնավորման վաղ այգարացին դրանք գրառվում են, վորաձշակվում, օգտագործվում, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, Եզնիկի կողմից իրրև պաամական ու բանաեյուսական սկզբնաղբյուրներ:

Այդպես, հայ գրականության սկզբնավորումից ի վեր, աաըբեր ելեջներով, հայ բանավոր ավանդության մնուշները գրանցվում, գրով ամրակայվում են հայոց լեզվի պատմականորեն վկայված բոլոր ձևերով՝ եին հայերեն իր եբկսւ տարրերակներով՝ ժողովրդական կամ վրպասանական հայերեն և գրաբաը, միջին հայերենով, մոր հայերեն իր գույզ՝ աթեւաեայ ու արևմտահայ տարբեթակներով, շուրջ 60-ի հասմող րարրառներով ու խոսվածքներով: Հայ բանավոր ավանդությունը սոսկ լեզվական առումով, դա մի վիթխարի ժառանգություն է, որ աարբեր պաամաշրջանների հայերենը, այն էլ ժողովրդական բանառեղծական լեզվի հարուստ ձևերով ու դսըծվածներով իր մեջ է պահպսնել:

Ինչպես աշխարհի շաա եին ժողովուրդների գրականությունները ժագու ու զարգացել են սեփական բանավոր ավանդության եիմքերի վրա, այնպես էլ հայ եին գրականությունը: Թեպես վերջինս սկզբնավորվեց առաջին եերթին ազգային եկեղեցաքաղաքական շահագրգռություններով, սակայն 5-րդ դարի դասական պաամագրությունը հանձին Ագաթանգեղոսի, Փ. Բուզանդի, մասամբ և Մ. Խորենացու երկերի, եիմականում ձևավորվեց հայ վրպական բանավոր ավանդության եիմքի վրա: Դրա շնորեիվ են պսեպանվել ու այսօր մեզ հասել հայոց նախապաամական շրջանի դյուցագնական-դիցաբանական առաապեները նախաեայր Հայկի, Աթամի, Արա Գեղեցկի, Տորքի, Վաեագնի մասին, վիպական այնպիսի եինավուրց եուշաբձաններ, որպիսիք են «Վիպասամբ» առասպելաբանական վիպաշարը, «Պարսից պատերսւզմ», եետագայում մաև «Տարոնի պաաերսւզմ» ավանդական վեպերը:

Հայ գրականության ու միայն ծագման, այլև եետագա զարգացման ընթացքի վրա ևս մեծ ներգործություն է ունենում բանավոր ավանդությունը: Նախ՝ հայոց սրբախասական գրականությունը՝ քրիստոնյա սրբերի ու նաեաաակների վարքարանական ու վկայաբանական գրույցներով, զգալի ազդեցություն է կրել բանավոր ավանդությունից: Ասլա՝ 10-րդ դարից ի վեր. եթե կյանքի ու աշխարեայացքի վտիոխության եեաեանքով սկսվում է հայ եին գրականության աշխարեականացումը, գրականություն են ներթափանցում բանաեյուսական մի քանի ժանրեր՝ բացաեսայտ ժողովրդական լեզվով ու մտածողությամբ (առակ, եանելուկ, սզն, սիրո, ուրախության եայթեններ), որոնք օետվ ու բովանդակությամբ մեծ ներգործություն են ունենում հայ առակագրության, հանելուկագրության, սիրային ու խոեափիլիսոփայական աադեբգության զարգացման վրա: Բանավոր ավանդությունից կաաարված անմիջական գրառումներով ժողովրդական սիրո և ուրախության եսյրենները մանում են աադարանները, առակներն ու աշխարհիկ եոզեշաե գրույցները՝ Վարդանի անուցով հայանի ժողովուծուները և մեծապես նպասաում գրականության աշխարեականացմանը:

Բացառիկ նշանակալից է հայ մոր գրականության սկզբնավորման և զարգացման վրա բանավոր ավանդության ազդեցությունը՝ թե ժողովրդական լեզվով, մաածողությամբ և թե բանաեյուսական երկերի գրական վերամշակումներով, սկսած Աբովյանից ու Պոռշյանից, վերջացած մերօրյա բանաառեղծներով ու գրողներով (Հ. Շիրագ ե ուրիշներ):

Այսպիսին են, ընդեանուր առմամբ, բանաեյուսության նկարագիրն ու եաականիշները և դրանցով պայմանավորված այն բարդ ու րազմազան կապերն ու առնչությունները ժողովրդի պաամության, կյանքի, մշակույթի աարբեր կողմերի ու եղևայթների եեա, որ իը պաամական զարգացման դարավոր եռլովույթի ընթացքում ձեռք է բերել բանավոր ավանդությունը և դարձել մեծսագույն ներդրում ժողովրդական մշակույթի ժառանգության մեջ:

МЕСТО И ЗНАЧИМОСТЬ ФОЛЬКЛОРА В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ**С. АРУТЮНЯН.**

В статье рассматриваются теоретические вопросы фольклора, как единой системы эпических, лирических и романтических устных произведений, которые, независимо от жанровых особенностей, сохранили социально-исторические и культурные реалии разных эпох. Фольклор, как продукт художественного мышления народа, один из важнейших компонентов этнической культуры. Он в течение историко-типологического развития, приобретая синкретический характер, сопоставлялся с другими видами народного искусства.

Армянский фольклор, как один из древнейших в мире, занимает свое достойное место и представляет особую ценность в системе словесного искусства индоевропейских народов. В его древнейших пластах проецируются не только общеиндоевропейские мифологические мотивы и обряды, но и стихотворные метрические особенности поэтической речи. С лингвистической точки зрения - это богатейшее наследие. В разных исторических периодах письменно зафиксированные фольклорные произведения демонстрируют богатство и уровень развития не только народнопоэтического /около 60 диалектов/, но и литературного языка данного времени.

В армянском фольклоре свое отражение нашли значительные события истории нашего народа и народов Древнего Востока. В эпических произведениях, легендах и народных сказках кристаллизировались идеалы и чаяния армянского народа, восхвалялись герои, борющиеся за свободу и независимость. Фольклор сыграл неоценимую роль в процессе формирования новой армянской литературы и литературного языка.

«ԱՄՊ / ՁԻ» ԵՎ «ԳԵՏ / ՁԻ» ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԿԱՊԻ ՄԻ ԶԱՆԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

Մերձավորարևելյան և եվրոպական հնդեվրոպացիների պաշտամունքներում իր ուրույն դերն է խաղացել եեծյալ դիցուհու պաշտամունքը¹: Մ.թ.ա. 16-12-րդ դարերի Պիլոսի սալիկները արդեն խոսում են «Ձիաաիկնոջ» (Պոնաիա հիւպոս) օճավորված պաշտամունքի մասին: Այդ ուղղակի կապի մեջ էր Դեմետրա դիցուհու պաշտամունքի հետ, որովհետև վերջինս Արկադիայում պաշտվում էր ձիագլուխ կնոջ տեսքով: Հին եույներն հավատում էին. որ Պոսեյդոնը կենտկցել էր Դեմետրայի հետ այն ժամանակ, երբ ինքը եովատակ էր դարձել, իսկ Դեմետրան զամբիկ: Մեր թեմայի առնչությամբ նշենք, որ Դեմետրան Կորնթոսում համարվում էր հանքային աղբյուրների խնամակալը և, ըստ այդմ, կրում «Ջերմուկային» (Թերմասիա) մականիւրը²: Բայց Դեմետրան համարվում էր ոչ միայն ընդերքային, այլև երկնային ջրերի աիբուհին: Դրա մասին է խոսում արկադիական ձիագլուխ արձանը, որի մի ձեռքին դելփին է (ծովերի խորերդանիշը), մյուսում՝ աղավնի (երկնքի խորերդանիշը)³: «Ձիաաիկնոջ» պաշտամունքը լայն տարածում ուներ նաև կելտական ցեղերի մեջ: Նրանք այս դիցուհուն կոչում էին էպոնա՝ մի անունով, որն հստակ «ձիական» ստուգարանություն ունի⁴:

Հին հնդեվրոպացիները պաշտում էին նաև այդ դիցուհու «ձիական» ստուգարանությամբ անուններ կրող երկվորյակներին, կամ նրան ուղեկցող զույգ եեծյալներին: Դրանցից էին եունական Դիոսկուրները, Էպոնայի ուղեկից զույգ ձիերը, «ձիական» ստուգարանությամբ անուններ կրող անգլիական Հորսա և Հեմգիստ եղբայրները, եին հնդկական Աշվինները և այլն, որոնք բոլորը ժամանակին պատկերացվել են ձիակերպ կամ եեծյալների տեսքով: Հնդեվրոպական տարբեր ժողովուրդների ավանդույթներում դիցուհին (կամ նրան համարժեք Կենաց ծառը) պատկերվում էր կիներոնում, իսկ եեծյալների մախաաիպ զույգ ձիերը՝ նրանից աջ և ձախ: Երբեմն զույգ ձիերի փոխարեն պատկերվում էր զույգ գլուխներով մի ձի: Գլուխները նայում էին եակադիր կողմից, իսկ նրանց միջև տեղադրված էր լինում ձիու մարմնին րազմած մարդակերպ դիցուհին: Այս դիցուհին և նրան ուղեկցող զույգ եեծյալները առանձնաեատուկ պաշաամունքի էին արժանացել Թրակիայում և Դակիայում⁵: Այս նույն եռյակին եանդիպում ենք նաև սկյութա-սարմատական ցեղերի թողած նյութական մշակույթի եուշարձաններում⁶: Ավելի ուշ նրանք երևան են գալիս արևելասլավոնական և, վերջապես, ռուսական ժողովրդական արվեստի գործերում⁷: Այդ նույն եռյակը պաշտվել է նաև հին Հայաստանում: Այդ է, նախ և առաջ, վկայում Բրիաանական թանգարանում պահվող այն արձանիկը, որը պատկերում է եակադիր կողմեր նայող զույգ գլուխներով մի ձի և նրա վրա րազմած մի եերարձակ կին⁸:

«Ստանա ծոեր» դյուցազնավեպի Ծովինարի և իր երկվորյակների ևս եեծյալների աեսքով պատկերացվելու մասին է խոսում պատումներից մեկի հետևյալ դրվագը: Իրենց «եայր» թագավորին ապանած երկվորյակները դիմում են իրենց մորը.

1. В. Иванов, Древние культурные и языковые связи южнобалканского, эгейского и малоазийского (анатолийского) ареалов, "Балканский лингвистический сборник", М., 1977, с. 14-16.
2. А. Тахо-Годи, Деметра, "Мифологический словарь", М., 1991, с. 181-182.
3. Ян Парандовский, Мифология: Верования и легенды греков и римлян, М., 1971, с. 23, 102.
4. Е. Штаерман, Эпона, "Мифологический словарь", с. 637.
5. И. Кругликова, Дакия в эпоху римской оккупации, М., 1955, с. 147.
6. Е. Кузьмина, Конь в религии и искусстве саков и скифов, "Скифы и сарматы", Киев, 1977, с. 102-109.
7. Б. Рыбаков, Язычество древней Руси, М., 1988, с. 505, 507, 528, 529-530.
8. E. Herzfeld, Iran in the Ancient East. archeological studies presented in the Lowell lectures at Boston, London- New-York, 1941, p. 175.

«Նանն՝ ետևար ըմ ունիս, խարճա:
Նաննն պատրաստութեմ տեսեր էր.
Իրեք ձի թամբե, զամե, հազըր կայմեր ա...
Հացից-բանից վերցաց, եեծան ու ...
Փամբըկու ձոր դո՞ր իս, էգանք քեզի»⁹:

Վիպական Ծովինարի՝ եեծյալի տեսքով, իսկ ավելի վաղ՝ ձիակերպ. ըմբռնումը արգասիքն է՝ մեր մոխրահեղի երևակայության մեջ ինչպես երկնային ծով-լճերի և զամբիկների առասպելաբանական գուգորումն, այնպես էլ մույն զամբիկների և երկնային ծովի (մաև վերջինիս եետ սերտ կապի մեջ գտնվող ամպերի և ամպրոպային երևույթների) գուգորումն: Հայկական առասպելաբանական գրույցներից մեկի եամաձայն, «Բամբակե պսոտվը մառած բամբակե ձիու վրա, ձեռին բամբակե մտրակ՝ քշում է երկնքով: Նրա ձիու ոտների դոփյունից առաջանում է որոտը»¹⁰: Նախ այն մասին, թե ինչպես է այստեղ եայտնվել բամբակը: Հին մարդկանց մտապատկերներում սպիտակ ամպերը գուգորվում էին բամբակի քուլաների եետ, որի պատճառով *քուլա* բառը գործածվում էր նշելու եամար մաև սպիտակ ամպերի կուտակումները: Հայկական հետևյալ եանելուկը մամ գուգորումն արդյունք է. «Չորը լիզը բըմբակու քուլա, թող փըշըմ, ասես բմբակը հո՞ր ա»¹¹: Ղարադաղյան այս եանելուկի պատասխանը «ամպ» է: Ուրեմն, վերոբերյալ առասպելական գրույցում «բամբակե»-ն նշանակում է «ամպ» և «սպիտակ»: Բամբակե պատվը ամպե սպիտակագեեստ կին է, բամբակե ձին՝ նրա ամպե սպիտակ ձին, իսկ բամբակե մտրակը՝ նրա ամպե սպիտակ մտրակը, այսինքն՝ կայծակը: Ինչպես տեսանք, որոտն էլ ընկալվում էր որպես նրա ձիու (ամպե սպիտակ ձիու) սմբակների դոփյունը:

Ամպրոպային եեծյալ էակի մախառնայի ձիակերպ պատկերացվելու վկան է ձիածին բառը, որը «ձիու ծնած, ձիուց ծնված» նշանակելով համղեղձ¹², «ըսա քերթողաց՝ որոտմունք և շանթք իբրև յերիվարաց Արամագդայ կամ Արեգական առթեալ»¹³: Ի նկատի առնենք, որ Արամագդից և Արեգակ աստվածությունից առաջ այդ ձիերը պատկանելու էին իրեն՝ որոտի ու շանթի իգական աստվածությանը: Հենց վերջինս էլ լինելու էր մայրության եովանավորը: Պատեեական չէ. որ այսօր էլ հայը ծննդկանի և նորածնի բարձերի տակ դանակ կամ դաշույն (իսկ անցյալում՝ մաև սուր) էր դնում: Սորն ու մանկանը չար աչքից պաշտպանելու կոչված այդ և երկաթե տյլ իրերը «մեծ մասամբ մույնն են՝ կայծակի խորերդանիշներ»¹⁴: Հայկական հեքիաթները բացաեսյաում են կայծակի խորհրդանիշն եանդիսացած դաշույնի և ծովինարի՝ որպես ամպրոպային էակի, սերա կապը: Դրանցից մեկում կտրիճ պաաանին «ձեռը կոխկն ա տանըմ, դրուստ որ մի խանջալ ա հանըմ: Խանջալի վրա տենըմ ա սի սիրուն ախչկա նկար, տակին գրած՝ ծովինար»¹⁵: Իսկ երր մա «զմտց մատվ պալատը, որդի լիազ դուռ քեեց, խանջալը դեմ արավ թե չէ՝ բաց էլալ: Գմաց մի օթախ մտալ, որ՝ կտրմրութեցի շոխկն աչկերը ծակեց: Տեհալ մի սիրուն ախչիկ մտտած, եենց իրա խանջալի վրի նկարն ա որ կա»¹⁶:

Կայծակի ամձմավորում աստվածության եեծյալ կնոջ տեսքով պատկերացումներն արտացոլված են ինչպես հայ ժողովրդական հեքիաթներում և առասպելական գրույցներում, այնպես էլ ժողովրդական եավատալիքներում: Հեքիաթներից մեկի ասացողն ամպրոպի

9. «Մասնա ծեռ», Ե. Բ. առաջին մաս, Երևան, 1944, էջ 259:

10. Ա. Ղանալանյան, Ավանդատում, Երևան, 1969, էջ 409:

11. Ա. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական եանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 11:

12. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Ե. 2, Երևան, 1981, էջ 156: Մա. Մալխասեանց, Հայերեն բացարական բառարան, Ե. 3, Երևան, 1944, էջ 173:

13. Նույն տեղում:

14. Ա. Արեղյան, Երկեր, Ե. է, Երևան, 1975, էջ 74-76, 96-97:

15. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», Ե. 8, Երևան, 1977, էջ 444:

16. Նույն տեղում, էջ 446:

հեակայալ նկարագրությունն է անում. «Ջամին որ վշագնում չի. ծառեր են՝ որ գեղնի ենտ դգվում են: Ամպն ու յանգր գեղինն առել են. ծովինաըը էնենց խաղում, որ կոսես քե ուզում ա աշխարքը կրակ տա»¹⁷: Ծովինար-կայծակը երբ լմրոնվել է մարդակերպ, պատկերացվել է երեղեն ձիով երեղեն հեծելուեի, որի աչքերից եուր է ժայթքում, խակ կայծակը նրա երեսի ցուլքն է: «Ահա երկնքում երևում է ծովինարը կեռամեռաիկ և փայլատակում լույսի ու կըակի մեջ: Մայրուպ չանցած երկինքն իր կրծքից սար ու ձորին պտղարբերող խոնավություն է ուղարկում: Այնժամ բոլորն ուրախանում են ու րացականչում:

Ջան, գորավոր ծովինար,

Երեսեարքդ մեզ աքա,

Գտոն ու աչառ քեզ մատաղ.

Ցավը մեզնից զանց արա»¹⁸:

Առասպելարանական ծովինարի ժառանգորդներից մեկը՝ քրիստոնեական Աստվածածինը, նույնպես հտնդես է գալիս մոր ու մանկան եովանավորի դերում և նույնպես պատկերացվում էր ամսրոպային հեծյալի անսքով: Նրան ուղղված աղոթքներից մեկում ասվում է.

«Թագա հացի ֆոտ էկավ,

Ելեք աշեցեք վով էկավ.

Իրեք-իրեք պող ձիավոր,

Հրաշալի լուս երեսով

Իրեքն ա կանամ: կապավոր:

Մեկը Հլաուս, մեկը Քրիստոս,

Մեկը սև անտարոց Ասավաըածին:

Էկավ սարով, իջավ ձորով...»¹⁹:

Հեծյալ Աստվածածինն ուղեկցվող գույգ հեծյալները, եակառակ իրենց անունների, ու՝ քե նրա, այլ նրա նախատիպ յիցուհու երկորյակ որդիներն են: Քրիստոնեության ազդեցությունն այստեղ այնքան մակերեսային է, որ Մսրիամ Ասավածածնի միածին որդու փոխարեն այստեղ հանդես են գալիս երկուսը՝ առանձին Հլաուս և առանձին Քրիստոս: Աստվածածնի ձեռքի թոնքի անթարոցը նույնպես վերելու է նրա նախատիպի և բացահայտում է վերջինիս ամպրոպային էությունը: Այս առթիվ եիշենք, որ եայ ժողովրդական հավատալիքներում «կայծակն եաճախ մտածվում է նաև որպես երկաթե գեղը, շիկացած երկաթե ճիպոտ, որ երեշտակները նետում են չարքերի վրա: Այն շիկացած խրվում է գեսին: Եթե մարդ գտնի և դրանից թուր կոի, ապա այն կունենա կայծակի քրի բոլոր եատկությունները»²⁰:

Դաշույնը և սուրբ կայծակի (նաև ամպրոպի աստվածություն) խորերդանիշներն են համարվել աշխարհի շատ ժողովուրդների հավատալիքներում: Հիշենք մեր «Մասնա ծոերի» թուր-կեծակին: Լինելով ամպրոպի ձիակերպ աստվածությունների խորերդանիշներից, դաշույնն ու սուրբ իրենք ևս կարող էին ըմբռնվել ձիակերպ, այսինքն՝ կարող էր տեղի ունենալ «սուր» և «ձի» եասկացությունների գուգորդում: Առ է վկայում մանգաղի մասին եեակայալ եանելուկը. «Դամա-դամա՝ լեզգու դամա (դաշույն), լավ ձիու պես փոնգում ա»²¹: Մանգաղը՝ գյուղատնտեսական այդ գործիքը, եիշեցնում է մանգաղաձև կեռ թուրը՝ ընդերքի ռազմիկ աստվածությունների գեղը: Հին թարելոնյան կնիքներից մեկի վրա Ներգալը պատկերված է մանգաղաձև սրով²²: Հայաստան գեղամիության գլխավոր ասավածը մ.թ.ա. 14-րդ դարի խեթ-եայասական դաշնագրում

17. Նույն տեղում, էջ 31-32:

18. Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

19. Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

20. Նույն տեղում, էջ 74:

21. Մ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 125:

22. В. Афанасьева, Нергал, "Мифы народов мира". Энциклопедия в двух томах, том 2, М., 1988, с. 212.

եանդես է գալիս U.GUR գաղափարագրի տակ²³։ Դրանից կարելի է կոտենել, որ նա եղել է ոչ միայն ամպրոպային, այլև ընդերքային աստվածություն, որովհետև այդ նույն գաղափարագրի տակ Միջագետքում եանդես էր գալիս Ներգալը։ Ի դեպ, այդ գաղափարագրի աքքադերեն եամարժեքն էր namšaru «սուր, սուսեր» բառը²⁴։

Նախապես ձիակերպ, ապա հեծյալի տեսքով ըմբռնված դիցունու սլաշամունքում ամպրոպային երևույթներին հստակացված մեծ տեղը իր արձագանքներն էր գտել նրա հետնորդներին առնչվող կրոնական պատկերացումներում ևս։ Գարեգին Սրվանձախանցի ուղևորություններից մեկի նկարագրության հեռավոր հաղթանակը վերաբերում է եին Անգեղտուն գավառի (իսկ Անգեղ=Ներգալ) տարածքում գտնված Արկնո Բարձրահայաց Սուրբ Աստվածածին կոչված վանքին։ «Մտանք Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքը, որ շինված է ապտոած ահագին բարձրության մը վրա, որ կը կոչվի Արկնո բերդ... Ս. Տաճարին մեջ ճրագ մը տեսանք՝ վրան արծաթ, մեջը հողի, գոր կվստեն կայծակի օրերը, և կանվանեն «Արնհերագ, կայծակի ճրագ», վանքն իր դիրքով հաճախ հնթակա է կայծակի»²⁵։ Որ այս վայրը նախապես ձևավորված է եղել ամպրոպային ինչ-որ աստվածության, պարզվում է կայծակնահաղ տեղանքում տաճարի գոյության, այդ տաճարում «արնի ճրագ, կայծակի ճրագ» կոչված պաշտամունքային առարկայի առկայության և նրա հենց կայծակնաշատ օրերին վստեղու իրողություններից։ Իսկ որ ամպրոպային այդ աստվածությունը եղել է իզական աստվածություն, ցույց է տալիս վանքի Սուրբ Աստվածածին անունը։

Ամպրոպային այս աստվածության նաև ձիակերպ կամ հեծյալի տեսքով սրշտվելու մասին է խոսում եետևյալ համգամտքը։ Ասորեստանի Աշուրնասիրսալ 2-րդ թագավորը մ.թ.ա. 9-րդ դարի առաջին կեսին արշավելով Հայկական լեռնաշխարհ և եասնելով մինչև Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, այստեղ՝ եետագա Արկնի քաղաքի և Արկնո վանքի շրջակայքում, եիշաակում է Արկանիա (Arkānia, Arkānia) լեռը և Ջամբա (Zamba) երկիրը²⁶։ Այքի է գարնում վերջինիս և եայերեն *զամբիկ* բառի նույնությունը։ Այս բառը «էգ ձի» է նշանակում և ժամանակին գործածվելու էր առանց *-իկ* վերջածանցի։ Դա են վկայում *զամպուա* (զամբուո) «ձիածոթրին» և *զամբուո* «իշամեղու» եայերեն բառերը։ Վերջածանցի եամար եմտ. *մի-ա-եամ-ուո, սարս-ուո, թաթ-ուո, ծակ-ուո*²⁷։ Ըստ այսմ, «իշամեղու» իմաստով նման ենչող բառերի առկայությունը պարսկերենում և արաբերենում պետք է բացատրել եայերենից այդ լեզուների կատարած փոխառությամբ։

Ջամբա երկրանվան եետ միասին եիշատակված *Արկանիա* լեռնանունը պահպանել են Արկնի րմակավայրը, Արկնո վանքը և Արկնո բերդը։ Սրանց բոլորի անունները արմատակից են եայերեն *արկանել* և *արկնել* բայերին։ *Արկանել*-ը մի շարք իմաստներից բացի ունի նաև «ածել, լցել» իմաստը («ջուր արկանելի սափոր»), իսկ *արկնել* նշանակում է «տեղալ» («անձրև կարկնել»)։ Այսպիսով, Արևմտյան Տիգրիսի վերնագավառում, եամեմատարար սանմանափակ մի տարածքում, առկա է եեթանոսական ինչ-որ դիցունու փոխառիմած քրիստոնեական Աստվածածնի պաշտամունքը՝ իր «կայծակի ճրագով», «անձրևային» ստուգաբանությամբ *Արկանիա* լեռնանվամբ (և նրա ուշ շրջանի տարրերակներով), ինչպես նաև «ձիական» ստուգաբանությամբ *Ջամբա* երկրանվամբ։ Ուրեմն, գործ ունենք մի եին իզական աստվածության պաշտամունքի և այդ պաշտամունքից անբաժան «ջուր-անձրև-կայծակ-ձի» իմաստաբանական շոթա եազմած հասկացությունների տեղանվանական ղըստորումների եետ։

Ամպրոպի իզական աստվածության ձիակերպ պատկերացման տեսանկյունից

23. В. Хачатрян, *Восточные провинции хеттской империи (вопросы топонимики)*, Ереван, 1971, с. 148.

24. Իր. Կուանյան, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян*, Ереван, 1956, с. 82-90.

25. Գ. Սրվանձախանց, *Երկեր*, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 411, 413.

26. Н. Арутюнян, *Топонимика Урарту*, Ереван, 1985, с. 36-37, 78.

27. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Երևան, 1975, էջ 88.

28. Սա. Մալխասյանց, *Ոչվ. աշխ.*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 271.

ուշագրավ են եետևյալ յիաստեղը ևս: Հայերեն *ամպ* և *ամպրոպ* բառերը ծագում են հ.-հ. միևնույն արմատից, իսկ *ամպ* բառը իր սովորական իմաստից բացի կիրառվում էր նաև «անձրև» և «շանթ, կայծակ» իմաստներով²⁹: Հայերեն *գամբիկ* բառը տրոհվում է *գ-ամբ-իկ* բաղադրիչների: Սրա *ամբ* արմատը «ամպ» է նշանակում, որովհետև միևնույն բառի *ամբ* և *ամպ* աարբերակներից «ենագույն ուղղագույն ձևը առաջինն է, որի յիշխարեն այժմ ընդունված է *ամպ...*»³⁰: *Ձ-ամբ-իկ* բառի մեջ *զ-*ն այն նույն նախածանցն է, որն հանդիպում է ուրիշ բազմաթիվ բառերում ևս (ենմտ. *զ-արդ, զ-գեսա, զ-եռ-ուն, զ-եղծ-ել* և այլն), իսկ *-իկ-ը*, հավանաբար, ծագում կամ պատկենելությունն ցույց տվող վերջածանցն է (ենմտ. *ջր-իկ, գոռե-իկ, մարտ-իկ, հնդ-իկ* և այլն):

«Զիաաիկին» սխեմը է լինելու նաև ուրարտական Սարդի (Sardi) դիցուհին, որի անվան առաջին *սար-* բաղադրիչն առնչվում է մի կողմից «Սասնա ծռերի» երկվորյակների մոր մեկ ուրիշ անվան՝ *Սառան-ի* (<Սառ-ան), իսկ մյուս կողմից՝ հայերեն սարակ «էգ ձի» բառի³¹ առաջին բաղադրիչների եետ: Ուրարտական այս դիցուհու և ասորեստանյան Իշթարի եամապատասխանությանն առաջինն ուշադրություն է դարձրել Գ. Ա. Մելիքիշվիլին³²: Ըստ Բ.Բ Պիտրոպսկու, Սարդին Արուայակ (Վեներա) մոլորակի անձնավորումն էր և նույն մոլորակի անձնավորումն ասորեստանյան Իշթարի նման ուներ միևնույն խորհրդանիշը³³: Սարդի դիցուհու անվան մեջ, սովորաբար, առանձնացնում են *ardi* մասը և նրան վերագրում «աստղ» իմաստը³⁴: Բայց այդ դեպքում անբացատրելի է մնում նախածայն *ս-*ն: Գր. Ղափանցյանն այս դիցուհու անունն առնչում էր լյուդիական Սարդիս (Σαρδεις) «Տարի, Արև» աստվածության անվանը և իրանական *sard* «տարի» բառին: Բայց նա այս նույն դիցանունն էր տեսնում նաև Սարդուրի (Sarduri) անձնավանը եիմքում, ընդամենը նշելով, որ վերջոյս *sar-* մասը կարողացվել է նաև *RI* և ընկալվել որպես «Իշթար»³⁵: Սարդի և Իշթար եամապատասխանությունն ընդունող ուրարտագետ Ս. Հմայակյանն ամրապնդում է այն՝ մի սեպագրում Սարդուրի *l-ի*նի անունից առաջ դրված է Իշթար դիցուհուն նշանակող գաղափարագիրը՝ ռիտոլոգիայմը³⁶:

Մեր կարծիքով, *Sar-di* դիցանվան բուն իմաստը «գամբիկ աստված, ձի աստված» է: Նրա երկրորդ բաղադրիչը նույնական է *Hal-di* դիցանվան երկրորդ բաղադրիչի հետ և, ըստ երևույթի, ծագում է հ.-հ. **dhes* (> հայ. *դիք*, կամ **dei*-> հայ. *տի*) արմատից: *Sardur-* անձնանունն, այս դեպքում, նշանակելու է «գամբիկատու, ձիածին»: Նրա երկրորդ բաղադրիչը լինելու է հ.-հ. **dur*-տրմատից (> հայ. *աուր-ք*) սերած մի ձև: Անձնանվան պարունակած իմաստի առթիվ կարող ենք եիշել ձիածին բառի «որոամունք և շանթք իբրեւ յեղիվարաց Արամագոյայ կամ Արեգական առթետլ»³⁷ իմաստը: Ըստ այսմ, պատահական չէ. որ քննության առաջկա *սար-* արմատը առկա է ինչպես «գամբիկ, էգ ձի» նշանակող *սարակ* բառում, այնպես էլ ամպրոպային երևույթների եետ ուղղակի կամ վտխարեբական կապեր բացահայտող հետևյալ բառերում: *Սարել* «դողալ, կայծակահարել, կամ սարսռել»³⁸, *սարել* «խիզախել, խրոխտալ, սպառնալ, գոչել, մոնչել ի վերա ուրուք»³⁹, *սարել* «նետել, դեն ձգել, րուրս ժայթքել, ցայտել, սարքել, լարել» («նետը աղեղի վրա դրեց, սարեց») ⁴⁰, «*սարենէջ-գեղադդ*»⁴¹: Սարդի դիցուհու ամպրոպային-

29. Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 162-163:

30. Նշվ. աշխ., էջ 163:

31. Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 4, Երևան, 1979, էջ 184: Սա. Մալխասյան, նշվ. աշխ., հ. 4, Երևան, 1945, էջ 191:

32. Գ. Меликшвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 374.

33. Б. Пиготовский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 226; նույնի Урартская мифология, "МНМ", т. II, с. 550.

34. Գ. Меликшвили, նշվ. աշխ., էջ 36, 236:

35. Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 49:

36. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 100, ծան. 96:

37. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, էջ 156:

38. Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 187:

39. Նույն տեղում:

40. Սա. Մալխասյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 192:

41. «Բառգիրք հայոց», Զեմական բնագիրք, առաջարանը և ծանոթագրությունները՝ Հ.Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975, էջ 285:

մարտական ընդդեմ քացաքայտող *սար-* արմատի եիշյալ իմաստների առնչությամբ եիշենք, որ Սարդիի ասորեստանյան եամարթերը երբեմն ներկայացվում էր նետերը թիկունքին և կոչվում էր «իշթար մարտնչող»: Ըստ երևույթին, պաաաեական չէ, որ *իշթարի* մարաաշունչ ընդդեմ առավել եսաակ էր դրսևորվում նրա պաշտամունքի եյուսիսային կենարոններում, այսինքն՝ Հալկական լեռնաշխարհի մերձակայքում⁴²: Սարդի դիցուեու և վիպական Սառան-ծովիմարի եետ որոշակի ընդեամրություններ է դրսևորում նաև *իշթարի* խեթ-իտեիական գուգաեետ Սառուգան: Նա ոչ միայն եեծյալ ասավածություն է,⁴³ ալև երկեետ մի էակ է՝ իր *aštašši-takašši* («կամացիություն-առնականություն») դրսևորումներով⁴⁴: Կասկած չկա, որ այս դեպքում *իշթար-Սառուգայի* դիցարանական կերպարում համատեղված արական և իգական սկզբունքները խոսում են նրա երկնային-ընդերքային ջրերի անձնավորումը լինելու մասին: Համտ. մեր ժողովրդական եավատալիքների և «Սասնա ծոերի» ծովիմարը, ինչպես նաև նրա երկվորյակների անարատ եղացմամբ աշխարե գալու եանգամանք:

Մեր կարծիքով, Ըիրակի վադեմի տերերը իրենց սերած են եամարել մույմատիպ մի եեծյալ դիցուեուց: Դա է վկայում Ըիրակի վադմիջմադարյան տերերին՝ սլարթեական Կարեն տոեմից սերած Կարենյաններին,⁴⁵ նրանցից ժառանգություն մնացած *Կամսարական* առեմանունը (նույն կերպ այս Կարենյանները երբեմն կոչվում էին *Աշարունի, Արշարունի*՝ Երասխաձոր-Արշարունիք գավառի վադեմի տերերից ժառանգած տոեմանունով)⁴⁶: Կարենյան-Կամսարականների տոեմական ավանդության ետմաձայն, իրենց նախնին եղել է Կամսար անունով մեկը, որը «խաղացեալ ամենայն ընտանեալ իւրովք եւ աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղարաց նորա առ Շաւրե երթալով: Այս Կամսար աեազին քտջութեամբ նաեատակեալ առ եարթն ի պատերազմունս, ի շաեատակելն իւրում եարկանի յումեմնէ սակերք գգլուին. եւ վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, րժշկեալ ի դեղոց, պտկաւ գոլով քոլորութիւն գագաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ»⁴⁷: Վադուց է նկատված, որ այս դեպքում ի նկատի են առնված միջին և նոր պարսկերեն *kam* «քիշ, սակավ, աննշան» և *sar* «գլուի» բառերը⁴⁸: Նկատված է նաև, որ Կամսար անվան այս բացատրությունը կրկնում է Ըիրակի մեկ ուրիշ նախարարական տոեմի՝ Դիմաքսյանների, առեմանվան առթիվ նույն *Խորենացու* բերած քացատրությունը.⁴⁹ «Եւ գՆերսէս գորդի որդւյ իւրոյ ստնտուին Գիսակայ, ազգ գնա սերելով՝ անուն կոչէ գնաեատկութեանց եաւրն-Դիմաքսեան. քոնգի... գկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի»⁵⁰: Պարզ է, որ ինչպես տոեմանունների դեպքում էր, այս դեպքում ևս տեղի է ունեցել տեղական շիրակյան տվանդության յուրացում Կարենյանների կողմից: Նրանք տեղական-շիրակյան *Կամսարական* տոեմանունը, դիմակէս>Դիմաքս (եան) քացատրության եետությամբ, րայց արդեն միջին պարսկերենով (պաեկավերենով) մեկնարումել են ալև կերպ:

Կամսար անունը, մեր կարծիքով, գալիս է Ըիրակի տարածքի եին հնդեվրոպական որևէ ցեղի լեզվից և տրոեելի է *կամ-սար* քաղադրիչների: Այն իր երկրորդ քաղադրիչով հարում է վերոեիշյալ *սարակ* բառին, *Սառան* վիպական անձնանվանը, ուրարտական *Սարդի* դիցանվանը և, եավանարար, եին հնդկական *Սարանյու* (Saranyu) դիցանվանը: Մարանյուն մայրն էր եին հնդիկների ամեմապաշտելի ասավածություններից եամարված

42. В. Афанасьева, И. Дьяконов, Иштар, "Мифологический словарь", с. 263.

43. M. Weippert, Über den asiatischen Hintergrund der Göttin "Aski", "Orientalia", vol. 44. Roma 1975. fasc. 1, S. 12-21.

44. E. Laroche, Etudes de linguistique anatolienne III, II, Bilingues hurro-hittites, "Revue hittite et asianique", XXVIII, P., 1970, p. 61; J. Leclant. Astarté-cheval, "Syria", v. 37, P., 1960, p. 60.

45. Մ. Խորենացի, Բ, 11:

46. Н. Адонц, Армению в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971. с. 243.

47. Մ. Խորենացի, Բ, 11:

48. Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար բարգմ. և մեկնարանությունները Սա. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 508, ծան. 237:

49. М. Хорезаци, История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна, Ереван, 1990, с. 254, стр. 556.

50. Մ. Խորենացի, Բ, 11:

երկվորյակ Աշվիններին: Առասպելի եամաձայն, այս դիցուհին չհամակրելով իր ամուսին Վիվասվատին, զամբիկի անսք առած վախճում է նրանից⁵¹: Բայց վերջինս եովատակ դարձած հետապնդում է նրան: Ի վերջո ամուսիններն հաշտվում են և ծնվում են Աշվինները՝ Նասատյա և Դասրա եղբայրները: Նրանց եաճախ անվանում են «ձիածիններ» և «զամբիկի զախկներ»⁵²: Մառան-ը անունն է այն միևնույն անձնավորության, որը «Մասնա ծոերի» ուրիշ պատմներում կոչվում է *ծովինար*:

Սի սլատումի եամաձայն, նա
«Կերթա, ձիու մը ռաաց տեղ կը գնտնի,
Որ էրկու կուց ջուր կա ինե, կը խմի
Մեկ թամամ, մեկ կիսաա կուց կ'էլնի ջուրն
Էլալ էն տեղեն տարձալ՝
Մտալ գենա ուր յոտոտանին մեջ:
Ինն ամիս, ինն օր, ինն սրեաթ որ լմնցալ,
Աստված էրկու սղա խաուր Սառան խաթունին:
Ծնած ժամանակ խրեշտակ կու գա, իմոնց անուն կը տնի,
Մեկին Մանասար, մեկին Պաղտասար»⁵³:

Ամենայն եավանակությանը, պատահականության արդյունք չեն ինչպես եայ և հնդիկ երկորյակների ձիածին լինելու եանգամանքը, այնպես էլ նրանց մայրերի անունների ենչյունական մմանության և «ձիական» ստուգարանության փաստերը: Պեաք է ենթադրել, որ կամ գործ ունենք միաանիական դարաշրջանի (մ.թ..ա. 2-րդ հազարամյակ) եայ-հնդարիական առնչությունների արձագանքի եետ, կամ ավելի վաղ ժամանակաշրջանից եկած ենդեվրտական ընդեանուր ժառանգության եետ:

Կամսար անվան երկրորդ ռադադրիչի «ձիական» ստուգարանությունը հուշում է, որ նրա առաջին ռադադրիչը ևս կարող է ինչ-որ առնչություն ունենալ ձիու կամ ձիաբուծության եետ: Այս առթիվ, նախ և առաջ, արժե եիշել եայերեն *կամամ* ռադը (<կամ-ամ) ռադը՝ «ձիու տեսակ կում անուն»⁵⁴: Սրա -ամ վերջածանցի եամար եմմտ. *թառ-ամ*, *թարշ-ամ*, *խար-ամ*, իսկ կենդանական անուններից՝ *սիրամ* (վերջինս նշանակում է «ճակաին սպիտակ նշանով եզ»)՝⁵⁵: *Կամսար* անվան *կամ*- ռադադրիչին, թերևս, կարելի է առնչել նաև ռուսերեն *комонь* «ձի» ռադի արմատը (որի սղված ձևն են առանձին ուսումնասիրողներ եամարում *конь*-ը)⁵⁶ և եումարեն *кѣмѣ* «ձիու սանձի քթափոկ» ու *кѣмѣ* «քթափոկ ղնել, սանձ եազցնել» ռադերը: Եթե ռուսերեն ռադը, մեր *կամամ*-ի մման, եուսալի ստուգարանություն չունի. ապա եումարեն ռադերին վերագրվում է ենդեվրտական ծագում: Նրա ազգակիցներն են եամարվում լիտվ. *kamuti* «ճնշել, խցել», *kāmuos* «կաշվե սանձ», լատիշ. *kamut* «չարչարել», եին իսլադ. *hemia*, *hamda* «սանձը քաշել, ստիպել», մ.թ.գերմ. *benuten* «եետ պաեել, արզելել»: Հր. Աճադյանը եումարենից է վտխառչալ եամարում եայ. *կեմ* «սիրա, խտտե պարան» ռադը. իսկ ենդեվրտական տարրեր լեզուներից՝ ասոր. *qāma*, թրք. *gem* «սանձ» ռադերը⁵⁷: Բացառված չէ. որ հին պրուսերեն *camnet* «ձի» ռադը ևս եարում է ենդեվրտական ռադարմատին եանգող այս նույն թառախմբին: Պրուսերեն ռադի -et վերջնամասը եամարվում է հ.-ե. լեզուներին բնորոշ և կենդանիների անուններ կերտող մի վերջածանց⁵⁸: Այս տեսանկյունից եմմա. եայ. *թառ* և *թրեա* ռադերը⁵⁹: Այդ նույն վերջածանցն է Գր. Ղափանյանը տեսնում նաև եայ. *առնէա*, *կրէա* և *օկրէա* ռադերի մեջ⁶⁰: Պրուսերեն *camnet* «ձի» թառի ազգակիցներն են ներկայացնում նաև լիտվ. *kamāne*, լատիշ. *kamene*

51. В. Топоров, Саранью, "МНМ", т. II, с. 409.

52. В. Топоров, Ашвины, "Мифологический словарь". с. 79.

53. «Մասնա ծոեր», հ. Ա, Երևան, 1936, էջ 1029:

54. Հր. Աճադյանի, նշվ. աշխ. հ. 2, Երևան, 1973, էջ 500:

55. Նշվ. աշխ. հ. 4, էջ 219:

56. "Этимологический словарь русского языка". том II, вып. 8, К, М., 1982, с. 299.

57. Հր. Աճադյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 571:

58. В.Н. Топоров, Прусский язык, Словарь, I-К, М., 1980, с.192.

59. Հր. Աճադյան, նշվ. աշխ., հ. 1, Երևան, 1971, էջ 472-473; Գ. Զահունյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 237, 355:

60. Գր. Ղափանյան, Հնէարանական մի քանի մնացորդներ եայերենում, «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտությունների և արվեստի ինստիտուտի», 2, Երևան, 1927, էջ 111:

(kamine), kamane «իշամեղու» բառերը⁶¹: Իմաստային զուգաբանության լավագույն օրինակն են տալիս հայերեն *զամբիկ* և *զամբ-ուռ* բառերը: Ըստ երևույթին, ուրարտական սեպագրության Kam(a)ուս ցեղանունը նույաբն առնչվում է նույն *կամ* արմատին: Անվանակիր ցեղը բնակեցնում էր Սևանա լճի հարավ-արևելյան ափը⁶²: Իսկ Սևանի արևելյան ափին զուգահեռ ձգված լեռնաշղթան միջին դարերում հայտնի էր *Քաշաբաղ* (<քաշ-ա-թաղ) աստուով: Այս լեռնաստունն իստակ «սխալան» առուցարանություն ունի: Հմմա. հայ *քաշիկ* (<քաշիկ) «քուտակ ունեցող ձի»⁶³: Kam(a)ուս ցեղանվան հետ ուղղակի կապ կարող է ունենալ Սևանի ավազանում (Գյոզլայի մահալ) ժամանակին գոյություն ունեցած *Կամասար* գյուղը անունը⁶⁴: Հմմա. *Կամ-ա-սար* և *Կամ-սար* (-ական):

Ուշագրավ է, որ *Կամասար*-ը որպես բառարարություն իր զուգահեռը չունի իրանական լեզուներում, բայց զուգահեռներ ունի՝ ի դեմս փոքրասիրական կարիացիների Camisares արական անձանվան և թոպուրյան քրակացիների Κομοσαρσ/Καμασαρσ իգական անձնանվան⁶⁵: Ըստ այսմ, անհամոզիչ է առաջին անձնանունների եամար իրանական *kamasara («ըսա կամի իշխող»)՝ նախաձևի վերականգնումը: Քանի որ իրանական ժողովարդները այդպիսի անձնանուններ երբևէ չեն գործածել, ավելի քան եավանական է դրանց բոլորին բաղկանա-փոքրասիրական ծագում վերագրելը և անձնանվանական կիրառում գտած դիցանուն եամարելը: *Կամասար*-ի և նրա տարրերականների դիցանվանական ծագման վկան կարող է լինել այն իրողությունը, որ դրանց կրողները հասարակության վերնախավի ներկայացուցիչներն էին. Կամասար Կամասարական նախարարական տոհմի եիմնադիրն էր և անվանադիր նախնին, Կամիսարևսը Կապադովկիայի կուսակալն էր, իսկ Κομοσαρσ/Καμασαρσ կոչվում էին Բոսսուրի (կիմերական Բոսֆորի) եին հունական պետության թագուհիներից երկուսը:

Հնդեվրոպաբաններն ասացուցել են, որ իրենց ծագումով և լեզվամտածողությամբ մեր ենդեվրոպական նախնիներին ամենամոտ կսնգնած եին եույների, հին իրանցիների և եին ենդիկների մտածելակերպին բնորոշ էր «ծի»-«գետ» առասպելաբանական զուգորդումը: Հին հնդկական «Ռիգվեդան» լեռնային գետերի սրընթաց եոսքը պոսակերում է «լեռներից պոկված, ինչպես ազաա արձակված զամբիկներ» բառերով⁶⁷: Հին և միջնադարյան իրանցիների գեաային աստվածությունները պատկերացվում էին ձիակերպ և իրենց արձաններն են ունեցել ծառս եղած ձիու տեաքով⁶⁸: Նրանք գետերի աստվածություններին ձիեր էին գոհաթերում⁶⁹: Հին եունական առասպելաբանության մեջ գեաային աստվածությունները կարող էին լինել կառ դառնալ եովտոսկներ և կենակցվել մանկանացու կանանց եեա⁷⁰: Այս և նույնպիսի բազմաթիվ ավյալներ եիմք են տվել եայանի ենդեվրոպաբաններ Պորցիգին, Ռոզվադովսկուն, Տրուրաչովին, Իվանովին և Գամկրելիծեին ենթադրելու, որ «ծի»-«գետ» առասպելաբանական զուգորդումը բնորոշ է եղել եին ենդեվրոպական բոլոր ցեղերի լեզվամտածողությամբ և փաստարկ կարող է ծառայել ենդեվրոպական նախահայրենիքի լեռնային երկիր լինելու վերաբերյալ⁷¹:

61. В. Топоров, Прусский язык, с. 186.

62. Н. Арутюнян, *Աշխ.*, էջ 100-101:

63. Մա. Մախալյան, *Աշխ.*, հ. 4, էջ 549:

64. Թ. Հակոբյան, Մա. Մախալյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 2, Գ-Կ, Երևան, 1988, էջ 915:

65. L. Zgusta, Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955, S. 281-282.

66. Հր. Աճառյան, Հայոց անձանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 577:

67. "Ригведа", Мандалы I-IV, Издание подготовила Т. Елизаренкова, М., 1989, с. 323.

68. О. Смирнова, Места домусульманских культов в Средней Азии (по материалам топонимики), "Страны и народы Востока", вып. X, М., 1971, с. 104.

69. Нивод., VII. 13-114 (Հ. Գրիգորյան, Պատմություն ինը զրքից, բարձրանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 419):

70. С. Аверинцев, Вода, "МНМ", т. I. М., 1979, с. 240

71. В. Порциг, Членение индоевропейской языковой области, М., 1964, с. 303; В. Орел, К вопросу о реликтах иранской гидронимии в бассейнах Днепра, Днестри и Южного Буга, "Вопросы языкознания", 1986, №5, с. 110.

Վերոնիշյալ հնդեվրոպարանգները նաև բազմաթիվ օրինակներ են բերում ի հասաաաումն Ասիայի և Եվրոպայի հնդեվրոպական ծագմամբ գետանուններում «ձի» հասկացության արտացոլման: Հայկական «Ձիմ գնաց, թամբը մնաց»⁷² հանելուկը՝ իր հանրահայտ «գետ և կամուրջ» պատասխանով, վկայում է, որ մեր հեռավոր նախնիների մտապատկերում ևս ձիմ գոգորդվել է գետի եեա: Լեռնային գետերի սրընթաց եռաքր նմանեցվել է ձիերի երամակների սրարշավ վազքին, դրանց փոփոխատար ալիքները՝ վարգող ձիերի եռոմածուփ ռաշերին, ջրվեժ-գետակների շառաչ-խոխոջյունը՝ ձիերի խրիւիմջ-վրջյունին և այլն: «Ձի»-«գետ» առասպելաթանական գոգորդման արգասիքները իրենց արտացոլումն են գանել մույնիսկ եայ գրողների ստեղծագործություններում: Հիշենք Համո Սահյանի բանաստեղծություններից մեկի եեակյալ եատվածը.

«Եվ ձիու աեսք են առնում.
Ջրերը եանկած,
Եվ ձիմ ջրվեժ է դառնում
Քափ-քրտինք մտած:
Խելքս խլել է աստված,
Տարել երևի,
Ախր որտեղ է ասված
Տեսիլքն ավերվր...
Որ ջրերը դառնան ձի,
Եվ ձիմ փրփնջան,
Հեռու եևովից ձայն տան ինձ,
Կանչեն, վրնջան»:

Այս առումով ուշադրության է արժանի նաև Ակսել Բակունցի «Ծիրանի փողը» պատմվածքի եեակյալ եատվածը. «Լեռների վրա վրնջում է իմ ձիմ՝ ինչպես սանձարձակ ուրախությունը, ինչպես սպիտակ ջրվեժը, որ իջնում է ռարձրերից, թափով կարում դաշաը. խառնվում մի պղտոր գետի և ուրիշ ջրերի եետ գնում դեպի անեզր ծովը»:

Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք գետանուններ ևս իրենց ծագմամբ պարտական են հեռավոր ժամանակների եայի լեզվամտածողության մեջ «ձի»-«գետ» առասպելաթանական գոգորդման: Հին եայերը արու ձիմ կոչում էին նաև *գելազատ* կամ *գեղազատ*⁷³: Ըստ սմեեայնի, այդ իմաստը պաըումակում է ռառի գել կամ գեղ ռաղադրիչը, որովեետև մյուս ռաղադրիչը՝ *ազատ*-ը, սյս դեպքում «վայրի» է նշանակում: Հմմտ. *ազատքաղ* բուսանունը, որն ուղղակի «վայրի քեղ» է նշանակում:⁷⁴ Այս գել-/գեղ-արմաաին եանդիպում ենք նաև պատմական Հայաստանի մի շարք լեռնային գետակների անունների մեջ: Դրանցից են. *Գելառաշ, Գելուա, Գեղաթառ, Գեղավու, Գեղի, Գեղիկ, Գեղին, Գեղուն*:⁷⁵ Պատմական Հայաստանում գոյություն ունեին նաև ասւզ «ձի» ռաղադրիչը պարումակող *Ասպական* և *Ասպաեեմ* գետանունները:⁷⁶ Հմմա. *ասպարեզ, ասպանդակ, ասպատակ* ռառերը (<իրան. asp, āspa «ձի»):

Պատմական Հայաստանի «Ձի» հասկացությունն արտացոլող գետանուններից արժե կանգ առնել եատկապես *Երասխ* և *Մուրստ* գետանունների վրա, որովեետև դրանք կրողները եայոց մայր գետերն էին: Արաքսի եին *Երասխ* անունը սերտ ադերս ունի

72. Մ. Հարությունյան, *Եայ ժողովրդական եանելուկներ (ուսումնասիրություն)*, Երևան, 1960, էջ 126: Նույնի, *Հայ ժողովրդական եանելուկներ*, էջ 176: «Լեռնային Դարարադի բանահյուսությունը», գրառումը, բնագրի պատրաստումը և ծանոթագրությունները Մ.Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի, Երևան, 1971, էջ 399:

73. Հր. Անադյան, *Հայերեն արմաական ռառարան*, հ. 1, էջ 533:

74. Նույն տեղում, էջ 83:

75. Թ. Հակոբյան, Սա. Սեփե-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Նշվ. աշիւ.*, հ. 1, Ա-Դ, Երևան, 1986, էջ 816, 820, 821, 825, 829-830, 832:

76. Մ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երևան, 1963, էջ 38:

հայերեն *երաշխ* և պարսկերեն *ռաշխ* բառերի եեա: Այն ունի «կարմիր ձի» իմաստը: Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, *երաշխ* նշանակում է «արյունագույն ձի», իսկ պարս. եամապատասխան բառի իմաստը «կարմրերանգ ձի», «երիվար» է և միևնույն ժամանակ ձիու անունն էր «Շահնամեի» եերոսներից մեկի՝ Ռուսասմի⁷⁷: Հայերենի նման իրանական ծագում ունեցող *րախսի* վրացերեն բառը նշանակում է «դարչնագույն ձի, աշխետ»: Այն տառացիորեն նույնն է Արաքս գետի վրացական *Րախսի* անվանաձևի հետ: Ըստ Հ. Հյուբշմանի, *Երասխ* գետանունը ևս մախապես ուներ *Րախս* ձևը, «գոր կրմանը վերադառնալուց»⁷⁸: *Արաքս-էս* և վրաց. *Րախս-ի* ձևերում մեջ⁷⁹: *Երասխ* գետանվան վերորերյալ տարբերակների եեա համաձայնում են *Արասխ* և *Արախշ* հին գետանունները:⁸⁰ Սրանցից առաջինը կրող գետը Մեծ Հայքի և Ատրպատականի սահմանն էր կազմում Ուրմիա (Կապուտամ) լճից եարավ-արևմուտք ընկած աարածքում, իսկ երկրորդը կրում էր ներկայիս Թուրքմենստանի եարավում (հին Պարսկի հյուսիսում) գտնվող մի գետ:

Մուրատ գետանունը, որն եայտնի է ուշ միջնադարից, Արածանիի (Արևելյան Եփրատի) նաև ժամանակակից անվանումն է: *Մուրատ* կոչվել են նաև եայ առասպելաբանության թևավոր սպիտակ ձիերը: Նմանաբնյունություն պատճառով այս բառը եանախ շիտթվել է արարական ծագումով *մուրադ/մուրազ* բառի հետ, որի իմաստը «իղձ, փափագ, նվիրական ցանկություն» է: *Մուրատ*-ը որպես առասպելական ձիերին տրված հատուկ անուն կիրառվել է «Մասնա ծոերում»: Այստեղ երբեմն այդ անվամբ ևն եանդես գալիս ուսպես Քուռկիկ ջալալին, այնպես էլ Չենով Հովանի սպիտակ ձին: Ի դեպ, Չենով Հովանի երեք ձիերը՝ Կարմիրը, Անը և Մուրատը առասպելաբանական Կարմիր, Սև և Սպիտակ ձիերն են՝ եայտնի նաև հայ ժողովրդական եեքիաթներից (եմետ. նաև նույն գույներով երեք խոյերը, երեք դևերը և այլն): «Մասնա ծոերի պատումներից մեկում կարդում ենք.

«(Չենով Հովանը) կնաց կում.

ծեոք սարից վըր Գարմիր ծիում.

ծիմ գրառիզ իչուց կեդին:

ծեոք սարից վըր Մեվ ծիում,

Ասից.-Եփ գը եասցուս գովու տաշղ:

Ասից.-Վախթոց վախթ գը հասում:

Ասից.-Էդ լը չէղա՛վ:

Կնաց վըր Մուրատին, ասից.

-Մուրատ Եփ գը եասցուս գովու դիխ;

Ասից.-Հըք գթու Օդվին եասցուս գանգում,

Քըզի գը եասցում գովու տաշղ»:⁸⁰

Մասնասարի կին Դեղձունը *Մուրատ* անունով է դիմում Քուռկիկ Ջալալին, երր իր թոռանը՝ պատանի Դավթին, տեսնում է նրան եեծած: Ունկնդիրներին թյուրիմացության մեջ չթողնելու եամար, բանասացն ավելացրել է. «ծիու անուն մարթ չըր գիտի, միմտե եինք գրտեր, որ անուն Մուրատ էր»:⁸¹ Ըստ մեկ ուրիշ պատումի, Մուրատը (Քուռկիկ Ջալալին) թևավոր էր, որովեետև «Աղավնիկի դայդա կը թոներ. յոթ ավուր դոնախ էրկու սահաթվան մեջ գնաց»:⁸²

Այսպիսով, արևելյան Եփրատի միջնադարյան և նոր ժամանակների *Մուրատ* անունը պետք է ըխեցնել մեր մախնիների կողմից առասպելական թևավոր սպիտակ ձիերին տրված *մուրատ* անվանումից, որի բուն իմաստը «սպիտակ, պայծառ. ոչ սև» է (գրաբարում այս բառի *մուր* արմատը գործածվում էր նաև «սև, մութ» իմաստով)⁸³:

77. Հր. Ամառյան, *Ուշվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 39:

8. Հ. Հյուբշման, *Հին հայոց աեղոյ անունները*, Վիեննա. 1901, էջ 340:

79. Ս. Երեմյան, *Ուշվ. աշխ.*, էջ 38-39; Մ. Դանդամաև, *Политическая история Ахеменидской державы*, М., 1985, с. 277:

80. «Մասնա ծոեր», հ. Բ, առաջին մաս, էջ 183-184:

81. Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 807:

82. Նույն աեղում, էջ 744:

83. Հր. Ամառյան, *Ուշվ. աշխ.*, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 362:

Մուր-ատ րառի մման -աա (<-եատ) ժխտական մասնիկով են կազմված ման *փալլ-աա*, *պոչ-աա*, *կիս-աա*, *փշ-աա* և ուրիշ շատ րոտոեր: Մուրաա գեաանվան «սալիտակ (ծի)» ստուգարանության տեսանկյունից ուշագրավ է անվանակիր գեսի շատ ավելի եին Արածանի անունը: Վերջինս ևս պարունակում է «սպիաակ, պայծառ» իմաստը ե իր արած-արմատով (<ե.-ե.*arg-) առնչվում է արծ-աթ, արծ-ն-ել, արծ-արծ-ել (<ե.-ե.*arg-) րառի եետ:⁸⁴ Անտարակույս, Արածանի գետը ման Մուրատ չեր կոչվի, եթե մեր մաիմիների լեզվամտածողության մեջ ամուր մտած չիներ «ծի», «գետ»՝ այս անգամ «սալիտակ ծի»-«սպիաակ գետ» առասպելաբանական գուգորդումը: Միևնույն ժամանակ պարզվում է, որ եմագույն ժամանակների առասպելաբանական պատկերացումներից սկիզբ առած «ծի»-«գետ» առասպելաբանական գուգորդումը հայի լեզվամտածողության մեջ, թեկուզև մնացուկային ձևով, իր եետքն է թողել նրա եեաագա րսգմադարյան կյանքի րոլոր ժամանակահատվածներում:

Վերադառնալով շիրակյան իրողություններին, նշենք, որ Կամսարական ստեմանվան «ծիական» ստուգարանության, իսկ տոեմի անվանադիր մաիմի Կամսարի ծիակերպության մասին են իոսում ինչպես մաիմադարյան Շիրակի և եարակից շրջանների վայրի ծիերի հայրենիքներից մեկը լինելու լիաստը, այնպես ու «ծի»-«գետ» առասպելաբանական գուգորդման արգասիք տեղական ջրանունները. այստեղ եույտնաբերված ծիերի րրածո մնցորդները վերաբերում են դեռևս վյուրմյան և միմղել-ոիսրսն դարաշրջաններին:⁸⁵ Մ.թ.ա. 3-րդ եագարամյակից ծին գործածվում էր որպես հեծկան, 2-րդ եագարամյակի սկզբից՝ մարտակառքի լծկան և պուտամունքի առարկա էր արդեն այդ եագարամյակներում:⁸⁶ Ուրարական դարաշրջանում Շիրակը (Էրիաիի) և եարսիից տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի ծիաբուծակտն կարևոր կեմարոններից էին:⁸⁷ Ուրեմն, այտեղ ոչ միայն ծիարույծ, այլև ծիապաշտ ցեղեր էին րնակվելու: Դրանցից մեկի ստեմա-ցեղային ավագանուց էլ սերած էր լինելու եին (ոչ Կարենյան) Կամսարական մաիարարսկան ստեմը:

«Չի»-«գետ» առասպելաբանական գուգորդման տեսանկյունից ուշագրավ է Կամսար անվան երկու րադադրիչների առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի աարեր շրջանների գետանուններում: Կամ-րադադրիչն են պարունակում ճորոխի ավագանին պատկանող Կամժոր և Կամք գետակների անունները:⁸⁸ Հմտ. ման մերկայիս Իորի գեսի (Կուրի ձաիակույմյան վաակի) եին Կամրեմ անունը:⁸⁹ Օտար գուգաեեոներից եմտ. եին պրուս. *camnet*-ին և ոուս. *комне*-ին առնչվող լիավ. *Kamaine*, *Kamanyis*, *Kamiantinis* լամիշ. *Kamti*, *Kamenu-ure* ոուս. *Комеча* (<*Kam-est-ia) և այլ ջրանունները:⁹⁰ Կամսար անվան երկրորդ րադադրիչը պարունակող գետանուններից մաիս և առաջ ուշադրության է արծանի ոույն ճորոխի սաորին եոսանքի եին Ապսարուս (*Apsarus*<*Ap-sar*-) անունը:⁹¹ Այս գետանվան մեջ *sar*-ին մաիտրողը ար-րադադրիչը րացաեայտ հ.-ե. ժագում ունի և նշանակում է «ջուր, գետ»:⁹² Նույն ճորոխի ավագանից ոչ եեոու էին գտնվում Արևմտյան Եիրատի ակունքները, որոնցից մեկը կոչվում էր Սարչամայ (<Սար-չամ-այ) Այստեղից էլ ոչ եեոու, Գալլ գետի վերնագավտոում, խեթական ադրյուրներն եիշատակում ևն Սարիյա (*Sariia*<*sar-ia) գետը:⁹³ Հայկական լեռնաշխարհին եարող Կապադովկիայով

84. Մ. Պետրոսյան, *Երկգույն-երկեարկ տիեզերքի մասին առասպելաբանական պատկերացումը Հայկական լեռնաշխարհում*, «Լրարեր հասարակական գիաությունների», 1991, թիվ 2, էջ 129-130:

85. Л. Авакян, *Четвероногие ископаемые млекопитающие Армении*, Ереван, 1953, с. 37, 53.

86. Մ. Եսայան, *Կառամարտիկ գորամասերը և եեծելագորը եին Հայաստանում*, Երևան, 1994, էջ 12, 15, 82:

87. Н. Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, Ереван, 1964, с. 177-178.

88. Թ. Հակոբյան, Մա. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 920-925:

89. Մ. Երեմյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 54, 57:

90. В. Н. Топоров, *Прусский язык*, с. 186.

91. Plin., NH, VI, 11, 1 (Հ. Մանդլյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի րանի պորլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 12):

92. Н. Андреев, *Раннеиндоевропейские корни с велярными спирантами*, "Вопросы языкознания", 1978, №5, с. 49.

93. В. Хачатрян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 69-71:

և Կիլիկիայով եռսող գետերից մեկը անսլիկ եեղիմակներին հայանի էր Մարոս (Σαρος) անունով:⁹⁴

«Չի»-«գետ» առաապելաբանական զուգոդարման եետքերը նկատելի են մաս Ծիրակի և եարակից շրջանների ջրանուններում: Այստեղ կոնգ կառնենք *Արփա* (Արփաշայ) և եարակից *Արփա* (Արփիլիճ, Արփալիճ) լճանվան վրա: Մրանցից առաջինը կողո գետը սկիզբ է առնում երկրորդ անունը կողո լճից: Որ այս երկու անունն էլ որևէ առնչություն չունեն թուրքերենի եեա, վկայում են հետևյալ փառերը. 1) մրանց գուգաեետ *Հարպասոս* (Αρπασος < *arpas-os) գետունունը եիշաաակված է Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում ռեռա մեգանեց 2500 աարի առաջ՝ եույն գորավար և պատմիչ Քսենոփոնի կողմից:⁹⁵ 2) մուումանուն գետ կա մաև Վայոց Չորում՝ եիշատակված 5-րդ դարում Եղիշեի կողմից:⁹⁶ 3) *Արփի* անունով գետակ կար մաև Մասունի Սոական գավառակում (պուականում էր Տեգրիսե ավազանին), իսկ *Արփա*, մաև *Արփակ*, անունով լճակ՝ Գեղամա լեռներում (եավանարար, այդպես է կոչվել մաև մրանից սկիզբ առնող այն առուն, որը պականում է Գավառագետի ավազանին):⁹⁷ Մրանք ռոլորը խոսում են Ծիրակ-Առցքյան *Արփա*-ների վաղնջական ժամանակներից գալու և այդ արմատով ջրանունների Հայկական լեռնաշխարհով մեկ սփռված լինելու մասին: ավազանեք, որ Ծիրակ-Առցքյան Արփա (Արփաշայ) գետը մեր ժամանակներում է, որ ընկալվել է որպես Ախուրյանի սկիզբ: Հնում Ախուրյանի սկիզբն էր եամարվում ոչ թե մա, այլ մերկայիս Կարս (Կարսաշայ) գետը:⁹⁸

Արփա-ն որպես եաստրակ ըառ մեգ եայունի է Սովսեա Խորենացու «Հայոց պատմությունից»: Հայ ագղեցիկ մախարարական տոեներից մեկի՝ Արծրունիների, մերկայացուլիչ Ծավասպը եայոց թագավոր կարգված պարսիկ արքայազն Ծասուհին ասում է. «այո...մանաչեմ եւ գիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ...Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար, ի ձիարձակարանէն արփայագնաց լինէր»:⁹⁹ Նոր Հայկագետն ըառարանում կարդում ենք. «Արվայագնաց լինել. որ եւ արփեգնաց կամ արփիագնաց լինել. հաղալ գնալ իբրեւ ընդ արփի. եթերընթաց իմն լինել. իբրեւ Օդապարիկ ընդ Օդս թոչել. խոյանալ»:¹⁰⁰ Հ. Ամառյանը ևս արփայագնաց-ի եիմքում տեանում է *արփ* «եթեր, օղից այնկողմ մինչև երեղեն երկիմքն եղած միջոցը» ըառը:¹⁰¹ Մեր կարծիքով, եամեմատարար ձիշա մոաեցումն արտացոլված է Մո. Մալխասյանցի եեակյալ առղերում. «Արփայագնաց լինէր»-միայն այստեղ գործածված ըառ, որ ավանդարար հասկանում ու թարգմանում են՝ *սլանալ, խոյանալ, արագարար*, իբրև օղի միջով *եեռանալ* (ընդգծումները մերն են):¹⁰² Ուրեմն, *արփ* «եթեր և այլն» ըառն այդ իմաստով այստեղ գործ չունի: Նրա և *արփ*-բաղադրիչով ջրանունների առնչությունները մեգ ասանում են առաապելաբանական պատկերացումների այն ոլորտը, որի եեմքը ջրի և լուսի եամաաեղ պաշամումներն է: Իսկ արփ-արմաաը Ծավասպ Արծրունու եետ կապված դրվագում ուղղակի նշում է մրա ձիու սրընթաց վագքը՝ արքայի կամականատարներից խուսալիելու միակ միջոցը: Այս տեսանկյունից առանձնաեաաուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ *Ախուրեան* գետանունը ևս որպես եասարակ ըառ գործածվել է *ախուրան /ախորան* անեքով և «սրընթաց ու անեղ (գեա)» իմասաով:¹⁰³ Հակոր Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկում կարդում ենք. «Ելանեն թագում ակունք եւ լինի գեա սուր եւ սխորան եւ մաան է անեում ձորն ձիւրանայ և Մառչամու»:¹⁰⁴ Հր. Ամառյանը ուշադրություն է երավիրում այն եանգամանքի վրա, որ այդ երկում Ախուրեան գետի անունը ևս ըերված է վերոեիշյալ անեքով. «Եւ գեան գայ Դարսայ եւ ՂԱնու, որ է ԱխՕրան»:¹⁰⁵

94. «Древнеармянско-русский словарь», составил И. Дворецкий, т. II, М., 1958, с. 1463.

95. Хел., Atab., IV, VII, 18 (Քսենոփոն, Ամարասիս, թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 103):

96. Եղիշե, Գ.; Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

97. Խ. Հակոբյան, Մա. Մեկիթ-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 511, 512, 513-514:

98. Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

99. Մ. Խորենացի, Գ, ծն:

100. «Նոր ըառգիրք եայկագեան լեզուի», հ. 1, Երևան, 1979, էջ 383:

101. Հր. Ամառյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 345:

102. Դ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմ. և մեկնարանությունները Մա. Մալխասյանի, էջ 524, ծան. 3: 1:

103. Հր. Ամառյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 99:

104. Յակովր Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 47:

105. Հր. Ամառյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 99:

НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ СВЯЗИ "ОБЛАКО - КОНЬ" И "РЕКА - КОНЬ"

РЕЗЮМЕ

С. ПЕТРОСЯН, Ц. ПЕТРОСЯН

В культе индоевропейских народов в древности важное место занимало почитание всадницы-госпожи. Эта богиня часто представлялась в сопровождении двух молодых всадников. В эпосе "Сасна црер" не только близнецы Санасар и Багдасар, но и иногда их мать воспринимались в образе всадников. В народных верованиях и в эпосе они наделены и громовыми чертами.

О мифологической ассоциации "облако"- "конь" говорит прежде всего слово qšwṛrḥ (q-šwṛ-rḥ) "кобыла", второй компонент которого- шwṛ, означает "облако, туча". Та же ассоциация отражена в следующих древнеармянских собственных именах урартского периода: Zambā-хороним (ср. q-šwṛ-rḥ "кобыла", шwṛ, шwṛ "облако, туча" qšwṛ, "снег на вершине горы", шwṛrḥ "гроза"); Sardī-теоним; Sardurī- антропоним (ср. шwṛ-rḥ "кобыла" и шwṛ-rḥ "поразить молнией"). Сюда же относится второй компонент имени ʿšwṛwṛ (ʿšwṛ-wṛ)- эпонима древнеармянского нахарарского рода Камсаракан.

*Мифологическая ассоциация "река"- "конь" отражена в армянских загадках, в сочинениях поэтов и, в особенности, гидронимах Армянского нагорья. К числу последних относятся: Sarīa (sar-īa)- в хеттских клинописных надписях, Σαρως и Arsarus (ar-sar-us) в античных источниках (ср. шwṛrḥ "кобыла") ʿrṣwṛ (ср. ʿrṣwṛ "конь кроваво-красной масти"), ʿwṛwṛ (ср. ʿwṛwṛ < *wṛwṛ "нетемный", т.е. "светлый"), ʿwṛrḥ, ʿwṛrḥ (ср. ʿwṛwṛ "жеребец") и т. п.*

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ծովինար ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

«ՋՐԵՐԻ ՀԱՎԱԿԻ» ՊԱՇՏԱՍՈՐՆԵՐ ԱՐՏԱՅԻՆՈՒՆԸ ԱՒՊՈՒԳՐՈՒՅԻՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հնդկական ժողովուրդների պաշտամունքների մեջ իր ուրույն անդն է ունեցել «ջրերի զավակի» պաշտամունքը: Ջրային աստվածների անձնավորում այս աստվածությանը հին հնդկները կոչում էին Ապամ Նապաա (Apām Napāt) և երբեմն շփոթում էին ջրածին հրեղեն Ագնիի հետ¹: Հին իրանցիներին ևս մա հայանի է Ապամ Նապաա (Apat Napāt) անունով և ջրային տարերքն անձնավորելով եանդերձ, ուներ երեղեն-լուսեղեն էակնային բնորոշ գծեր²: Ի նկատի առնելով հնդկական ժողովուրդների և հայերի ազգակցության փաստը, ինչպես մաս հարևան իրանական ժողովուրդների հետ հայերի ունեցած և հազարամյակների խորքը գնացող շփումները, կարելի է ենթադրել, որ «Ջրերի զավակի» (հին հնդկ. Apām Napāt, արվատ. Apat Napāt) պաշտամունքը գոյություն է ունեցել մաս մախնադարյան և հաջորդ դարաշրջանների Հայաստանում: Ամանվամբ որ, ինչպես Մ. Աբեղյանն է գրում. «Արտավա ժողովրդական հավատալիքներում եռտող ջրերը սուրբ են, դրանց չի կարելի վատ վերաբերվել, արեամարեղ, մեջը քթել և այլն: Հայաստանում գրեթե ամենուրեք ևս կարելի է գտնել աղբյուրների հնագույն պաշտամունքի որևէ վերապրուկ: Որոշ աղբյուրներ այնպես են պաշտվում, ինչպես քրիստոնեական սրբավայրերը»³: Ապա. «Շատ աղբյուրներ, եատկապես գետեր ու լճեր եամարված ևն ընկաանեղիներ առասպելական մարդակերպ և կենդանակերպ էակների, որոնք ունեն երեղեն ընույթ և երեղեն էլ կոչվում են»⁴:

Ուսումնասիրողների կարծիքով «Ջրերի զավակի» ենագույն պաշտամունքը մնացուկային ձևով առկա է մաս թուխմանուկների պաշտամունքի մեջ: Սրա ենուրյան մասին է վկայում *Թուխարք/Թուխարս* բերդանունը (Ճորոխի աջ ափին, Կղարջքի և Տայքի աանմանագլխին)⁵, որն ենշտությանմ տրոեվում է *թուխ-այր-ք/թուխ-այր-ս* րադադրիչների (ենմա. *այր* րայց *արք*, *հայր*, թայց *հարք*, *եղրայր*, բայց *եղրարք* և այլն): Իսկ որ ոգեղեն ջուրը ըմբոնվել է արական սեռի անձնավորության տեսքով (եատկապես ջուր-կրակ եակադրման դեպքում), վկայում են Վարանդուսի և Գանձակի զավառներում գրի առնված ենտկյալ հայկական ավանդությունները. 1) «Ասում են, թե ջուրը և կրակը եղբայր և քույր են. մի անգամ եղբայր-ջուրը իջել է սարից, քույր կրակը ասել մրան. «Եկ մի քիչ մստի տաքացի»: Եղբայր ջուրն էլ պատասխանում է. «Դու էլ սր քիչ ինձնից խմիր, եովացիր»⁶: 2) «Կրակն ու ջուրը քույր և եղբայր են: Մի անգամ մրանց մեջ վեճ է ծագել, թե ո՞րն է ուժեղ, և վճռել են փորձել: Քույր կրակը յուր ուժը ցույց աալու եամար գնացել սարերի խտտը վառել է, իսկ եղբայր ջուրն էլ գնացել բուրդը եանգեցրել է: Այն օրվանից մրանք միմյանցից րաժսնվել են»⁷:

Թուխմանուկ (<թուխ-մանուկ) կոչված ոգիների ջրային ընույթի վկան պետք է եամարել մաս մրանց անվան *թուխ* րադադրիչը: Հեսին շրջանում սա ընկալվել է մմանանշուն թուխ րառի «գորշ, մթին, սև» իմաստով (այստեղից էլ սրանց *karaoglan* «սև տղա» թուրքական անվանումը): Սեր կարծիքով, *մանուկ* «երեխա, պատանի» րառին կցված *թուխ* արմատը

1. "Ригведа. Мандалы I-IV", Издание подготовила Т. Елизаренкова, М., 1989г., с. 758: Т. В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I-II, Тбилиси, 1984, с. 274, 351, 675; Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. Ա., Երևան 1966, էջ 78:

2. И. Брагинский, Апат, "Мифологический словарь", М. 1991г., с. 51; Т. В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, *Ոչվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 675:

3. Մ. Աբեղյան, *Ոչվ. աշխ.*, հ. 1., Երևան, 1975թ., էջ 51-52:

4. Նույն տեղում, էջ 82-83:

5. Մ. Աբեղյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963թ., էջ 53:

6. Եր. Լավայան, *Երկեր*, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 418:

7. Նույն տեղում, էջ 158:

հիշյալ թուխ-ի հեա ոչինչ ընդհանուր չունի և արմատակիցն է *թուխս* «ամս, մշուշ, մառախուղ» բառի (Ագույիսի բարբառում տյս բառն ունի «տպունգ» իմաստը)⁸։ Թուխս <թուխս, որի վերջածայն *ս* մասնիկի համար հմմտ. *ամսրոս* <*ամս-րո-ս*⁹։ Թուխմանուկների ջրային ոգիներ լինելու վկաններն են մաև Արևմտյան և Արևելյան Հայաստաններից հայտնի եետևյալ ջրանունները. 1) Թուխմանուկ՝ ջրեռը Վան քաղաքի Սր. նշան եկեղեցում¹⁰, 2) Թուխ աղբյուր՝ ձմեռանոց Իջևանի շրջանում¹¹, 3) Թուխ գետ՝ գետակ Վանա լճո ափագանում. Վանա լիճն է թափվում եարավ-արևմուտքից¹², 4) Թուխաղբու, Թուխաղբու՝ գետակ Սևանա լճի ափագանում. Վարդենիս¹³։ Վերջին գետանվան երկրորդ ձևը կրում է աղբրեջանական թուրքերենի ազդեցությունը. *Թուխաղբու* <*Թուխաղբու* <*Թուխ-ղու-ու*, որտեղ *ղու* // *ղո*։ Հմմտ. *Դողաղբյուր* «Նվիրակուն աղբյուր, որի ցուրը ժողովրդի հասկացողությամբ դողի դեղ է»¹⁴։ Ստ. Մալխասյանի վկայությամբ. «Դողաղբյուրի մոտ թիի վրա թողնում են մի կտոր իրանց շորերից, իբրև թե դողը թողնում են այնտեղ»¹⁵։ Եթե *Թուխ-ղու-ու* նշանակում է այն մույնը, ինչ նշանակությունն որ ունի *դողաղբյուր*-ը, ապա *թուխ*-ն այստեղ պարունակելու է «աղբյուր» կամ «ջուր» իմաստը։ Ըստ այսմ, *թուխմանուկ* բառը նախապես ընկալվելու էր «ջրամանուկ» իմաստով։

Արգիշտի I-ին արքան (786-764 թթ. մ.թ.ա.) ներկայիս Կտրսագետի (Կարսաչայ) վերին եռանգի շրջանում հիշատակում է *Ախուրիանի* անունով մի բնակավայր։ Այս անվան գոյությունը մենք համարում ենք արգասիքը այդ վայրում «ջրերի գավակի» պաշտամունքի։ Ուշագրավ է, որ այս տեղանունն հետագայում ձեռք է բերել գետանվանական կիրառում։ Հին հայերը *Ախուրեան* էին կոչում ներկայիս Կարսագետը և նրա շարունակությունն հանդիսացող ներկայիս Ախուրյանի ստորին եռանգը¹⁶։ Սա *Ախուրիանի/Ախուրեան* անվան ջրային տարերքի եետ ունեցած կասյի ուղղակի վկան է։ Իսկ *Ախ-ուր-եան* անվան առաջին *ախ*-բաղադրիչի «ջուր, գետ» իմաստը՝ ամրապնդում է այդ վկայությունը։ Գ. Ջաեուկյանը մեր *Ahuran/Ախուրեան* անունը գուցադրում է ետեմա-պելասգյան ծագմամբ այնպիսի գետանունների հետ, ինչպիսիք են *Աչերոն*-ը, *Աչելոս*-ը և *Աչելոս*-ը։ Արանք բխեցվում են հ.-հ. *ak «ջուր, գետ» արմատից¹⁷։ *Աչելոս* անունով գետ կար մաև Փոյուգիայում¹⁸։ Փոյուգիական այս գետանվան տալիքերակները *Աչելոս*-ը և *Աեելոս*-ը, սովորաբար գուցադրվում են բրակյան *Tinachus* պելասգյան *Ἰναχος*, իլյուրական *Aquilos*, իտալական *Akele* և այլ գետանունների հետ, դրանց բոլորի *ախ*-/ *ակ*- բաղադրիչները բխեցնելով հ.-հ. *ak-a-ից¹⁹։

Պարզվում է, որ *Ախուրիանի/Ախուրեան* անվան մեջ առկա *ախ*-արմատը մույն այդ տեսքով հայտնի է ավելի վաղ ժամանակաշրջանից Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններից։ Հայաստական *Կասմիախա* (*Kasmiaba*) տեղանվան մեջ առանձնացնելով -ախ տեղանվանակերտ վերջածանցը, Գ. Ջաեուկյանը ավելացնում է. «Այստեանդերձ մույնքան ճշմարտաման է, որ հայաստական տվյալ անվանման մեջ առկա է վերջածանցային -ախ բառը՝ ծագած հ.-հ. *ak-a «ջուր, գետ» արմատից, որից են լատին. *aquas* «ջուր», հին բ. գերմ. *aba* «գետ», ինչպես մաև պելասգ. *αχ* «ջուր»²⁰։ Հիմնատրիական

8. Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.2, Երևան, 1973, էջ 205։

9. Հր. Աճառյան, *Ուղ. աշխ.*, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 163։

10. Թ. Հակոբյան, Ստ. Սելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան 1988, էջ 493։

11. Նույն տեղում, էջ 492։

12. Նույն տեղում, էջ 491։

13. Նույն տեղում, էջ 492, 493։

14. Ստ. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 535։

15. Նույն տեղում, էջ 535։

16. Ս. Երեմյան *Ուղ. աշխ.*, էջ 32։

17. Գ. Դժաուկյան, *Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам*, Вреван, 1964 г., с. 70, որ. 130; Նույնի՝ Հայերենը և ներկայիս Հայկական լեռնաշխարհի լեզուները, Երևան, 1970թ., էջ 97։

18. «Древнегреческо-русский словарь», составил И. Дворецкий, т. 1, М., 1958г., с. 279.

19. В. Георгиев, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, М. 1958 г., с. 94, 130, 139, 263, 271.

20. Գ. Դժաուկյան, *Ուղ. աշխ.*, էջ 70։

(խթա-տվիական) լեզուներում հ.-հ. այդ նույն արմատից են սերում խթերեն *akwanna* և պալայերեն *ahuna* «խմել» բառերը²¹: Ուշագրավ է հատկապես վերջին բառը ինչպես իր ենչյունական տեսքով, այնպես էլ այդ բառը պարունակած լիզվի կողոնների՝ պալայացիների (րալայացիների)՝ եսկական լեռնաշխարհի արևմուտքում կամ եյուսիս-արևմուտքում (Գայլ գետի ավազանում) ունեցած բնակության փաստով²²: Ինչպես տեսնում ենք, հ.-հ. (*ak^ha -ից ծագած «ջուր, գետ» իմաստը պարունակած բառեր գոյություն են ունեցել թե՛ թրակա-վաշտական, թե՛ հունա-պելասգյան, թե՛ հինամատուրիական լեզուներում: Իսկ սյուդալիսի ենթում և նույնպիսի իմաստ ունեցող բառ պետք է գոյություն ունենար նաև մալիսիայի բնում՝ անկախ այն բանից, թե այդ բառը կունենա՞ր ընդի եսկական ծագում (կլավականներ հայերենի ենդեվրոպական միջուկին), թե՛ փոխառյալ կլիներ ազգակից ինչ որ լեզվից:

Հ. հ. k^h-ն հայերենում կարող էր տալ ոչ միայն *p* և *b*, այլև *ts*²³: Ուրեմն հայերենի հնչյունական օրինաչափությունների համաձայն ևս հ.-հ. *ak^h -ից կունենայինք *ախ*: Մեր կարծիքով, «ջուր, ջրախառն ինչ» իմաստով մալիսիայի բնում այդ արմատն է ընկած ենտելյալ հայերեն ռատերի եմբում, կամ եանդես է գալիս որպես նրանց բաղադրիչներից մեկը: *Ախուլ* բարբառային բառը՝ «սարուր»,²⁴ մալիսիայի նշանակելու էր «ջրալի կերակուր, ջրալի ճաշ»՝ ինչպիսին է ենց ապուրը: Չնի և կազմության անսանկունից ենմտ. *կաթնով* (կաթն-ով) «կաթնապուր»: *Թաթախ* նշանակում է «թաթախված, պլշկած. հեղուկ կամ լույծ նյութի մեջ լրխված կամ քալած...», «բոլորովին թրջված, խխման», «թաթախ՝ կեղտոտ ամանները լվալու տաք ջուր»: Սրանից՝ *թաթախել* «ենդուկ կամ լույծ նյութի մեջ մի բան կոխել կամ քսել...», «թաթախելով կեղտոտել»²⁵: *Թաթախ* բառի բաղադրիչներից երկրորդը *ախ*-ը «ջուր» բառն է, իսկ առաջինը, ըստ երևութի, *թաթ* «ձեռք» բառը: Ըստ այսմ, անհավանական է դատում *թաթախի* եսմար *թախթախ* մալիսադի վերականգնումը: *Թաթախ* նշանակում է «լիքքի վրա առաջացած թանձր ենդուկ, բաղկացած շիջուկից և թաթախային մասնիկներից...»²⁶: Այս բառի երկրորդ բաղադրիչը նույն *ախ*-ն է, իսկ առաջինը՝ *թաթ*-ը, ծագում է հ.-հ. *(s)ter-ից և տարբերակն է *թրիք* (թիր-ի-ք) բառի եմբում ընկած հ.-հ. *(s)ter -ի: Հմմտ. ավեստ. *star* «պղծվել, մեղանչել», եուն. *στεργανος* -«թրիք», ռուս. *стерва* «գեշ, լեշ, մեռելուտի», ռուլդ *toru* «թրիք», լիավ. *termetu*, «ապականել, կեղտոտել», լատին. *stercus* «աղբ, թրիք», նորվ. *stora* «փանել, մեխել, ապականվել» և այլն²⁷: *Տաթախ* «ցելս, շաղախ» բառը ևս այս շարքին է պատկանում և կովկասյան լեզուներից փոխառյալ չէ: Նրա երկրորդ բաղադրիչը *ախ*-ն է, իսկ առաջինը սերում է հ.-հ. *stal- մալիսադիներից: Սրա *stel- տարբերակն է ընկած *ախ* և *տիղմ* բառերի եմբում, իսկ *stol* աարբերակը՝ *տող* «մարմնի մեջ արտադրված ենդուկները» *տողի* «թուր», *տողուկ* «թուր, լորձուց» բառերի եմբում²⁸: Հմմտ. հ.-հ. միևնույն արմատից սերած եուն. *σταλα* «կաթիլ-կաթիլ ծորել», *τελα* «աղբ, ճանիճ, ցելս, շաղախ, տիղմ» բառերը²⁹: Այս *տաթախ*-ի բարբառային տարբերակն է *ծալախ*-ը, որը նշանակում է «թաց, դժվար մշակելի եող»³⁰: Հմմտ. անս *շաղախ* «ցախ, շաղված եող և կիր» և բարբառային *շորախ* (շորախ) «ճանհուտ» բառերը³¹:

Ախուրիանի/Ախուրեան անվան տառքին *ախ* բաղադրիչը նույնական է ոչ միայն հայերեն

21. В. Георгиев, *Աշվ. աշխ.*, էջ 147:

22. О. Герни, *Хетты*, М., 1987, с. 118; В. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи /вопросы топонимики/,* Ереван, 1971, с. 70-73.

23. Г. Джаукян, *Очерки по истории дописменного периода армянского языка*, Ереван, 1967, с. 122.

24. Մ. Մալիսայանց, *Հայերեն բացարձակ բառարան*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 20:

25. Նույն տեղում, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 74:

26. Նույն տեղում, հ. 2, էջ 86:

27. Հր. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 158, Մ. Բասեր, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, М. 1971, с. 756-757.

28. Հր. Աճառյան, *Աշվ. աշխ.*, 4, Երևան, 1979, էջ 419:

29. Նույն տեղում, հ. 4, էջ 407:

30. Բ. Թաթարյան, *Նշխարներ Համենի և Տրապիզոնի բանահյուսության*, Երևան, 1986, էջ 226:

31. Կ. Հակոբյան, *Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը*, Երևան, 1974, էջ 450:

վերոնշյալ բառերի, այլև հայկական հետևյալ գետանունների համապատասխան բաղադրիչների հետ: *Անձախ* (Անձախի ձոր) է կոչվել Կոտոր գետի վերին եռամասը, որի շուրջ տարածված Վասսուրականի գավառը կոչվում է *Անձախի ձոր*³²: *Ծանախ* (ծանախայ ձոր) կոչվել է Սև ծովը թափվող և Պարիարյան լեռներից սկիզբ առնող այժմյան Խարշիտ գետի վերին եռամասը³³: *Անձախ* <անձ-ախ, իսկ *ծանախ* <ծան-ախ: Ըստ երևույթին, այս *ախ*-ը «ջուր» իմաստով ունեցել է իսկ *ահ* տարրերակը, քանի որ ե.-հ. *k- > եայ. *ահ*: Վերջինս առկա է Երեմիա Մեղրեցու բառարանից հայտնի «*Ահեքեղ*-համոքել, կամ ծխորել»³⁴ բառում: Ինչպես Հր. Աճառյանն է նշում, այս բառը իզուր է կապվում պաեկավերեն *ახეკ* (որից ռայ. *ახეკ* «վնաս, պակասություն») քսաի հետ³⁵: Այս մույն տեսքով է արմատն առկա ման *Ահրանք* անվան մեջ, որը կրում էր հայոց ամսվա 5-րդ օրը: Նրա անվան հիմքում տեսնում են *ահ* «վախ, սարսափ» քսաի եին *ահր* ձևը և ենթադրում, թե այն եղել է Մաքսի արքայնականներից մեկի ենագույն անվանումը³⁷: Մեր կարծիքով, *Ահրանք* բառում -*անք* եոզմակիակերտին մախտրդում է **ահուր*-բառը, որը շեշտադրման պատճառով վերածվել է *ահր*-ի: Իսկ այս **ահուր*-ը մույնական է Ախուրիանի/Ախուրեան անվան մեջ առկա *ախուր*-ի հետ: Անկիսակած, ինչպես *Ահրանք*-ի գեպում է, *Ախուրիանի/Ախուրեան* անվան ծագումը ևս մեզ տանում է հայոց հնագույն պաշտամունքների ոլորտ:

Հնագույն ժամանակների «ջրերի գավակն» էր լինելու այդ **ախուրը*. Ինչպես տեսանք, այս անվան առաջին բաղադրիչը ենեց «ջուր» էր նշանակում: Ուրեմն, անվան երկրորդ բաղադրիչը պարունակելու է «գավակ» իմաստը: Հ. Աճառյանը հայերեն *ուրջու* «փարթ որդի» բառի առուգարանության կասրակցությանը գրում է. «կազմված է *ու* մասնիկով՝ «որդի» նշանակող բառի սեռականից... Ըստ այսմ, *ուրջ*՝ անրուն ձևի սեռականն է *ուր* բառի... Հնթ. *putro* պիտի տար հայ **ուր*»³⁸: **Ախուր*-ի երկրորդ բաղադրիչն, ըստ ամենայնի, այս *ուր* «որդի» բառն է, որը և *ախուր* (անուր) բառին տալիս է «ջրի որդի, ջրերի գավակ» իմաստը: Ուրարտական արձանագրություններից հայտնի Ախուրիանի բնակավայրն, անշուշտ, այդպես էր կոչվել «ջրերի գավակն»-ի **Ախուր*ի, կողմից եիմնադրված եամարվելու պատճառով: Ըստ այսմ էլ Ախուրեանի տեղանվան մեջ առկա է **Ախուր* դիցանվանը հավելված -*եան* (<-ի-ան)³⁹ վերջածանցը: **Ախուրը* լինելու էր իր անունով *Ախուրեան* (Ախուր-եան) կոչված գետի անձնավորումը (եմմտ. եին եուն., *Ἀχελώος* գետը և նրա անձնավորում *Ἀχελώος* աստվածությունը)⁴⁰: Ախուրիանի բնակավայրի, **Ախուր* ջրային տարերքի անձնավորում աստվածության և Ախուրեան գետի առասպելարանական շաղկապվածության գուգահեռն է ներկայացնում «աւանն Վարդգէսի» (Վարդգէսաւան), Վարդգէս Մանուկ և Քասախ գետ⁴¹ առասպելարանական շաղկապվածությունը (Վարդգէս անվան *վարդ*-բաղադրիչը դրափոխված ձևն է ենդելլոտական ծագմամբ *վարդ* «ջուր» բառի)⁴²:

Նախահայերի «ջրերի գավակ» աստվածությունը կոչվելու էր ոչ միայն **Ախուր*, այլև կրելու էր մույնիմաստ մեկ այլ անուն՝ **Վեդուր*: Նրա այս անունն է առկա Սևանա լճի արևմտյան և եարավային ափերը ընձած ուրարտական արձանագրությունների Վեդուրի-

32. Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

33. Նույն ահղում, էջ 56:

34. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987թ., էջ 134:

35. «Բառագիրք հայոց», Զմեռան բնագիրը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի, Երևան, 1975թ., էջ 10:

36. Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 114:

37. Է. Աղայան, Ալմարկներ հայոց առնարների պատմության, Երևան, 1986թ., էջ 78:

38. Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 641-642:

39. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 355:

40. А. Тахо-Годи, Ахелой, «Мифологический словарь», с. 75; «Древнегреческого-русский словарь», т. 1, с. 279.

41. Մ. Խորենացի, «Պատմություն հայոց», Բ, ժգ, Բ, կն:

42. Հմմտ. Վարդապետ, Եղի/վարդ, Թաղավարդ /ան' Գր. Կանյան, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ереван, 1956г., с. 287-288.

Էթիունի ցեղամուն-երկրամվան մեջ: Վերջինս մասն էր կազմում է էթիունի ընդարձակ ցեղախումբի, իսկ նրա ընկերները, ի տարբերություն մյուս էթիունցիների, կոչվում էին *Վեդուրի: Պատահական չէ, որ Արգիշասի I-ինը (786-764թթ. մ.թ.ա.) Վեդուրի- էթիունի րառարարող առաջին րադադրիչի համար գործածում է ցեղանվան, իսկ երկրորդի համար երկրանվան ցուցիչներ (¹Uduri¹⁵ Etis¹⁶իան)¹⁷: Մևանի առափնյա ցեղերը իրենց ծագած էին համարելու մույն Մևանա լճի անձնավորում «ջրերի գավակից» և, ըստ այդմ, կոչվելու էին *Վեդուրի (< վեդ-ուր-ի): Այս առթիվ երկուսն է, որ հին եմդական Ապամ Նապատ աստվածությունն համարվում էր բոլոր էակների արարիչը, իսկ նրան իրանական մույնամուն աստվածությունը՝ հենց մարդկային ցեղի¹⁸:

Մասամբ միայն կարելի է համաձայնել Ս. Երեմյանի հետևյալ դիտողությունների և դատողությունների հետ: «Այս Uduri Etisու անվան ուրարտական եղանակով է. -գրում է նա, - «ծուխնի» անունը, որ նշանակում է «մերձծովյան, մերձլճյան».. Ամերածելու է հիշել, որ թե՛ թրակներում նշանակում է «ջուր», հավանորեն *vetu(r), որը ծագում է ընդհանուր հնդեվրոպական *uedō(r) արմատից: Թրակական այս բառը հիմք է տալիս ենթադրելու՝ Uduri Etisու պետք է նշանակի «մերձլճյա (մերձծովյա) էիունի»¹⁹: Չժխտելով Մևանի ավազանում, և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի եյուսիսարևելյան հատվածում, մախահայկական էթնիկական արքի կողքին եմթրակյան էթնիկական տարրի առկայության փաստը, այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ *Վեդուրի դիցանվանակիր ցեղանունը ոչ թե թրակյան, այլ ռուն հայկական ծագում ունի: Գիտենք, որ ուրարտական դարաշրջանում հնդեվրոպական մախահայկական եկող ս-երը հայերենում դեռևս չէին վերածվել գ-երի (հմմա. հ.-հ. *yel մախահայկական պարունակող Uelikun ցեղանուն-տեղանունը և նրա ետևին Գեդարքունի-ք < Գեդարքունի ձևը), իսկ d-երը դեռևս չէին վերածվել տ-երի (հմմա. ասորեստանյան արձանագրությունների Dajaeu-ն ուրարտական արձանագրությունների Diauh-ն և նրանց հին հունական և հայկական Τάχοι, Σαγ-ք համարժեքները): Ըստ այսմ, ի դեմս *Ueduri անվան *yed բաղադրիչի մեք գործ ունենք հայերեն գեդարքունի մախատիսի եեա: Հ.-հ. մույն արմատի ժառանգներն են գոթ. wātō «ջուր», անգլ. wet «թաց» եին սլավ. voda «ջուր», ռուս. vada «գեա» բառերը²⁰: *Ueduri ցեղանվան երկրորդ րադադրիչը վերոհիշյալ *ուր «որդի» բառն է (որից էլ՝ ուրջու «խորթ որդի»), իսկ երրորդ րադադրիչը վերջածանց է: Ցեղանվան առաջին երկու րադադրիչների մեջ վերջինս մույնպես հնդեվրոպական ծագում ունի²¹: Այսպիսով, «Ջրերի գավակ» աստվածության մեկ այլ անունն է՝ Վեդուրի-ից կազմվել է նրան պաշտած և նրանից սերած համարված մերձսևանյան ցեղերի ընդհանրական անվանումը: Ըստ եթևյոթին, ինքը՝ *Վեդուրը, համարվել է Մևանի լճի անձնավորում աստվածություն:

Ամենայն հավանականությամբ, «ջրերի գավակ» աստվածությանը մեր մախահայկական մեկ ուրիշ հատված պաշտել է Ջաւախ անվան տակ: Սրանից է սերում եին հայկական Ջաւախ գավառի անունը և նրա արարերակ ուրարտական դարաշրջանի Ջաւախ-ն (Zabaha)²²: Եթե Ջաւախ անվան մեջ առկա չլինեք -ք եղանակակերտը, ապա կարելի էր կարծել, թե նրա -ախ- րադադրիչը տեղանվանակերտ է (հմմա. Արց-ախ, Կարծ-ախ, Բաշ-ախ և այլն): Եթե այն տեղանվանակերտ չէ, ապա կարող է լինել վերոհիշյալ *ախ «ջուր» բառը: Այս դեպքում ջաւ-ախ-ք անվան ջաւ-րադադրիչը ունենալու էր «որդի, գավակ» իմաստը, իսկ անունն ամբողջությամբ նշանակելու էր «ջրի գավակներ»: Իր եերթին սեպագրային Ջաւախ-ն (<զաւ-ախ-ա) ներկայացնելու է սեռական մի հոլոված (հմմտ. Ջաւ-ախ-ա-ց) և ունենալու էր «ջրերի գավակի (երկիր)» իմաստը: Սեր կարծիքով, Ջաւախ-ի ջաւ և Zabaha-ի ջաւ- րադադրիչների հետ մույնարմատ են եուսալի ստուգարանություն չունեցող եետևյալ հայերեն բառերը. ջաւան (<ջաւ-ան) «փոքր քար կամ մի այլ բան, որ դնում են կշեռքի թեթև թաթի մեջ՝ մյուս թաթի հետ հավասարակշռելու համար»²³, զաւակ (<զաւ-ակ)

43. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985г., с. 198.

44. В. Топоров, Алам Напат, "Мифологический словарь", с. 51.

45. Ս. Երեմյան, Ն. Մառը և 7-րդ դարի հայոց «Աշխարհացույց»-ը, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968թ., էջ 81-82:

46. Հր. Աճառյան, Նշվ. աշխ., հ. 1, Երևան, 1973թ., էջ 537:

47. Գ. Ջաւախյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 231:

48. Н. Арутюнян, Նշվ. աշխ., էջ 76-77:

49. Մտ. Մալխասյան, Նշվ. աշխ., հ. 4, Երևան, 1945թ., էջ 136:

«ծնունդ, որդի (սողա կամ աղջիկ անխաիր)»⁵⁰, *ճավակ* (<ճավ-ակ), «զավակ (սողա կամ աղջիկ)»⁵¹: Դրանց արմատները, եավանարար, ներկայացնում են ենագույն բարբառային (կամ մոտ ազգակից լեզուներից եկող) տարբերակներ և ծագում են ե.-ե. *k'eu մախսձևից, որից են մաև եին ենդկ. sǝva «ձագ», լատին. ceva «մանր տեսակի կով», կիմր. cyw «ձագ» բառերը⁵²:

«Ջրերի զավակի» պաշտամունքի՝ Շիրակում, Սևանի ավաղանում և Ջավախքում տարածված լինելու վկայություններն են եանդիսանում «վիշապներ» կոչված կոթողները: Ինչպես ժամանակին Մ. Արեղյանն էր զգուշացնում. «Այդ վիթխարի կոթողների «վիշապներ» և «աժուսեա» կոչումը կապ չունի նրանց պատկերացրած առավածության եեա: Նրանք իրենց հսկայական մեծության եամար եետագայում են կոչվել վիշապներ կամ աժուսեաներ... Թե այդպես է, երևում է նրանից, որ մի ուրիշ տեղում, Արագածի լանջին մույնալիս կոթողներն իրենց վիթխարության եամար կոչվել են «Օղուզի գերեզմաններ», այսինքն՝ հսկայի, ազնավուրի գերեզմաններ... Թե այդ կոթողներն իրենց տեղադրությամբ ջրերի վրա-աղբյուրների, լճերի, արեետակալ ջրամբարների վրա, կապվում են ջրի և ոռոգման սխաեմի եեա, հետևարար վերաբերում են ջրի մի առավածության, այդ սրարզ է»⁵³: Ի դեպ, այդ «վիշապներից» եայտնաբերված են միայն Արագածի լանջերին, Գեղամա լեռներում և Ջավախքում⁵⁴: Անկախ նրանից, թե այդ կոթողները եետագայում ինչ աստվածների են վերագրվել (Ասաղիկ-Դերկետոյին⁵⁵, թե Արա Գեղեցիկին⁵⁶)՝ մախապես դրանք ծոմված էին լինելու «Ջրերի զավակ» աստվածությանը:

Լճառատ Ջավախքում ջրի պաշտամունքի ունեցած առաջնային դերի մասին, մեր կարծիքով, խոսում մաև նրա բնակչության առասպելական մախնի Գուշարի անունը: Մոկսես Խորենացու երկում կարդում ենք. «Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց զԵսոն Սթին, որ է Կամգարք, եւ զԷս մասինն Ջաւախսց, զԿողք, զԾոր, զՁոր, մինչեւ ցամուրն Հնարակեա: Բայց զտէրութիւնն Աշոցաց, եւ զեպեակամութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ»⁵⁷: Գուշար անձնանունը (մախկնում դիցանուն) հստակ ստուգաբանություն ունի՝ կազմված է *գուշ*-արմատից և *-ար* վերջածանցից: Վերջինս առկա է *արդար*, *զալար*, *երկար*, *կերպար*, *պալար* և այլ բառերում⁵⁸: Գուշարի-ի *գուշ*-արմար եայերեն *գուշ* բառն է, որը նշանակում է «միակաուր փայտից բոլորչի աման, մեջը շատ կամ քիչ փոսցրած՝ զանազան ալիաույքների եամար», «ափելի մեծ դիրքով փայտե սկավառակ՝ եաակապես յուղ պաեելու եամար», «ջրաղացի ամրարի տակ դրած ամանը, որի մեջ եոսում է ցորենը...», «զանազան մեծության եողե ամաններ, իար կամ ծամծաղ, այլևայլ ալիաույքների եամար, օր. մածուն մակարդելու, կերակուր ուտելու...», «մեջը փոս ընկած՝ եովանիի ձև ունեցող առարկա», «ծխան, ծխնելույզ (եովանոցաձև...)»⁵⁹:

Գուշ բառը եուսալի ստուգաբանություն չունի⁶⁰, ըստ երևութին, այն ծագումով մույնական է *գուշ*(ն) բառին: Այս դեպքում *գուշի* ավելի եին ձևը լինելու էր **գուրշ* (եմմտ. *գոշ* < *գորշ*, *խաշ*-*խարշ*, քաշ < քարշ և այլն): Իսկ **գուրշ* և *գուշ* համապատասխանության տեսանկյունից հմմտ. *քարշամ* և *քառամ* մույնածագում և մույնիմաստ բառերը⁶¹: Գուշ (գուրշ) և *գուշ* (գուշն)

50. Նույն տեղում. հ. 2, էջ 15:

51. Նույն տեղում, հ. 3, Երևան, 1944թ., էջ 205:

52. *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch von Prof. Dr. Dr. Habil. Klaus Mylius, Leipzig, 1980, S. 479; Н. Х. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М. 1976, с. 176; Г. Джаукян, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967, с. 31.*

53. Մ. Արեղյան, *Աշխ.*, հ. է, էջ 153:

54. Նույն տեղում, էջ 103-107:

55. Նույն տեղում, էջ 151-171:

56. Գր. Ղափանցյան, *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945թ., էջ 112-154:*

57. Մ. Խորենացի, Բ. ը:

58. Գ. Չաեուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 235; Մ. Մոքաղյան, Բառագիտություն, «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. 2, Երևան, 1975թ., էջ 90:*

59. Մա. Մալխասյանց, *Աշխ.*, հ. 1, էջ 470:

60. Հր. Աճառյան, *Աշխ.*, հ. 1, էջ 596:

61. Նույն տեղում, հ. 2, էջ 156:

քաղաքի ծագումնաբանական կապի վկան են դրանց իմաստային առնչությունները ևս: *Գուռ* նշանակում է. «քարե կամ փայտե փոքր ավազան, որ դնում են աղբյուրի առաջ կամ գոմերում և նրանից ջրում անասուններին», «երկայն գերան, երեսից տաշած և մեջը փորած, խողովակի ձևով, մի ծայրը բաց, մյուսը փակ, որ արոտատեղերում դնում են աղբյուրի առաջ և մեջը եավաքված ջրով ջրում են նախիրը կուսն ետը», «քաղցրի ավազան, որի մեջ վազում է ջուրը ծորակից, և որից թասերով ջուր են վերցնում լողանալու համար», «փայտե փոքր աման՝ այլևայլ գործածության համար, օր. խմոր դնելու, լակ ածելու և այլն», «ենձան», «տանիքից դուրս երկարացրած փայտե խողովակ, որով անձրևի ջուրը վար կվազե, ջրորդան», «կովի թրիքից շինած գոգած և աման, որի մեջ զարթեցնում են շերամի որդը»⁶²: Հր. Աճառյանը մեր բառն համարում է փոխառյալ ասորերենից, որից անցել է նաև արաբերենին⁶³: Սակայն, սիլաբի ենթադրել, որ եայերենում է փոխառու կողմը: Դա երևում է նախ եայերեն *գուռ* (*գուրշ) և *աուռ* (աուտն) բառերի լեզվաբանական և իմաստաբանական կապից: Այսպես, եայերեն *գուռ*-ի պարունակած իմաստները անհամեմատ բազմազան են, քան ասորերեն *gurna* (սրա «դույլ, ջրաման») բառինը: Վերջապես, մյուս սեմական լեզուներում համապատասխան բառեր չկան, ինչը վկայում է ասորերեն ըստի փոխառյալ լինելու մասին:

Գուռ բառի դեռևս նախաեայերենում գոյություն ունեցած լինելու ապացույց կարելի է համարել ասորեստանյան արձանագրությունների եփշառակած *Gurania* երկրանունը, և Ստրաբոնի եփշաստակած *Γουρανιοι* ցեղանունը: Ասորեստանյան արձանագրությունների համաձայն, Գուռիանիա երկիրը տեղադրվում է Ուրարտուի և Գամիռայի /Լիմերենի/ անդրկովկասյան ցեղամիության /միջև⁶⁴: Ուրարաագետներն այս Գուռանիան մույնացնում են Սարգուրի 2-րդի (764-735 թթ. մ.թ.ա.) կողմից էրիախի (Շիրակ) և Իգանի (Չրդըր լճից հարավ) ցեղային երկրների հարևանությամբ եփշատակված Օուրանի երկրի եետ: Վերջինս տեղադրվում է նրանցից Երուսիս՝ եիմնականում համընկնելով Եետագա Ջավախքին⁶⁵: Հետագա Ջավախքի ոչ թե *Zababa*, այլ *Gurania*/*Ouriani* անվամբ հանդես գալը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե այդ ցեղային երկիրը կողքեր է իր ինքնուրույնությունը և ընդգրկվել էր Իգանիի կազմի մեջ⁶⁶: Սարգուրի 2-րդը պարզապես նրան կոչում է հարևանների կողմից նրան տրված անունով. *Gurania* < **գուռ-իան-ի* / **գուռ-հան-ի*, այսինքն՝ «լճայինների (երկիր)»: Որ ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում եփշատակված ձևերը իսկապես երկրանուններ չեն, այլ ցեղանուններ, հաստատվում է Ստրաբոնի վկայությամբ. «Ասում են նաև, զրում է նա, թե ինչ-որ թրակացիք (կոչված սարապարաս, այն է՝ զլուխ կտրող) բնակվել են Հայաստանից վերև՝ գուրանացոց և մարաց մոտ»⁶⁷:

Վերոհիշյալ ցեղանուն-տեղանունների «լճային» ստուգաբանությունն օգտին է խոստում ամբողջ վերոշարադրյալը, բայց հատկապես՝ Ջավախքի և նրա շրջակայքի լճաշատ լինելու իրողությունը: Հիշենք դրանցից մեծերը՝ Փարվանա, Սաղամո, Մաղաթափա, Խանչալի, Խոզափին, Տարացկուր (բոլորը Ջավախքում), Չրդըր (Երուսիսային Վանանդում), Արփա (Աշոցքում): Այսպիսով, թե՛ Գուռարի՝ Ջավախքի և հայկական շրջանների բնակչության առասպելական նախնու, թե՛ տեղի ու նրա բնակչության ենագույն անուններն ունեն «ջրային» ստուգաբանություն և պայմանավորված են ինչպես տեղի բնակչության կամ պայմաններով, այնպես էլ տեղի բնակչության այդ պայմանների եետ անքակտելի կապի մեջ եղած պաշտամունքներով: Վերջիններիս մեջ առաջնայինը լինելու էր «Ջրերի գավակի» (գուցն և մույն Գուռարի) պաշտամունքը:

62. Սա. Մախապանց, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 470:

63. Հր. Աճառյան, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 597:

64. Н. Арутюнян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 67:

65. И. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, Ереван, 1968г., с. 169, пр. 251; карта /с. 180-181/.

66. Н. Арутюнян, *Бизинили /Урарту/: военно-политическая история и вопросы топонимики*, Ереван, 1970г., с. 408.

67. Strabo, XI, 14, 14 (*Ստրաբոն, Զաղեց և Թարգմանց Հր. Աճառյան*), *Երևան*, 1940թ., էջ 65:

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТА "СЫНА ВОД" В НЕСКОЛЬКИХ ТОПОНИМАХ КЛИНОПИСНОГО ПЕРИОДА

РЕЗЮМЕ

С. ПЕТРОСЯН, Ц. ПЕТРОСЯН, П. ПЕТРОСЯН.

В недрах общиндоевропейской мифологии зарождались образы индоиранского божества Апам Напат /"сын вод, отпрыск вод"/ и протоармянского божества "сына воды". В разных районах Армянского нагорья он носил разные имена. В Шираке и Вананде он назывался *Аһиг. Имя состоит из компонентов аһ "вода" и иг "сын". От этого теонима происходит урбоним урартского периода Аһигані и потамоним Цһигірһи. В бассейне озера Севан это божество называлось *Uedur. Имя состоит из компонентов ued "вода, река" и иг "сын". От этого имени происходит этноним Uedur и хороним Uedur-Etiini урартского периода. В Джавахке это божество называлось *Zaiaa. Имя состоит из компонентов заи "отпрыск" и аһ "вода". От этого теонима происходит хороним Zabaḥa урартского периода.

По древнеармянским эпическим сказаниям Гушар-сын Шарая /эпонима Ширака и его жителей/, предок древнейших жителей Джавахка и сопредельных районов. Имя Գըշար одного происхождения как со словом գըշ "поилка, миска, углубление, куда стекает вода из родника" и т. п., так и со словом գըլ "поилка, небольшой бассейн /в бане/" и т. п. Антропоним /теоним/ Գըշар состоит из компонентов Գըշ и ар, где ар -суффикс. Прототип գըշ-в գըրշ=գըլ/ср. րըրշիւ=րըլիւ. Из того же идеологического круга и из того же региона происходят этноним Gouganioi античных и хоронимы Gigania ассирийских источников. В основе этих названий лежит протоармянское слово *գըլ "бассейн, пруд, озеро" /Джавахах и сопредельные районы изобилуют озерами и прудами/. Значит, мы можем считать, что прототип Гушара-божество, связанное с водой, т. е. прототип Гушара-дух воды, "сын вод".

«ԱՏ» ԱԾԱՆՅԻ ԵՎ ԴՐԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌԵՐԻ ՄԻՍԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաօժն առ ածանցը հիմնականում ուշադրության անարկա է դարձել ամերիկյան բաղադրյալ բառերում (գունատ, հերատ, պոչատ և այլն), որոնց սեփականա-ածանց եականությունը ցայատուն արահայտություն ունի, և առ-ը եանդեկ է ան ան առ բառերի կապակցությամբ (հաստատ, եակատ, արմատ և այլն), րայց դարձյալ հիմնականում երկեա ունենարվ դրտ բացասման նշանակությունը: Այդ պասանառով էլ ոչ միայն չի բացաեայավել առ ածանցի նշանակությունն իր տարրեր դրսևորումներով, այլև դրանով կազմված մի շարք բառերի կազմությունը կամ առեսարակ մնացել է չտեսքանված (տուգատ, յայատ, նախատ և այլն), կամ վերապաե վերաբերմունքի է արժանացել: Այժմ մեզ եետաքրքրող խնդրի վերաբերյալ Գ. Ջառուկյանը մասնավորապես եետևարվել է նշում. «Առաօժն դժվար լուծելի է եին հայերեկի աղբատ, անքատ, արմատ (հմտ. արմ, գ-արմ, արմն), լմիատ (լամբատ)«գեր», հաստատ (եմտ. հատ), հատատ (») բառերի աա-ի եալցը»¹:

Այդ դժվարության պատճառները թերևս բազմազան են, բայց հիմնականը, կարծում եմք, այն է, որ առ ածանցը ճանաչվել է որպես մեհիմաստ ձևույթ՝ «կտրել, եատել» նշանակությամբ: Այդ ածանցի առաջացումը կապվել է հաա արմատի եեա, բայց նկատի չի առնվել, որ այդ արմատը մեհիմաստ չի եղել, մեկից ավելի նշանակություն է ունեցել: Եվ եթե ավելացնեմք նաև, որ ածանցի իմատը դուրս է բերվել ոչ թե անմիջապես հաա արմատից, այլ հատանել բայի միջնորդավորումով, ապա եասկանայի կդատնա, թե ինչու անիտեսափելի պիտի դատնար ածանցի մեջ միայն «կտրել, եատել» նշանակության ճանաչումը:

ՀԱԲ-ում հաա բառը տրված է երեք իմաստային առումներով. 1. «կտրելը, հատում, կատը», 2. «վերջ, ծայր», 3. «մեկ եասիկ սերմ, ունդ» (ե. 3, էջ 50):

Հասկանալի է, որ առաջին նշանակությունը հիմք է եանդիսացել ածանցի բացասման նշանակության համար: Իսկ մյուս երկու նշանակություններն ածանցի մեջ ռուրուրվի՞ն չեն արտացոլվել: Կարծում եմք՝ արահայտվել են:

Հաա արմատն իր «մեկ հատիկ սերմ, ունդ, մանավանդ ցորենի կամ ուրիշ եացաբույսի» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 3-րդ, 50) որոշակիորեն օժտված է սերման գաղափարով: Ցորենի, գարու կորեկի, կաավալի սերմերը, այսինքն՝ եասերը («Գարու այս ցողունի վրա 25 եատ կա»), ինչպես նաև բալի, սալորի պտուղները («ծաղիկը թափվելուց հետո բալը, սալորը եաս եմ ռոմում») ընկալվում են որպես սերվողներ: Որոշ ժողովուրդների ընկալումով հաիկը, սերմը ռույսի գավակներն են: Կաավաաը կաավից, այսինքն՝ վուշի ռույսից սերվածն է, փշաաը (փուշ-աա) սերվածն է այն ծառից, որը ճանաչվել է հենց շատ փուշ ունենալու եանգամանքով²: Առարկան իր բնորոշ եասկանիշով ճանաչվելու հանգամանքին եամաձայն այս պարագայում փուշ-ը հասկացվել է եամապատասխան ծառի իմաստով:

Սերման իմաստն արտացոլվել է նաև հաա արմատով կազմված հաաանել բայի մեջ, որի իմաստային առումներից մեկն է «ցայտել, դուրս գալ». «Հաաանել, որպես ցայտել լուսոյ, ցոլանալ, թթափիլ. և որպես ի դուրս բերիլ այլոց իրաց, ծաւալիլ. «Փայլաակունք եատան ի մմանէ...», ճառագայթք եատանէին...» (ՀԱԲ, 2-րդ, 58):

Այս եողի վրա է եանդես եկել առ ածանցի սերման նշանակությունը, որը կաավաա, փշաա բառերից բացի դրսևորվում է նաև եետևյալ բառերում «վիժել» նշանակությամբ՝ հորթաանել, բմաա(ել) «ապօրինի գավակը վիժել», գառնաանել, քուտկանել և այլն: Հավատ (հաւաա) բառին իր տեղում կանդրադառնանք:

1. Գ. Ջառուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, 1987, էջ 237:

2. Այդ ծառի բացարարությունն այսպես է տրվում. «Ծառ փշաա պտղոյ, ունեղ երեկի փշոց տատ» (ՀԱԲ, 2-րդ, 944), «Շատ խոշ ու փուշ ունի» (ՀԱԲ, 4-րդ, 508):

Համարման «վերջ, ծայր» նշանակությունը, եստկապես եաականիշի դրսևորման առումով, փոխաբերաթար իր մեջ ունի բաղմակիության, սաստկականության երանգ, որը բավական որոշակիորեն դրսևորվում է ոչ միայն *աա* անվանական ածանցի եեա ծագումնաբանական ընդհանրություն ունեցող բայական *աա* ածանցով կազմված ձևերում (կարաաել, մանրատել), այլև *խորխորաա, հասաաա, լմիաա, մորաա, Արարաա, բկլաա* բառերում, որոնց ավելի եանգամանորեն մեկնությունը կտրվի սատրև: Ժատանգ ձևի հանգամանքով պայմանավորված՝ իր մեջ ունենալով *հաա* բառի եամապատասխան իմաստալին առումը՝ *աա* ածանցը համապատասխան բաղադրություններում եանդես է գալիս *սասակական* նշանակությամբ, քանձրացում է եիմք հանդիսացող բառի արտաեայտած հասկացությունը: Այլ իմաստով էլ եթե բացասման *աա* ածանցի իմաստը կարելի է արտաեսայտել ժխտական *աա* ածանցով (գունաա - անգույն, պոշաա - անպոշ), ապա սաստկական նշանակության համար եոմանիշ դեր կարող է ունենալ *ավելի* բառը, միայն քե, հասկանալի է, անհրաժեշտության դեպքում արմաաը սլիսի նկաաի առնվի իր նախնական նշանակությամբ՝ խորխորաա - ավելի խոր, եասաաա - ավելի ամուր, ավելի սլինդ:

Քննարկման առարկա եանդիսացող *հաա* արմաաի եաակապես ստաջին իմաստի («կտրել, հաաուած, կստր») գարգացման եեանանքով սլիսի ծագած լինի *աա* ածանցի մուս իմաստալին առումը, որ րսըելի է կոչել վերածման նշանակություն: Դրա վկայությունն են հետևյալ բառերը՝ *բացաա, խրամաա, ածվաա(ել), ծվաա, եոաա(ել)* և այլն: Բացատ բառի *բաց* արմաաի եին նշանակություններից մեկն եղել է «դաշտ»։ Բացի - «դաշտ, դաշտի մեջ» (ՀԱԲ, 1-ին, 403, 404): *Դաշտն* էլ նշանակում է «ընդարձակ և եարթ րացավայր» (Մ.ա., 623) Բացը անտառով, լեռներով չիակված, չծածկված տարածությունն է, որ մշակելի է: *Բաց* արմաաը *աա* ածանցով (բաց-աա) նշանակելու էր «անտառի մեջ ծառերից ազաա (ված) տարածություն»։ Ուրեմն՝ *աա*-ը այս բառում չի կարող ունենալ բացասման, սաստկացման, սերման նշանակություններից և ոչ մեկը և օժաված է *վերածման* իմաստալին առումով: *Բացաա*-ը, այսպիսով, նշանակել է *բացի*, այսինքն՝ «դաշտի» վերածված, ծառերով չիակված, չծածկված տարածք:

Ածվաաել (ածուատել) կազմված է *ածու* «մարգ» արմաաից, *աա* ածանցից և *ել* դերբայական վերջավորությունից: *Ածվաաել* նշանակում է հողաաարածքը ածու-ածու կտրել (բաժանել), այսինքն՝ ածուների վերածել:

Ծվաա բառի *ծու* (ծու) արմաաի նշանակությունն է «կտր, պաաառ (մանավառդ շորի)» (ՀԱԲ, 2-րդ, 460): *Ծվաա* ուղղակի առումով նշանակում է «կտրումների, պաաառների վերածված», «ծվեն-ծվեն արված»:

Աա ածանցի այս նշանակությունն ավելի ակնեայտ է *երկաա(ել), քառաա(ել), կիսաա*, (կարող է եասկացվել նաև «կես դարձել») նշանակությամբ) բառերում: Ածանցի այդ նշանակությունը կարձևս ընկալված է եղել ՀՆԲ-ի եեդինակների կողմից, որոնք *կնաա* (կին+աա) բառը րացաարում են նաև «իգացեալ» նշանակությամբ. «ԿՆԱՍ - իգացեալ, մեղկ, թոյլ և տկար...: «Արք թեթևամիտք և կնաա»: «Պիդատոս թույլ ոք էր և կնաա, երկեսի ի երեիցն...» (ՀՆԲ, I, 1104): Անընդունելի է թվում այն կարծիքը, ըստ որի *կնաա* բառում *աա* ածանցը դիտվում է «կրող» նշանակությամբ, և իրր *կնաա*-ն ունի ռուսերենի *бабушка* բառի իմաստը (Գ. Ղաիանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 175):

Իմաստալին այսպիսի ոլորաում են (րացասման, սասակական, սերման, վերածման) քննարկման առարկա պատմալու մի քանի բառեր, որոնք ուսումնասիրողների կողմից առեասաարակ ուշադրության չեն արժանացել որպես *աա* ածանցով րադադրված ձևեր կամ սոսկ դիտվել են իրեն այդպիսին՝ առանց աներաժեշտ մեկնությունների, րսմ էլ անընդունելի, պարգապես սլալ մեկնությամբ են արված եղել:

ԲԱՅԱՍՄԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ԱՏ ԱԾԱՆՑ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

(աուգատ, ագատ, ադնատ, նախաա, արմաա, անքաա, ադքատ, յայրատ)

ՏՈՒԳԱՏ (ՏՈՒԿԱՏ)

Հնից ավանդված բառաձևեր են: Հին գրականության մեջ գործածական է և՛ *աուգատ*, և՛ *աուկաա* ձևը: ՀՆԲ-ում նախապատվությունը արված է գ-ով գրությամբ, և րառս արվում է այսպիսի մեկնությամբ. «Տուգաա. իբրև Տոկաա, եաաեալ ի աոկոյ» (2-րդ, 890): Ուրեմն՝

3. Տե՛ս ՀԱԲ, 1-ին, 9: Նաև՝ Բառզիրք Հայոց, 1975, էջ Ժբ:

է, որ *առուգ*-ից են կազմված *առուգաա* «թույլ, ակար» և *ազեղծ* «անարի, վախկոտ, (կամքից) թույլ» բառերը՝

ԱՁԱՏ

(«... յազատն ի վեր ի Մասիս»)

Մասիսի վերադիր այս բառը, ծագած եամարվելով պախլավերեն *azat* «ազաա, ազնվական» բառից, ըսա այդն էլ իմաստավորվել է՝ «արձակ, ընդարձակ, բարձր», «պաշտելի»։ այլև կապվել է Նոյ մահապետի լեռան զազաթին մնալով ազաավելու հանգամանքի հետ (աե՛ս ՀԱԲ, 1-ին, 83)։ Հր. Աճառյանն այս բառը «անտեղի մեկնություններ» է համարում և *ազաա* բառը մեկնաբանում է «ազնվական, ազաաազգին» նշանակությամբ («ազնուական, ազատագրի Մասիս»)։ Սա. Մասիսայանցի «Հայերեն բացարարական բառարանում» այդ վերադիրը արվում է «չսահմանափակված, կաշկանդված» բացատրությամբ (1-ին, 6)։

Այս բոլոր մեկնաբանություններում, մեր կարծիքով, խնդիրները չի բացահայտվել մասնավորապես պարսկերենի *ազաա* բառի կաշկանդիչ ազդեցության պատճառով։ Այդ հարցում գուցեև ոչ երկրորդական դեր է ունեցել վերջին դարերում Մասիսի նկատմամբ մեր ունեցած վերաբերմունքը՝ մոռանալով, որ մեզանից հազարավոր տարիներ առաջ ապրած մեր նախնիների վերաբերմունքն էլ դրա նկատմամբ կարող էր այլ եղի վրա ծագած լինել։

Արդյոք սխալվա՞ծ կլինենք, երե մեզ հետաքրքրող բառի արմար ծագած եամարենք հնիս. * *azdo* մախաձնից, որի պարզ դրսեորումն է *as* (աե՛ս ՀԱԲ, 1-ին, 82, ՀԼՊ, 512)։ Այդ շաա կենսունակ արմաին ազգակից ձևեր կան բազմաթիվ լեզուներում՝ եունարենում, սանկրիտում, լաաիներենում, չեխերենում, լեներենում «այրել», «չորացնել», «չոր», «չորանալ» նշանակություններով (ՀԱԲ, 1-ին, 82)։

Հայերենում դրան եամապաաախանող *ազ* արմաի կրկնությամբ կազմված քիչ բառեր չկան «չոր, ցամաք, նվազ, գոս, ճոզած» նշանակություններով՝ *ազազիլ*, *ազազուն*, *ազազանալ*, *ծովազազ* «ծովերը ցամաքեցնող» (ՀԱԲ, 1-ին, 82)։ Այդ եասկացությունները վերադրվում են այսպիսի բառերով աբտաեայտված առարկաների ու երևույթների՝ ալզի, ադրյոր, բուբասաան, հասկ, ծառ. «Չորացան ազազեցան բուրաստանք ծաղկոցա նոցա»։ «Եօթն հասկը ապականեալք, ազազունք և խորշակաեարք» և այլն (աե՛ս ՀԱԲ, 1-ին, 82, ՆՀԲ, 1-ին, 4)։

Ազ արմաը եայրերենում միայն կրկնված ձևով եանդես չի գալիս։ Դրա պարզ ձևն ենք աեսնում մաև *ազաա* բառում, որի սեջ *աա* ածանցը մեզ եայտնի բացասման նշանակությամբ է եանդես գալիս, իսկ *ազ*-ն օժտված է նույն «չոր», «չորանալ», «նվազ» իմասաային առումներով։ Ուրեմն՝ *ազաա* բաղադրյալ բառն ունեցել է ազ-ի ցույց ավածից գուրկ, դրանից զերծ նշանակություն։ Այսինքն եանդես է եկել ոըպես *ազազել*, *ազազուն* բառերով արաաիայալված եասկացություններին եակառակ բովանդակություն ունեցող բառ։ Իր ճոխ ու եարուատ բնությամբ, իր զեղեցկությամբ 1 այսպիսի ապավորություն է թողել Մասիսը մեր եեռու եեռավոր նախնիների վրա։ Եվ միանգամայն եավանական է, որ Մասիսը *ազաա* վերադրով շաա ավելի վաղ պիտի կնքված լիներ, քան թե եասարակական եարաբերությունների եետազա գարգացման եեաևանք եանդիսացող պարսկական *ազաա*-ը «ազնվական» նշանակությամբ մուտք կգործեր եայոց կյանք։

ՆԱԽԱՏ

Անկախ այն բանից, որ այս բառի կազմության եարցը մինչև օրս ընդունելի լուծում չի առացել, նշանակությունը միանգամայն ճիշտ է ընկալված՝ «անարզված, անարգանք» (ՀԱԲ, 3-րդ, 420)։

Նոր հայերենում ինքնուրույն գործածություն չունի։ Գրարարում բավական կենսունակ էր և՛ որպես բարդ ու ածանցավոր բառերի բաղադրիչ (նախաաանք, ինքնանախատ,

4. Տուգ բառի այդպիսի նշանակությամբ ընկալումը ենարավորություն է աալիս աեսելու, որ դրանից կազմված «առուգանել» (առուգ/անել) բառի բովանդակությունը Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» III եատվածի ԾԴ գլխի «որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան» արտահայտության մեջ «առուժել» իմաստով աշխարհաբար բարգմանելը ճշգրաման անհրաժեշտություն է զգում (աե՛ս Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, 1961թ., էջ 326)։

Նշելով, որ ՆՀԲ-ում բառու կազմված է եամարմվել *մախ* և *աաել* բառերից, իսկ Ս. Տերվիշյանը դրա բաղադրիչները է համարել *մա* մասնիկը և *խամաալ* բառը, Գ. Ղափանցյանը՝ *մա* մասնիկը և *խաաթել* լայը, Հր. Աճառյանը դրանով էլ բավարարվել է բառը կազմության մտքն առկախ բողնելով:

Բառու կազմված է *ճախ* և *ատ* մասերից: Առաջին հայացքից դժվարը *ճախ* բառի մեջ *արզ* (յարգ) արմատով արանայականով «արժանիք», «պատիվ», «մեծարանք». «հարգանք» նշանակությունների նայումաբերումն էր: Իսկ դա աներաժեշտ էր, որպիսիւն *ճախատ*-ը, հնչյուն անսամբ, նշանակում է «ամարզված, ամարզանք»:

Ուշադիր զննումները հաստատում են *Մախ* բառի մեջ այդպիսի նշանակությունների գոյությունը: Այդ բառի ուղղակի նշանակությունը և իմաստալիմ առումները՝ «յառաջագոյն ըստ ժամանակի» ըստ աեղույ ըստ կարգի», «առաջին, զլխավոր» (ԸՀԲ, 2-րդ, 384), իրենց ետթյամբ այնպիսիք են, որ փոխաբերական առումով օժտվելու մեծ հսկվածություն ունեն: Դա ցայաուն արտահայտություն ունի մաև այդ րառով բաղադրված ձևերում՝ *Մախամեծար* «պսաուսկանսգոյն, յարգի, յարգոյ» (ԸՀԲ, 2-րդ, 391), *Մախագան* «որ ունի գառաջին գան, գաթոո, գպաաիվ, գաներեց, և մախապաաիվ» (մ.տ., 384): Այդպես էլ՝ *Մախարժիշկ* «քժշկապետ, երևելի րժիշկ», որ և արժանի է եարգանքի, պատվի: Դժկար չէ մկատել, որ փոխաբերական նշանակությունը եիմնականում ունի «եարգանքի, պատվի արժանի» բովանդակությունը, որը սերտորեն աղերսվում է *Մախ* բառի «առաջին, զլխավոր» նշանակությունների եետ: *Նախ*բառի եենց այդ փոխաբերական իմաստը էլ ընկել է *Մախաաա* ածանցավոր ձևի առաջին բաղադրիչի եիմքում: Ուրեմն՝ *Մախ-աա* բառի մայնական ամասան եղել է «եարգ (աւը)-ից գտրկ», «ոչ արժանի պատուի»: Նկատենք մաև, որ *Մախատեղի* բայի եիմ նշանակություններից մեկն եղել է «անարգել» (որպես րայ), իսկ *Մախատեղի* ածալանը նշանակել է «անարգալան» («մախատեղի մաեուսմբ մեռանել» (ԸՀԲ, 2-րդ, 397):

ՀԱԲ-ում բառս տրված է: «անառակ, անամոք, լիքոր, պազզոռ» նշանակությամբ՝ առանց
 ռուգաբանության: Այն կարծիքին լինելով, որ երկրորդ բաղադրիչը *աա* ածանցն է,
 սրավոր գտանք մասծել, որ *յալ* բառածկը ենթյունափոխության եետևանքով պիտի
 աջացած լինի *յալիք* բառից, որ կա միայն ԲՀ-ում՝ «դուս մի» նշանակությամբ (Էջ 224), և
 այնտեղվ է եետադգ բառարանագիրների կողմից:

Երես *յայիր* բառի «յույս մի» մեկնությունն ընկալվեց փոխարեքական նշանակությամբ, «յույսի պես մաքուր, ամառարա», ապա ենթադրվոր կլինի *յայրաա* (յայիր-ատ) բառը հասկանալ «մաքրությունից, ամառարանությունից զուրկ» նշանակությամբ, որն էլ այլ բան չի նշանակում, քան «ամառակ, ամամոթ. լիքը, պազշոտ»: Որ իսկապես *յայրատ* բառի իմաստը կապված է յույսի, դրա աղբյուր աչքի եեա, այդ մասին ուշագրավ ակնարկ կա մակ ՆՀԲ-ում, ուր *յայրաա* բառի «ամառակ, լիքը, ամամոթ, պազշոտ» իմասանների դիմաց, փակագծերի մեջ նշված է՝ (ամճմ, կամ աչք): Այս կապակցությամբ ուշադրան է մակ *ակնայայրաա* «որ իցե յայրատութիւն աշաց» թաղադրությունը (ՆՀԲ, 1-ին, 25): Այդ *ակնայայրաա* (ակնանայրատ) բառի եռմանիշն է Ժողովրդական լեզվի՝ *աչքը շոտ* «տոփոտ, ցանկասեր» ետրադրությունը (ՀԲՈՒԲ, 47):

Այս բառի ծագումնաբանական կապը (*j-gj) յեղում «փոխել» նախաձևի հետ Գ. Ջաեռեկյանը կասկածելի է եամարում (ՀԼՊ, 121, 216): Առնչելով եմխ. *el-*, *ol-* «փչացնել, ապականել, ոչնչացնել, կործանել» արմատին՝ Է. Աղայանը *աղճախել* բառի կազմությունն այսպես է բացատրում. «Արմաան է *աղ*, *աա* ածանցն է, իսկ *ժ-ն*՝ աճական» (ԲԵՀ, 18): Ինչպես *աղքատ*, *անքատ* բառերի մեկնության ժամանակ (անհ *ԲԵՀ*, 17, 22), այնպես էլ այս դեպքում աա-ը ածանց դիանելով՝ է. Աղայանը դրանով էլ րավարարվում է, չի խոսում ավյալ դեպքում դրա ունեցած իմաստային առումների մասին՝ այդ պատճառով նաև մկատելիորեն կասկածելի թողնելով բառի ստուգաբանությունը: Եթե «փչացնել, ապականել, ոչնչացնել, կործանել» նշանակություն ունեցող *el-*, *ol-* նախաձևի հետ առնչակցվում է *աղ*

արմաաղ, ասրս *աա* ածանցն ի՞նչ նշանակությամբ, ր՛նչ դերով ենք ընկալելու *աղճաա* բառում:

Աղճաա բառի արմաան առնչվում է *աղիճ*, *աղոջ* տարբերակային ձևերին, որոնց մասին ՀԱԲ-ում հետևյալն է նշվում. «Թե՛ արմատները և թե՛ ածանցները գրվում են թե՛ ճ և թե՛ ջ առառով. այսպես՝ աղիճ-աղիջ, աղջկամարդ - աղճկամարդ ևն, ներկայ լեզուի մեջ սովորական է միայն ջ-ով գրությունը. բայց կերևայ թե հնագույն ձևն էր ճ. որ դ ձայնի մոտ և նրան յարմարությունը յարձել է ջ»: (ՀԱԲ, 1-ին, 129): *Առիճ* ճառի նշանակությունն է «կոյս», (կույս), իսկ *կոյս* բառն էլ տրվում է այսպիսի նշանակությամբ. «մաքուր, ամփոքր, ողջախոն, փակեալ, կնքեալ, խորերդատր» (ՀԱԲ, 2-րդ, 629):

Աղճաա բառը (աղիճ-աղճ-աա) ընդհանառա՞վ նշանակում է՝ «կոյս» նշանակությամբ *աղիճ* բառի ցույց տվածը չունեցող, դրանով արտահայտված հասկացությունից զրկված, ինչը և ցայտուն արահայտություն ունի մաս *աղճատել* բայի եետևյալ նշանակությունների մեջ՝ «ջախջախել, ալակալանել, ավերել, եղծանել, տանջել, լլկել» (ՆՀԲ, 1-ին, 42), «սուրել փճացնել, փշրել, ջախջախել» (ՀԱԲ, 1-ին, 133), «աղջոջել, զարշեցուցանել» (ԲՀ, 12):

Եվ արտասովոր ոչինչ չկա այն թանում, որ *աղիճ* (աղիջ) արմատից փաղաքշական նշանակությամբ (տե՛ս ՀԱԲ, 1-ին, 129) առաջանալ *աղջիկ* «կույս» ձևը:

Ուրեմն՝ *աղճաա* բառում էլ *աա*-ը օժտված է բացասման նշանակությամբ:

ԱՆՔԱՍ (անգաա)

Գիտենք, որ գ-ք լծորդությունը հարուստ իրողությամբ է՝ դրսևորված ոչ սակավ րառերում՝ թագչել և թաքչել, փափագ և վափաք, չոգայ և չոքայ և այլն (ՆՀԲ, 1-ին, 519): Ըստ էության դեռևս անլուծելի է մնում *անքաա* բառի կազմությունը: Է. Աղայանի ստուգաբանությունը, ըստ որի՝ դա կազմված է *աա* ածանցով և հնիս. առ *«բռնություն, անհրաժեշտություն, կարիք»* բառից ծագած *անք* արմատով (ԲԵՀ, 22), Գ. Ջանուկյանի կողմից կասկածելի է համարվում մասնավորապես այն պատճառաբանությամբ, որ իմաստալիմ առումով համոզիչ համապատասխանություն չի նկատվում հայերեն և այլ լեզուներից վկայակոչված ձևերի միջև (ՀԼՊ. 157): Իսկապես, *աա* ածանցի ավելացումով առ արմատի «բռնություն, անհրաժեշտություն, կարիք» նշանակություններից ինչպե՞ս կարող էին առաջանալ «1, կարոա, աղքատ, նվառ, 2». «աչքածակ, ագան» իմաստային առումները:

Անկախ այն բանից, թե հնչ ծագումով՝ հայերենում կա *անք* թառ, որի նշանակության ըմբռնման և *անքաա* բառի մեկնության համար կողմնորոշվելու ենք ԲՀ-ում եղած եետևյալ տվյալներով՝ «Անգ - պատշաճ», «Անգուրդ - կատարելություն» (Էջ 19): *Անգ* արմատը ՀԱԲ-ում արված չէ: Է. Աղայանն էլ *անքաա* բառի ստուգաբանության առիթով որևէ ուշադրության չի արժանացրել դրան:

Անգ արմատը «պաաշաճ» նշանակությամբ մեկնաբանելն իր մեջ մերժելի կամ կասկած հարուցող ոչինչ չունի: Եիշտ է, *անգ*, *պաաշաճ* թառերը թուլանդակության ծավալով լրիվ չեն համապատասխանում իրար, բայց ե անհամապատասխան էլ չեն: Դրանում դժվար չի լինի համոզվել, եթե նկատի ունենանք, որ *պաաշաճ* թառն ունի մասն այսպիսի իմաստային առումներ՝ 1. «ըսա արժանափայլ, վայել» («Պատշաճ փսթկառ ոչ ամենեցուն առ իր կալ ի Մծբին»), 2. «հարմար» («Ձգեցուցանեն հանդերձս՝ կաաարեցելոյն պատշաճս»), 3. «հարկավոր» («Արգերում զընթացս բանին յոչ պատշաճէն»):⁵

Այս ամենը նկատի ունենալով՝ կարող ենք ասե. առաջին, ռսչ որ ըսա արժանվում է, հարմար է, պարա ու պատշաճ է, դա էլ կատարյալ է, կաաարելություն է («Անգուրդ՝ կաաաթելություն»): Երկրորդ՝ *անգ* - պաաշաճ մեկնության համաձայն *անգաա*-ը (անգ-ատ) նշանակում է պաաշաճի, այսինքն «վալելի, հարմարի, հարկավորի» բացասում: Ըսա էության այդպես էլ կա, միայն ոչ թե ուղղակի, այլ փոքր-ինչ այլ արտահայտությամբ՝ վայելի, հարմարի, հարկավորի պակաս կամ կարոտ զդալու, դրանց պակասությունն ունենալու հանգամանքի նշումով: «Մարմինն ռագում պիառոյից է անքաա», «Ձի և ոչ անքաա լինին պաեպանութեանն» (այսինքն՝ մարմինը շաա պեաքերի կարոա, պակաս է զգում. Պաեպանության անհրաժեշտության, հարկավորության կարիք չեն զգում):

5. Տես մաս ՆՀԲ, 2-րդ, 616:

6. Ուրդ *ածանցով հասկացությունն անվանացվում է՝ ժողովուրդ, խորհուրդ, հագուրդ, ամուրդ և այլն:*

7. Կարծում եմք՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունում» Հան Նահապետի նկարագրության մեջ հաստատագրվել բառը «Այս, առ, Հայկ գեղապաշտը և ամենայ, քաջագանդուր, խայտակն և ռասաարազուկ...») պիտի թարգմանվի ոչ թե «եռսաթ թազուկներով» (անհ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1961. էջ 99), այլ՝ «ամուր, ուժեղ կամ ամրապինդ թազուկներով»:

ԽՈՐԽՈՐԱՏ

Խոր «խոր անդ, վտա» արմատի կրկնությամբ և *աա* ածանցով է կազմված: *Խոր* արմատի կրկնությամբ պայմանավորված «շատության» և *աա* ածանցի արտահայտած սաստկականության իմաստների երկուսն էլ, որ *խորխորաա* գոյականն առնչվում է *անդունդ, դժոխք* բառերին՝ վերջիններիս «շաա խոր», «անհատակ խորություն», «խորք երկրի» իմաստալիմ առումներով: Հնում սովորական էր այս բառի գործածությունը «դժոխք» նշանակությամբ:

ԼՄՓԱՏ

Բառիս առաջին բաղադրիչը անշուշտ լսմբ-ն է՝ «օղակ», «կլոր բան» նշանակությամբ, որի *ա* ձայնավորը ենչյունադիտվել է, իսկ *ք* ենչյունը նախարդ *ս* ձայնորդի ազդեցությամբ վերածվել է շնչեղ խուլ *վ*-ի: Երկրորդ բաղադրիչի հարցի լուծման դժվարությունը վերաբերում է, որովհետև դա մեզ արդեն հայտնի սասականական նշանակությամբ *աա* ածանցն է:

Ելնելով *լամբ* բառի «օղակ», «կլոր բան» նշանակությունից և նկատի ունենալով *աա* ածանցի համապատասխան իմաստը՝ միանգամայն ճիշտ այնպիսի եամարել բառիս հետևյալ բացատրությունը. «Կլորիկ, շատ գեր, որ օրորվելով կը քայլե», «Շաա գեր, մտտ, պարարտ մարդ» (ՀՔՈՒԲ, 254):

ԲԱԼԱՏ

Արմատն է *բուկ*, առ-ը ածանց է, չ ենչյունը ածական է, որ կա նաև այս բառի եամանիչ բկիկ, ինչպես նաև պլոկե, թխիկ, վախուկ, թմրիկ և այլ բառերում:

Ուտելու գաղափարը ուղղակի և իդիսաբերական նշանակությամբ բկի եեա կապելն ինքնին հասկանալի է («Իմ հացն ամեն մարդու բկով կուլ չի գնալ»: «Որ տանուտեքի բուկը լցնես, գործը լավ կերթա»: «Շաա բկով երեխա է» (ՀՔՈՒԲ, 216): *Աա* ածանցով բնորոշվում է ուտելու սաստիկ ցանկություն ունենալու, ագահաբար ուտելու հանգամանքը:

ՄՈՐԱՏ (մօրատ)

Կազմված է *մօր* արմատից, որն ունի «ախլմ, ցելս, ջրախառն, ճանիճ» (ՆՀԲ, 2-րդ-311, ՀԱԲ, 2-րդ, 373) նշանակությունը, և *աա* մասնիկից: Որ վերջինս *աա* ածանցն է և օժտված է սասականական նշանակությամբ, դրա օգտին է վկայում նաև այն իրությունը, որ *մօրաա*-ը որոշ դեպքերում գործածվել է նաև *մօրաա* (*այլև մորաա*) ձևով: Այսինքն՝ սասականական աա-ը հարաբերակցվել է շատության գաղափար արահայտող *աա* ածանցին (հմմտ. բրբուտ, կրքոտ, խեծոտ, սրառա և այլն):

Մօրատ նշանակում է «աղմուտ, շաա խոնավ (անդ), («Իջեալ կայր ի անդի գետագնաց և մօրաա յոյժ» (ՆՀԲ, 2-րդ, 311):

ԱՐԱԲԱՏ

Լևոնան անվանումը արբեր ձևով է սաուգարանվել՝ «Արայի լեռ, Արայի արա, Արիա-վարդա Արեաց երկիր (անս ՀՄՀ, 1-ին, 691)»: Ոմանք փորձել են սաուգարանել երբայեցեղեն *արարաղ* «անեծք սասանման», «հարա-հաղա» «լերինք լերանց» բառերով (ՏԲ, 1-ին, 239): Գր. Ղափանցյունը ենարավոր է համարում *Urat* էթնիկական տերմինից՝ ծագած լինելը, Ա. Վարպեայանը՝ «ար» կոչվող ցեղանունից⁸: Կան և այլ սաուգարանություններ:

Առարկաներին, երևույթներին դրանց աչքի ընկնող հասկանիչով անվանում տալը ենադարյան մարդու համար սովորական երևույթ է եղել: Նույն երևույթի դրսևորումն է նաև *Արարաա* անվանումը, որը ծագումնաբանորեն առնչվում է վերևում արդեն ուշադրության արժանացած հ. -հ. er «շարժվել, րարձրանալ» արմատին, որը հայեղենում աալիս է *ար ձևը* (հառնեմ, արմտոտ):

Այդ *ար* արմատի կրկնությամբ, որպես շատության, սասականության գաղափարի արահայտություն, և սասականական *աա* ածանցից է կազմված Արարաա բառը:

ՍԵՐՍԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ԱՏ ԱԾԱՆՑ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՆԵՐ

Այս խմբում դասվող *կաավաա, փշաա, հորթաա* (ել) և այլ բառերի մասին վերևում արդեն նշվել է: Այսպեղ ուշադրություն դարձնենք *հաաաա* (հավաա) բառին:

⁸ Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1961թ. էջ 141:

9. Ա. Վարպեայան, Ո՛վքեր են ի վերջո արիացիները, 1990թ., 21:

ՀԱԲ-ում *հալ* «պապ, եոր հայրը» բառը դիտվում է որպես բնիկ հայերեն բառ (3-րդ, 67), իսկ *հալառ*-ը չլեզված բառ (Ն.ա., 70), որ նշանակում է, թե ծագումնաբանական կապ չի նկատվում այդ երկուսի միջև: Գ. Ջահուկյանը որոշ վերապատկերյալներ ընդունում է *հալառ* բառի *առ* ածանցով կազմված լինելը (ՀԼՊ, 237):

Ընդունելով, որ բառս կազմված է *հալ* արմատից և *առ* ածանցից՝ հարկ ենք համարում ընդգծել, որ այդ արմատը մեր եին լեզվում բավական հտորուստ իմաստային առումներ է ունեցել՝ նշանակելով ոչ միայն «պապ, եոր հայրը», այլև իր մեջ առնելով առհասարակ «նախնիք» իմաստը. «Հալ - նախահայր, պապ, հայր հորն, կամ մորն, և յոգ. նախնիք», «ծագ նմութեան, սկիզբն» (ՆՀԲ, 2-րդ, 71):

Ի՞նչը կարող էր նախնիներից սերված ճանաչվել, եթե ոչ նախ և առաջ եոզին և դրան վերաբերող ըմբռնումների ամբողջությունը, իրրև հավատ, հավատք, որպես կրոնական գաղափարարների արտահայտություն: «Հնդեվրոպացիները, - գրում է Գ. Ջահուկյանը, - անշուշտ ունեին կրոնական որոշ գաղափարներ... Աստվածայինը կապվում էր, մի կողմից՝ շուրացող երկնքի և լուսավոր օրվա, մյուս կողմից՝ նախնիների... աշխարհումների հետ»: (ՀԼՊ, 84):

Հավառ բառն անատարկելի վկայություն է այն բանի, որ մեր նախապապերի հավատի հիմնաքարը իրենց հալ-նախնիներն են: Այդ քարը հավանաբար այն պահին պիտի իջեցված լիներ հիմքի մեջ, երբ հանգել են այնպիսի ըմբռնման, թե մահը եոզու բաժանումն է մարմնից: Մարմինը լքած եոզու գաղափարին ուղղակիորեն առնչվում է հանդերձյալ կյանքի գաղափարը, և հավատն այլ բան չէ, քան հնադարյան մարդու պատկերացումները եոզու և հանդերձյալ կյանքի վերաբերյալ:

ՎԵՐԱԾԱՆՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ԱՏԱԾԱՆՅ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՆԵՐ

Առ ածանցի մեջ վերածման իմաստի եինմավորման կապակցությամբ խոսք եղյալ *բացառ, ծվառ, ածվատել, երկատել* և այլ բառերի մասին: Հարկ ենք համարում առանձին առալ *բլպառ* բառի մեկնությունը՝ նպատակ ունենալով մտև դրանով հնարավորին չափ ճշգրտել *բլպատություն* բառի գործածություններից մեկում դրա իմաստի ընկալումը:

ՀԱԲ-ում *բլպառ* բառը համաըվում է բարբառային, իսկ դրա եոմանիշ *բլպառ*-ը՝ միջին հայերենի բառ (ՀԱԲ, 2-րդ 188):

ԲՀ-ում կա *բլիկ* բառ «խիտ եւ հոծ է, թաղկեալ» նշանակությամբ (էջ 121): Այդ բառարանը որոշակիորեն տարբերվում է այդ բառը «առնի անդամի մորթի» նշանակությամբ *բլիկ* բառից: Դա պարզ գզացվում է *բլիկ*-ին և *բլիասա, բլիասա* բառերին տրված թացատրություններից («*Թլիասա* - կրճատ», «*Թլիասա* - կրճատել, կամ լապաել» (Ն.ա.): Առ տարբերակումը եեաագա բառտրամներում աներաժեշտ եսակությամբ արաեաայտված չէ: Սի բավական գորեղ փասա կա, որը գզացել է աալիւ այդպիսի մոաեցման միակողմանի, պակասավոր լինելը: Դա *բլիատություն* բառն է Երեմիայի մարգարեության 11-րդ գլխի 16-րդ նախադասության մեջ. «Չիթեմի գեղեցիկ վարսատր աեակեամբ կոչեաց Տէր գանուն քո. ի ձայնէ թլիատութեան մոցա՝ մեծ է մեղութիւն ի վերայ քո, անպիտանացան ուաք քո»: *Թլիատություն* բառը «անդամի ծայրը կարել» թովանդակությամբ ներկայացնելուց եետո հայկազյան բատարանների հեղինակները բնականաբար աներաժեշտություն սլիտի գզային վերր բերված գործածության եամար լրացուցիչ մեկնություն աալու, որովեեաև այդ *բլիատությունը* իմաստով բնավ չի առնչվում երեական մկրության այդ հայտնի ծեսին: Բայց ինչպիսի՞ լրացուեի մեկնություն են աալիւ. «Իսկ Երեմ. 11.16 նշանակէ գպատառումն, կամ գեղգումն» (ՄՄԲՀ, 318), «Իսկ Երեմ. Ժա. 16 թուի յապաւումն անկոց. այլք իմանան յերր. շառաչիւն» (ՆՀԲ, 1-ին, 813): Ուրեմն՝ «ի ձայնէ թլիատութեան»-ը եասկացվում է: «պատառման կամ ճեղգման ձայն», «տնկիների եապավման ձայն» նշանակությամբ: Նկատելի է, որ եասկապես ՆՀԲ-ի հեղինակները այնքան էլ եամոզված չեն իրենց տված մեկնարանության հավասաի լինելու եարցում, իրենց միտքը թեաբար հն ասում: Ասավածաշնչի աշխարհարար թարգմանության մեջ ըլ *բլիատությունը* արված է «մեծ աղմուկ» կապակցությամբ և այսպիսի լեզվով. «... մեծ աղմկի ձայնով կրակ վառեց մորա կողմովը» (1989թ., էջ 866): Հարցին ճիշտ պատասխան տալու եամար, թե բերված նախադասության մեջ ինչ նշանակություն ունի մեզ եեաաքքորող բառը, նկատի պետք է ունենալ, որ 1. *բլիատությունը* ձայն թառի լրացում է, 2. *ձայն* բառը գործածված է «խոսք»

նշանակությամբ, 3. այդ խասքը, այսինքն՝ այդ «ծայնը թլփատութեան» ասված է եղել Հուդայի քաղաքների, Երուսաղեմի այն մարդկանց կողմից, ովքեր դեմ են գնացել Իսրայելի Աստծո ուխտին և ուրիշ աստվածների եետևից են գնացել, և այդ պատճառով էլ՝ 4. այդ խոսքի, այդ խոսքն ասողների նկատմամբ արեամարեական վերաբերմունք է արտահայտվելու: Այդ ամենը նկատի ունենալով՝ տեսնում ենք, որ գրաբար բնագրում *թլփատություն* բառի նշանակությունը ոչ թե սլիսփ խմբագրվի, այլ՝ ճիշտ հասկացվի, այսինքն ընկալվի այնպես, ինչպես նոր գրական հայերենում ընկալվում է *թլփատություն* բառը՝ «կակազ, թոթով, խոսքի արաա» ուղղակի նշանակությամբ և «աղճատված, աղսվալսված խոսք» փոխաբերական նշանակությամբ: Հասկանալի է, որ գրաբարյան բնագրում էլ քստը գործածված է փոխաբերական նշանակությամբ, այսինքն՝ աստվածալին ուխտի դեմ ասված խոսքերը քամաերանքով որակվում են իրրև թլփատ ծայն, անմիտ աղմուկ:

Հիմա վերադառնանք ԲՀ-ից բերված *թլփ*-ին և դրան տրված «խիտ եւ եոծ է, թաղկեալ» բացատրությամբ: Նկատի ունենալով նաև, որ *թաղկեալ* բառի *թաղ* արմատն էլ ունի «խիտ» նշանակությունը, սր թե դժվար է ձևալին և իմաստս լին ընդհանրություններ անսնել ԲՀ-ում տրված *թլփ*-ի և *թլփաա*, *թլփաա* նույնանիշ բառերի միջև: Վերջիններիս «թանճալեզու, կակազ» նշանակությունների մեջ չկա՝ խիտ-ի, եոծ-ի գաղափարը, *թլփ*-ը *թլփ*-ի ենչյունափոխված ձևը չէ՞, փ-պ լծողությունը եայտնի իրողություն չէ՞ (կարափ-կարազ, սեվական-սեպական, փայքար-պա քար (ԲՀԲ, 2-րդ, 923, 931)): Մնում է ավելացնել, որ *աա* ածանցը ցույց է աւլիս *թլփ* արմատով արտահայտված «եոծ», «խիտ» հասկացություններով օժտված լինելու գաղափար:

Այսպիսով, ծագած լինելով *հաա* ալմաստից, *աա* ածանցն օժտվել է դրա ոչ թե միայն «լտրել» նշանակությամբ, այլ ժառանգել է նաև այդ արմատի մյուս նշանակությունները և ըստ այդմ եանդես եկել *բացասման* (սազուսա, ազատ, մախաա, աղճատ, անքաա ևն), *սասական* (խորիտրատ, լմփաա, հաստատ, բկլաա, Արարատ, մորատ), *սերման* (կտավատ, փշաա, եավատ, եորթաա(ել)ևն), *վերածման* (բացաա, երկաա/ել), ծվաա, ածվատել ևն) նշանակություններով: Այսպիսի հայեցակետով առաջին անգամ որպես *աա* ածանցով կազմված ձևեր են մեկնաբանվում *աուզաա*, *յալրաա* (հայրաա), *ազաա*, *Արարաա*, *թլփաա* (թլատ), *բկլաա*, *մախաա*, *բացաա*, *պրաա* բառերը, նորովի մեկնությամբ եիմնավորվում է նաև *արմաա*, *արաա*, *լմփաա*, *հասաաա*, *եավաա*, *աղքաա* բառերի *աա* ածանցով կազմված լինելը, ճշգրտված մեկնությամբ են արվում *աղճաա*, *փշաա*, *անքաա*, *կնաա* բառերը: Առաջադիր խնդրի բուծման առնչությամբ եիմնավորվում է *աուզ*, *յալիր* բառերի եավաստիությունը, ինչպես նաև դրանց ենչյունափոխված ձևի ստկայությունը *ագեղձ* *յալրաա* բառերում, որոշակի գործածություններում նոր մոաեցմամբ է դիաարկվում *եասաարազուկ*, *աուզանել*, *թլփաաություն* բառերի իմասաը:

ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԵՀ - Է. Աղայան, Բառարճնական և սաուգարմական եեազոություններ, Երևան, 1974:

ԲՀ - Բառգիրք Հայոց, Երևան, 1975:

ՀԱԲ - Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Երևան, 1971-1979:

ՀԲԲ - Սա. Մախասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944-1945:

ՀԲՈՒԲ - Ս. Ամառունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:

ՀԼՊ - Գ. Ջաեուկյան, Հայոց լեզվի պաամություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:

ՀԼԲ - Մեաիրեան, Գ., Միլոմեդեան Խ., Ավգերեան Մ., Նոր բառգիրք եայկազեան լեզուի, Երևան, 1-2, 1979-1981:

ՀՄՀ - Հայկական սովեական եանքագիաարան:

ՄՄԲՀ - Մ. Սեբասաացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վեներիկ, 1749:

ՏԲ - Թ. Հակոբյան, Սա. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայասաանի և եարակից շրջանների տեզանունների բառարան, Երևան, 1986:

ТОЛКОВАНИЯ СУФФИКСА «шш» И СЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ЕГО ПОСРЕДСТВОМ.

РЕЗЮМЕ

С. МЕЛКОНЯН

Будучи связанным по происхождению с корневым словом «հիշի», суффикс «шш» имеет не только значение «իշարհի, հիշի», но и обладает другими значениями этого слова и в соответствии с этим данный суффикс выступает также в следующих значениях:

отрицания (առիշիտ, ազիտ, նաշիտ, աղիտ, ածիտ ևն),

преувеличения (սոքրիտրիտ, լիւիտ, հաւաւաւ, ըկիտ, Արիտ, Ճորիտ),

порождения (կտիտիտ, փշիտ, հալիտ, հորիտ(ի) ևն,

превращения (րիտիտ, երկիտ(ի), ծիտ, ածիտի ևն).

В контексте сказанного впервые толкуются образованные суффиксом «шш» слова առիշիտ, յարիտ (հարիտ), ազիտ, Արիտ, ըկիտ, (թիտ), ըկիտ, նաշիտ, արիտ, րիտ(իտ), по-новому обосновывается толкование следующих слов с данным суффиксом արիտ, ածիտ, լիւիտ, հաւաւաւ, հալիտ, աղիտ, уточняется толкование слов փշիտ, ծիտ, ածիտի, կնիտ:

Предложенный подход к интересующей нас проблеме обосновывает достоверность слов առիտ, յարիտ, а также наличие фонетически видоизмененных форм этих слов в следующих лексических единицах: աղիտ, յարիտ, в определенных употреблениях по-новому толкуется значение слов հաւաւաւաւիտ, առիտի, ըկիտի:

Մեղու ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆՅՈՂԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

(առաջադասականության ընդհանուր փորձ)

Լեզվի շարանի սակայն մակարդակում խնդրային հարաբերությունները, իբրև շարանի սակայն կապի արտահայտություն, ունեն երկու եզր՝ խնդրատու քայլ և խնդիր գոյական (կամ գոյականացված բառ): Ընդ որում, րալի սեռի (ներգործական) պահանջով ծագող խնդրալին հարաբերությունը դրսևորվում է ուղիղ խնդրի միջոցով: Վերջինս հայերենի սլավոնական զարգացման ընթացքի մեջ իր շարանի սակայն դերի և գործառական նշանակության դույզն-ինչ լիտիոխություն չի ունեցել. եղել և մնում է «հայերենում ներգործական սեռի րայերի աղտահայտած գործողություն կրող խնդիրը»: Սակայն նույնը չի կարելի ասել հայերենի ժամանակային աարեր վիճակներում նրա դրսևորման լեզվական ձևի, այլ և իր խնդրառու րայի հետ ուղիղ խնդրի դիրքային լիտիոարաբերությունների վերաբերյալ: Հայերենի ներգործական րայով կառույցները հատկապես ուղիղ խնդրի շարադասության առումով հանդես են թերում մի շարք առանձնահատկություններ և դիրքային տաղերակների քազմագանություն, որոնք կամ արդյունք են լեզվի կոնկրետ ժամանակային վիճակներում գործող իրությունների, իրսմ պայմանավորված են հայերենի զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններով:

Թեև ենդիվտակական լեզվարանության արդի վիճակը դեռևս թույլ չի տալիս ունենալ այդ լեզվում նախադասությունների շարադասական կառուցվածքի ամբողջական և սպառիչ պատկերացումը, այնուամենայնիվ րազմաթիվ փատոերը եիմք են տալիս արձանագելու. որ այդ լեզվին շարանի սակայն տեսակետից րնորոշ է եղել «նախադասություն կազմող միավորների հարաբերական ինքնուրույնությունը»², ինչը նախադասության կազմիչների քերականական հատուկ ձևավորման և զարգացած համաձայնության պայմաններում նվազագույնի է հասցրել շարադասության քերականական դերը:

Ամենայն հավանականությամբ ենագույն հայերենն էլ շարադասության առումով իր մեջ սլիտի պահպանած չիներ հնդկվրոպականի հիմնական հատկությունները: Այդ տպավորությունն է թողնում ոչ միայն վիպասանական հատվածների մեր կողմից կատարված րնությունը: Առ են վկայում նաև ենդիվտակական այլ եին լեզուների (հին եունարեն, իին ենդկերեն) հետ մեարոյան հայերենի համեմատությունները⁴: Վերջինս իր շարադասական առանձնահատկություններով եիմնականում հարագաա է մնում վիպասանական հատվածների լեզվական իրողություններին, հեաևաքար իր վրա ունի ենդիվտակական լեզվի ազաա շարադասության կնիքը:

Սիևնույն ժամանակ համոզված ենք, որ վերը ախվսծը պիտի ընդունել որոշակի վերասլանությամբ. եննց թեկուզ այն պաաճառով, որ վիպասանական հատվածների չնչին ծավալը, հասկանալի է, թույլ չի աալիս ունենալու մեր լեզվի նախագրային վիճակի շարանի սակայն աարերակների ամբողջական պատկերը (ի աարերություն նախագրային հայերենի ձևարանական տարերակների, որոնք համեմաաաքար ճոխ են ներկայացված):

Հեաևաքար նախադրային հայերենի շարադասական առանձնահատկությունների վերաբերյալ մեր պատկերացումները մնում են գերագանցապես ընդհանուր դիտողությունների սասադաան վրա, որոնք եիմնականում ձևավորվում են վիպասանական հատվածների լեզվում դիտարկված շարադասական իրողությունների հետ եին գրական հայերենի համապատասխան փասաերի ուղղակի համեմատությունների եիմքի վրա, համեմատություններ, որ, վերը նշված պաաճառով, ամբողջական լինել չեն կարող:

1. Ս. Արախանյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, էջ 306:

2. A. Meillet, Introduction a l'etude comparative des langues indo-europeennes, Paris, 1903, p. 363.

3. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 46:

4. ահ'ս Ս. Հայրապետյան, Գլխավոր անդամների դիրքային հարաբերակցությունը գրարարում, ԲԵՀ, 1, 1982, էջ 193-202:

Մյուս կողմից, որ ավելի կարևոր է, վիպասանական հատվածների մուլմիակ փոքրածավալ լեզվալուծությամբ ուսումնասիրությունը բավարար եիմքեր է տալիս այն դատողության համար, որ իբրև ժառանգություն պահպանելով հանդերձ հնդեվրոպական լեզվի շարահյուսության ազատության ոլորտում՝ ենագույն հայերենը զուգարդում է իր մեջ խոր ենությունից եկող երևույթները մոր սահմանափակումների հետ՝ շարահյուսական որոշ կառույցներում արդեն դառնալով բարդադրիչների փոխադասավորության կայունացման թույլ միտումներ, որոնք ենտագայում ավելի նկատելի են դառնում:

Այսպես, եթե վիպասանական հայերենը գլխավոր անդամների փոխադասավորության հարցում դեռևս պահպանում է հնդեվրոպականի լիակատար ազատությունը (հմտ. *երկնէր երկինն ծովս ելանէր, եեծաւ արքայնն ոսկի տեղայր, տեղայր մարգարիտ և վիշապագունք գողացան, ճաշ գործեալ Արգաւանայն Արտսուազայոչ գանալ...* և այլն), և շարահյուսական տարրերակներին որևէ մեկը մուլմիակ չնչին քանակական առավելություն չունի մյուսի նկատմամբ, ապա գերակշռող է որոշիչ նախադաս և գերագնացապես անհամաձայնեցված գործառությունը (*հուր եեր, բոց մաւրուս, շիկափոկ պարան, սեզն Տրդատ*), իսկ հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական կառույցը ունի լրացման բավականին ընդգծված ենտադաս վիճակ, ինչպես՝ *դստերս Ալանաց, ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղի ապարանից, գվարգելն եղջերուաց* և այլն⁵: Խնդրալին շարահյուսական հարաբերություն ձևավորող եզրերի՝ ներգործականության և կրող խնդրի փոխադասավորության տեսակետից ևս վիպասանական հայերենը, պարզվում է, արդև կորցնում է հնդեվրոպականին բնորոշ բացահայտ ազատությունը, ըստ որում շատ փոքր առավելությունը տալով խնդրի ենտադաս գործառությամբ (*ինչպես՝ կռել կռիւն գլուխն, տացէ հագարս, հանեալ... գպարան, ցուեցոյց զմեքք* և այլն), որն արդեն եիմքերով դարի երկրորդ կեսի մատենագրության լեզվում դիտվում է իբրև խնդրի՝ ընդհանուր ստմամբ կանոնական դիրք⁶:

Հնդեվրոպական լեզվի շարահյուսության գրեթե բացարձակ ազատության սահմանափակման՝ ենագույն հայերենում դիտվող թույլ միտումը, իսկ արդեն եիմ գրական լեզվում, այլև ենտագայում, մախադասության կազմիչների «կանոնական» և «ոչ կանոնական», «հարագաս» և «խրթին» դիրքերի հստակ աարբերակումը, որոշ դեպքերում մաս տվյալ կառույցի շարահյուսական տարրերակների բացառումը, անկասկած, արդյունք է մեր լեզվի ձևավորումը և գարգացումը պայմանավորող ինքնատիպ գործոնների, թելադրված է մրա ներքին սեփական ենարավորություններով, մրա ժամանակային կամ տարածական լեզվավիճակների առանձնահատկություններով: Այս տեսակետից միանգամայն իրավացի է Գ. Ջահուկյանը, երբ մեզ ենտաքրքրող հարցի՝ խնդրի և խնդրառուի շարահյուսության առիթով վաղմջահայերենին բնորոշ համարելով հնդեվրոպականի ազատ վիճակը և վերջինս ըխեցնելով միայն մախադասության բնույթից, մտքից կամ տրամաբանական շեշտից՝ ենտագայի համար կարևորում է հայերենում մոր շարահյուսական իրողության՝ ձևական խնդրառության գարգացման նշանակությունը⁷, որն է՝ խնդրի քերականական ձևավորման (մեր կարծիքով մասամբ մաս՝ շարահյուսական վիճակի) տոնությունը ոչ այնքան մախադասության ընդհանուր իմաստի կամ բնույթի, որքան խնդրառուության եեա ունեցած սեռային կամ իմաստային փոխհարաբերության եեա: Իբրև բազմաթիվ փաստերից մեկի օրինակ, նշենք անջատման խնդրի՝ բալին սովորարար մախտրող կանոնական դիրքը հայերենի բոլոր վիճակներում՝ պայմանավորված, անշուշտ, բայի իմաստով («անջատման գաղափարը մախ կապվում է առարկայի եեա, այդ պատճառով մարդու ուղեղում սկզբից ծագում է առարկայի պակերացումը, ապա մոր՝ մրա եեա կաարավող գործողությունը»⁸), ինչպես՝ Ոստսի ծառոց հաաանէին (Մարկ., ԺԱ): *Յառնէ անիքստէ փրկեցեր զիս (Մադ., ԺԷ): Երբ զիս ի քենէ զաանն...* (ՆՔՀԿ. 50): Աստուած առ պէթարէն ազատէ (ԺԷՀՀԳ. 115): Հոգս չէ հայրենիքէս օտարանալ (ՄՏԵ, 98) Ես քեանից

5. անն Գ. Ջահուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 369:

6. *աղ. մասին մանրամասն տեսն Մ. Հայրապետյան, Ուղիղ խնդիրը դասական գրարարում, ԼՀԳ, 9, 1981. էջ 71-84*

7. Գ. Ջահուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 350:

8. Խ. Բաղդկյան, *Ժամանակակից հայերենի պարզ մախադասության շարահյուսությունը, Երևան, 1976, էջ 161:*

դառնացած *հեռացա* (ՎՏԵ, 1, 12) և այլն: Կամ որպես ավելի ցայտուն դրսևորվող փաստ, նշենք հետևանքի ուղիղ խնդրի՝ ռալին սովորաբար հաջորդող դիրքը, որի կայունացմանը հայերենում, ամենայն հավանականությամբ, մատուցել են խնդրառու քայի արդյունքահետևանքային գործողության խնաստն ու ներգործականության ընդգծում սեռային հաականիշը: Կրող ստարկան տոեղծվում է որպես հետևանք քայի գործողության՝ տրամաբանորեն (հետևարար մաս շարադաստրեն) հաջորդելով գործողությանը, ինչպես, օրինակ, գրաթարում՝ Բայց այս Յակոբ *գործէր սրանչեկիս* մեծամեծս (Բուգ., 39): *Արարի զհանդերձ* իմ *գրուրձ* (Սաղ., ԿԸ), միջին հայերենում՝ *Կուզնեաց* նմա *զինդ* մի (ՆՄԺԱՎ, 242): Թող երթա *փորէ աապան* և մտնու մէջն կենդանի (ՆԶՀԿ, 118), արևտաեայերենում՝ Նսեն ճակատը *ցայտեն* թող *շանթ* (ՊԴՏ, 14): Վերադարձող կովերը մերթ սրտագին *կըբառաչեն կարօտն* իրենց եորթուկին (ԱՀԳՃ, 72) և արևելահայերենում՝ Թովմա Արծրունի անունով մի վարդապետ *գրում է* այժմ Արծրունյաց ցեղի *պաամությունը* (Մուր., 4,86): *Ստեղծում էին...* անթափանցելի *խավար* (ն.տ., 43) և այլն:

Ինչպես վերևում նկատեցինք, հիմնվելով դարի կեսերից մեր լեզվում քանակապես գերակշռող է դառնում ուղիղ խնդրի ընդհանուր առմամբ հետադուս դրությունը: Ի մասնավորի նշենք սակայն, որ գրի առման հենց սկզբնական փուլում, այն է՝ մեսրոպյան հայերենում, դա դեռևս բոլորովին էլ աչքի զարնող իրողություն չէ. մասնավոր մատենագիրների (բացառությամբ Ազաթանգեղոսի Պատմության) լեզվում, ինչը մեր կարծիքով սխալի բացատրել մաս մեր ինքնուրույն մատենագրության՝ ժողովրդական կենդանի լեզվին դեռևս չափազանց հարազատ լինելու հանգամանքով: Մինչևիտ մեսրոպյան հայերենով հոգևոր ողջ գրականությունը (բացառապես թարգմանություններ) և հասկտպես Աստվածաշունչը ունի խնդրի ընդգծված հետադուսություն: Հավանաբար գրարարի ինչպես եին, այնպես էլ հետագա ուսումնասիրողները մեր եին լեզվում (գրի առման պահից սկսած) ուղիղ խնդրի հետադուս դիրքի խիստ կանոնականության գաղափարին են հանգել բացառապես Աստվածաշունչի փաստերը աչքի առուց ունենալով: Այնինչ միայն Աստվածաշունչի տվյալներից հզրակացության հանգելը ճիշտ չի լինի այնքանով, որքանով այն թարգմանական ստեղծագործություն է, որը (ինչպես մաս Ազաթանգեղոսը, իրեն եինականում թարգմանական գործ) անպայման կրում է խնդրի հետադուսությունը մախասիրող եունարենի շարադաստրեն գորեղ կնիքը: Ի դեպ լեզվը պատմության հետագա շրջաններում գրավոր աղբյուրներով արձանագրված ժողովրդական կենդանի լեզվի բազմաթիվ փաստերը, մաս ժամանակակից բարրառների տվյալները վկայում են, որ քննիղ հարցի՝ հետադուս և առաջալուս կրող խնդիրների հոռօաւին հարաբերակցության առումով (առաջադուսի թույլ գերակշռությամբ) կենդանի լեզուն այսօր էլ հարազատ է մնացել Եզնիկի, Կորյունի, Փ. Բուզանդի լեզվական իրավություններին: Օրինակներ՝ *Չագերս* բուններն *աարած*, իմ *սիրտս* *են* էրած (ԱՄՀՄԺԵ, 215): *Բուն կոնեն* մեջ սարերուն, *տուն կշինեն* մեջ զագերուն, *երդիկ բանամ* դեճ եով քամուն (ն.ա.), Եկուր, որդյակ, հայրենի *տունդ շննցուր*, *դուռ* *են կուտրեր*, *պաաուեաններ* *են փշրեր* (ԴՎԵ, 5): ... *աղը շուռ աուր*, ... *եզներն արձակի*, տուն արի (ԱԻԸԵ, 1, 10): *Շիշը կառնի* ու շորով *ջուրը քսէ կը* Գասպար սոլի երեսին (ԱՀՀՀԲ, 95):

Ասվածին ավելացնենք մաս, որ եթե մեսրոպյան շրջանի թարգմանական գրականության լեզվում (ի տարրերություն ինքնուրույն մատենագրության) հետադուս ուղիղ խնդրի հաճախացող վիճակը թելադրված էր բնագրի լեզվի՝ եունարենի շարաբյուսական իրողություններին մեր թարգմանների հարազատ մնալու ձգտմամբ, ապա V դարի II կեսից եին գրական լեզվում նրա հետադուս վիճակի տիրապետող դառնալը պիտի կապել եունաբանության լեզվական ազդեցության անընդհաա աճի և այդ պաաճառով՝ ժողովրդախոսակցական լեզվից աստիճանաբար օաարվելու իրողության եետ:

Այս շրջանից սկսած՝ հայերենի բոլոր գրական աարերակներում գերակշռում է ուղիղ խնդրի՝ քային հետադուս գործառությունը, ընդ որում, ինչպես վկայում է վիճակագրությունը, անկախ գրական լեզվի տարրերակից, նման գործառությունը առավել նկատելի է հատկապես պատմագրության լեզվում, երապարակախոսական, գիտական, պաշտոնական

ոճի ռոտավիր աղբյուրներում: Վերջին իրողությունն եավսնարար հետևանք է այն բանի, որ հայերենում վերը նշված լեզվական ոճերին ընդդռ է առավել մտածված և ամբողջական շարադրանք, նախադասությունների կառուցվածքային ավարավածություն, ինչը գրեթե բացառում է անցողական բայով շարահյուսական թերի (գեղջվաժ ուղիղ խնդրով) կառույցների առկայությունը նրանցում, և այլ ոճերի եամեմատությամբ սրանց մեջ կրող խնդիրների՝ այսպես կոչված «ավելցուկայնությունն» էլ ավելի է բևեռացնում հայերենում ուղիղ խնդրի եեաադաս դիրքի սոփարակամության մեր զգացողությունը:

Հայերենի քերականագիտության մեջ դեռևս պաեպանվում է նախադասության կազմիչների փոխդասավորության վերսբերյալ ավանդական կարծիքը, թև վերջին շրջանում լուրջ փորձեր են արվում՝ ինչպես գրաբարի, այնպես էլ միջին եայերենի և ժամանակակից լեզվի շարահյուսական իրողությունների նորովի քննությամբ երաժարվելու այս հարցում ավանդական քերականության մի շարք հնացած դրույթներից ու պատկերացումներից¹⁰, մաս ընդունելու, որ, ինչպես գլխավոր անդամների, հասկացուցչի ու իր հատկացյալի, որոշիչ ու իր լրացյալի, այնպես էլ խնդրառու ներգործական բայի ու նրա կրող խնդրի փոխդասավորության եարցում շարադասության ավատությունը միանգամայն եարաբերական եասկացություն է, որովհետև այդ փոխդասավորությունն ունի «սովորական» և «անսովոր», «ուղիղ» և «շրջուն» աարերակներ, իսկ այդ տարրերակայնությունը մեր լեզվի գրի առնման շրջանից մինչև օրս արդյունք է բազմազան ու տարարնույթ լեզվական գործոնների: Ընդ որում, այդ գործոնների մեծ մասը առկա է լեզվի ժամանակային ու տարածական գրեթե բոլոր վիճակներում, իսկ որոշ մասը շարադասությունը կարգավորող գործառույթ ունի նրա միայն այս կամ այն կտրիսծքում:

Հայերենի պատմության մեջ վերը նշված շարահյուսական միավորների խնդրառու բայի և կրող խնդրի շարադասական առանձնաեատկությունների, նրանց դիրքային աարրերակների ձևավորման ու փոփոխությունները, դրանք ծնող գործոնների մեր կողմից կատարվող ուսումնասիրության եամար եիմք է ծառայել հայերենի պատմական բոլոր երեք շրջանների (հին, միջին, նոր) նյութը: Ընդ որում, վիասանրի ընտրության և մեկնաբանության աեսակետից նախապատվությունը գերազանցապես արվել է գրական լեզուներին՝ գրարարին, միջին հայերենին և արդի հայերենի գույզ ճյուղերին: Բարբառային նյութին խիստ սակավ անդրադառնալը եիմնավորվում է նրանով, որ նախ ձեռքի տակ եամարյա չունենք հայերենի բարբառների շարահյուսական (շարադասական) կառուցվածքի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ, և երկրորդ, որ դիտարկված իրողություններն էլ հիմնականում չեն աարբերվում գրական լեզվավիճակների ընձեռած փասանրից:

Խնդրո առարկայի քննության առումով հարկ է նշել եեակյալը.

Մեր լեզվո տարթեր գրական վիճակները նկատելի ընդեանրություններ են դրսևորում ինչպես բայի և կրող խնդրի փոխդասավորության եիմնական առանձնաեատկությունների, դրանք պայմանավորող գործոնների բնույթի, այնպես էլ դիտարկված դիքքային ելմնատարրերակների քանակական եարաբերակցության տեսակետից: Եվ դա միանգամայն եասկանալի է, որովհետև ինչպիսի ժամանակային տարրերակներ էլ որ ունեցել է եայերենը, ինչքան էլ փոփոխություններ է կրել պատմության հոլովույթի մեջ, այնուամենայնիվ այն մնացել է «որպես նույն լեզվի ընդեանուր եիմնավիճակ»¹¹:

Մյուս կողմից՝ լեզվական իրողության տարածամանկյա ուսումնասիրության առումով չափազանց կարեոր նշանակություն են սաանում այն լեզվական ձևափոխությունները, այն մասնավոր դեպքերը, որոնք ի եայտ են գալիս եայերենի առանձին վիճակներում: Ընդ որում, դրանք կարող են վերաբերել շարադասական տվյալ կառույցի և՛ արտաքին ձևին, և՛ ներքին բովանդակությանը, այլև այն նոր քերականական կամ տրամաբանական եարաբերություններին, որոնք դրսևորվում են լեզվի սոլյալ ժամանակային կտրվածքում:

10. այդ մասին անհ. Բադիյան, *նշվ. աշխ.*, Ս. Մարգարյան, *Դասական գրարարի աիպարանեան. բնութագրը, ժող. Հայոց լեզվի կառուցվածքը*, Երևան, 1975, Հ. Ավետիսյան, *Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը գրարարում*, Երևան, 1972, Ս. Հայրապետյան, *սշվ. աշխ. և ուրիշներ*:

11. Վ. Բոսյան, *Բառակապակցական կադապարների գարգացումը հայերենում*, Երևան, 1990, էջ 5:

Դիտելով նախադասության շարադասությունը որպես նրա բաղադրիչ միավորների՝ յեզվի ներքին օրինաչափություններից բխող վտխաբասականության կարգ՝ եայերենի անցողական բայ-ստորոգյալով նախադասությունների մեջ ուղիղ խնդիրը եամարում ենք շարահյուսական կառուցվածքի եիմնական միավորներից մեկը (ենթակրսյի և ստորոգյալի հեա միասին)՝ կարևորելով նրա դերը ոչ միայն մամաաիպ նախադասությունների քերականական կառուցվածքի և դրսևորվող մաքի լիարժեքության ու ավսրաունության աեսակետից, այլև՝ անցողական կառույցների շարադասության առումով. հնթակալի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի վտխուսասականությունը անցողական բայով յորաքանչյոր ծավալում կառույցի շարադասական առանցքն է, որից այս կամ այն չաիով կախված է մաս մյուս՝ ոչ եիմնական միավորների դիրքը մամ կառույցներում: Հեաևաբար հայերենում ուղիղ խնդրի շարադասական վիճակների քննության յավագույն հնարավորությունը ընձհոնում են անցողական բայ-ստորոգյալով այն նախադասությունները, որոնցում աեկա են կառուցվածքային բոլոր երեք հիմնական միավորները՝ ենթական (S), ստորոգյալը (P) և ուղիղ խնդիրը (O): Ի դեպ, ընտրված բնագրային որոշակի հաավածների եամասրաուասիսան վիճակագրական վերլուծության տվյալները թույլ են աալիս մի ուշագրավ դիաուություն անել. եթե հայերենի՝ առանց բացառության բոլոր գրական վիճակներում անցողական բայով նախադասությունների շարադասական եոաբաղադրիչ առանցքի եիմնական միավորներից հնթակալի գեղյումը նկատելիորեն կայունացնում է ուղիղ խնդրի՝ ստորոգյալին առաջադաս, երրեմն էլ սկզբնային առաջադաս դրությունը (եվ *գգունդն* երկրորդ տայր ի ձեռն Խորենայ (եդ. V), *Հնձան* եմ շինեբ այգոյս, *կարաս* եմ թադեր գինոյս (ԱՄՀՄԺԵ, 421) և այլն), ապա ստորոգյալի գեղյումը ուղղակի գրկում է այդ առանցքի մյուս երկու բաղադրիչներին՝ ենթակային և խնդրին ալսսիվ տեղաշարժման ենարավորությունից. սովորաբար պայմանավորելով նրանց եամար նախադասության մեջ ծայրային կայուն դիրքեր՝ միմյանցից հաճախ ընդմիջված նախադասության մնացած կազմիչներով: Սրպես է օրինակ, գրաբարում՝ *Խորհուրդք* սրաի իմոյ (խօսեցին) *գհանճար* (Աադ., ԽԸ), միջին գրական եայերենում՝ *Գտնողն* ի ենկեն...թագատրին (տայ) *ասանակ* (ԱՄԳՀՊ, 147):

Բերված օրինակների ենթակա-ուղիղ խնդիր (SO) երսմ ուղիղ խնդիր-ենթակա (OS) եաջորդականությունը եայերենում սովորաբար կարգավորվում է խոսքային իրադրությամբ. այսինքն՝ թերի (գեղչված ստորոգյալով) անցողական կառույցը ուղղակի պաաճհնում է նախորդող լրիվ կառույցում ենթակայի և խնդրի շարադասության առկա կարգը, ինչպես օրինակ՝ *Սերը սովորը* կուաի (OS), *թանը մողորը* (OS), կամ՝ *Արամը* տանից մի քանի *լավաշ* ու *սոխ* եր թոցրել (SO), իսկ *Արշոն* մորից *գաղանի* պանըի մի խոշոր *կտոր* (SO): Իսկ մամանաիպ առաալել ծավալում կամ ընդարձակ նախադասություններում ենթակայի և ուղիղ խնդրի՝ մաս խիսա ընդմիջված ծայրային դիրքեր ունենալը պրտր բացատրել ստորոգյալի բացակայության պայմաններում ենթակայի միջուկի բաղադրիչներից ստորոգյալի խմբի լրացումների հաակ աարանջամամ քերականական անհրաժեշաությամբ, ինչը նվազեցնում կամ բացառում է նախադասության իմաստաշփոթության, բառերի շաբահյուսական դերի և փոխեարաթերության բնույթի փոփոխման կամ աղավաղման ենարավորությունները:

Հայերենի անցողական բայով լրիվ նախադասությունների շարադասական առանցքի եիմնամիավորներ դիաելով ենթական (S), ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալը (P) և ուղիղ խնդիրը (O), եայերենում հնարավոր ենք համարում շարադասական եիմնամիավորների վտխաասականության թոլոր վեց աարբերակները՝ SPO, SOP, PSO, POS, OPS, OSP: Սրանք բոլորն էլ վկայված են եին, միջին և առիի եայերեն գրական լեզուներում, սակայն, եամաճայն մեը կողմից բնագրային եամապաասսիսան հաավածներում ոճակաոերն չեզոք պաամողական բնույթի մույնաքանակ նախադասությունների վիճակագրական եեաագաության աղյուքների՝ եայերենի պաամական գարգացման ընթացքում դրսևորում են քանակական աարբեր եարաբերակցություններ (աե՝ս ադ. 1):

Կարելի է եամոգվածությամբ ասել, որ եայերենի բոլոր գրական վիճակներում ներգործական կառուցվածքի լրիվ նախադասությունների համար շարադասական եիմնամիավորների փոխաասականության առավել գործածական աարբերակները երկուսն

են՝ SPO և SOP՝ առաջինի նկատելի գերակշռությամբ: Ընդ որում, եթե եին գրական հայերենում հիմնատարքերակներից երկրորդը՝ (SOP) իր ակաիվ հաճախականությամբ էապես քիչ է տարբերվում առաջինից (SPO), ապա լեզվի պատմության հաջորդ փուլերում պահպանելով հանդերձ իր գրեթե մույնաքանակ գործածությունը, արդեն միջին գրական հայերենում և առանձնապես մոր գրական լեզվի գույգ տարրերակներում ակնհայտորեն զիջում է առաջին հիմնատարքերակին: Վիճակագրության արդյունքներից դժվար չէ կոահել մաս, որ վերջինիս գործառական հաճախականության ամբողջատ աճը մեր լեզվի պատմության ընթացքում ապահովվել է ներգործական կառույցի եիմնամիավորների փոխոսաավորության ալ տարրերակների (հատկապես PSO) հաշվին:

աղյուսակ 1

Բնագրերի լեզուն / Հիմնատարքերակների հարաբերակցությունը %-ներով	SPO	SOP	PSO	POS	OPS	OSP
Գրաբար	34	32	15	6	7	6
Միջին գրական հայերեն	42	32	8	6	7	5
Արևմտահայ գրական լեզու	49	31	6	3	7	4
Արևելահայ գրական լեզու	50	34	5	4	5	2
Ընդհանուր	175	129	34	19	26	17

Վիճակագրական փաստերը մաս մամուլիչ վկայում են, որ մշված շարադասական տարրերակի (PSO) հաճախականության թուլացումը (գրաբարի համեմատությամբ) միջին գրական հայերենի անցողական րայով պատմական կառույցներում, ապա էլ ավելի մվազումը գրական լեզվի ժամանակակից փուլում գլխավորապես արդյունք է մեր լեզվի շարահյուսական համակարգի իրողությունների պատմական զարգացման, մասնավորաբար, ենթակայի և ստորոգյալի ձևաբանական դրսևորման ոլորտում տեղի ունեցած փոփոխությունների: Խոսքը վերաբերում է մեր լեզվի պատմության մեջ մի այնպիսի ինքնատիպ երևույթի գոյությանը և եետագա ճակատագրին, ինչպիսին գրաբարում «սեռականով ենթակա-անցյալ դերայով ստորոգյալ» և «տրականով ենթակա - անորոշ դերայով (երբեմն մաս եղանակի միադիմի բայի եեա) ստորոգյալ» շարահյուսական կառույցներն են, որոնք իբրև ձևաբանական փոփոխակներ եին գրական հայերենում (մամուլում մրա ուշ շրջանում), բավականին ակաիվ գործածություն ունեին հայերենի համար ընդհանուր օրինաչափական «ուղղականով ենթակա - խոնարհված բայով ստորոգյալ» կառույցի, իբրև անփոփոխակի կողքին: Ինչպես, օրինակ՝ *Առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս* աստուածատուրս (Կոր., 50): *Մանուցեսլ Ռոմզդի գխորեորդս* եօրն (Եզն., 80): Եվ *անեսալ Սառայի գորդին* Ագուրայ Եգիպտացոյ (Շնն., ԻԱ): *Պիտոյ է ինձ յոել զքեզ* առ թագաւորն... (Բուգ., V, 2): *Միսեւ պարտ էր զնսա երկրի* (Եզն., 46) և այլն: Սրանցից առաջինի՝ «անցյալ դերայով ստորոգյալ - սեռականով ենթակա - հետադաս կամ միջտղաս ուղիղ խնդիր (սա՝ ոչ պարտադիր)» շարահյուսական կառույցի գոյությունը և հաճախական գործածությունը եին գրական հայերենում ունի հստակ արտահայտված քերականական եիմնավորում: րխում է գրաբարի ներքին օրինաչափություններից, ի մասնավորի՝ պայմանավորված է սեռականաձև ենթակալի միջոցով անցյալ դերայի սեռային երկիմաստությունը չեզոքացնելու, մրանում ներգործականության իմաստը ընդգծում դսրձնելու անհրաժեշտությամբ¹²:

Այդ է պատճառը, որ երր արդեն միջին շրջանից սկսած՝ նկատելի փոփոխություններ են տեղի ունեւում հայերենի րայական համակարգում գրաբարի համեմատությամբ, ընդամին, ի հայտ է գալիս ներգործական և կրավորական սեռային իմաստների տարբերակման ածանցական միջոցը (վկրավորականը), աստիճանաբար վերանում է վերոեիշյալ կառույցի, իբրև ընդհանուր օրինաչափականի (ուղղականով ենթակա - խոնարհված րայով ստորոգյալ)

12. Մտ. Մայիսայանց, *Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892, էջ 36, այդ մասին աես մաս՝ Գ. Զահուկյան, Հին հայերենի եղովման սիստեմը և մրա ծագումը, Երևան, 1959, Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954, Պ. Վարդապետյան, Պարզ մախադասություն, ՄՄԳՀՊ, տ. 14, Երևան, 1975:*

ձևաբանական փոփոխակի հեաազա գործառնության քերականական անհրաժեշտությունը: Ընդ որում, նշված ձևաբանական փոփոխակի դորս գալը լեզվից, որ պայմանավորված է նրանում նոր քերականական իրողությունների և օրինաչափությունների ծնունդով, միանգամից չէ որ տեղի է ունենում միջին զրական հայերենում, մասնավորապես նրա շարաբնական մակարդակում, որտեղ լեզվական եին ու նոր երևույթները եթևար ժամանակ համագործակցել են: Բոլոր դեպքերում նշենք, որ այդ փոփոխակը լեզվի զարգացման սոլյալ շրջանի համար արդեն կենսունակ չլինելով, եիմնականում փոխարինվում էր իր անփոփոխակով: Եվ նաև դրա շնորհիվ է, որ միջին հայերենից սկսած, ինչպես վերևում ասվեց, անընդեստ մեծանում է հայերենում ներգործական բայով պատմողական նախադասությունների շարադասական երկու եիմնատարերականների (SPO, SOP) գործառական ակսփությունը: Այդ եիմնատարերականների աճին նախաստող համգամանք է նաև գրարարի մեկ այլ «ներգործական անորոշ դերրայով (երբեմն նաև եղանակիչ որևէ բայի եարադրությամբ) ստորոգյալ - արականով եմթսկա» ձևաբանական փոփոխակի՝ հայերենի հեաազա ընթացքում գործածությունից բավականին արագ դորս մղվելը:

Վերջինս նախորդ փոփոխակի եամեմատությամբ սոլելի թույլ դրսևորում ունի գրարարում և որսյե օար լեզվամաժողության ազղեցության եեանանք ըսա էության մասնավոր իրողություն լինելով՝ միջին, ասլա նաև նոր գրական լեզուներում գործածությունից դորս է գալիս՝ փոխարինվելով եիմնականում «ուղղականով եմթսկա - խոնարելած բայով առորոգյալ» շարաեյուսական անփոփոխակով: Դրա արդյունքում փոփոխակին բնորոշ POS կամ PSO շարադասական աարերականները ևս փոխարինվում են հալերենի պատմողական կառույցներում շարադասական միավորների փոխադասավորության եիմնատարերականներից որևէ մեկով (եմնա. գրարարյան *Ծախել պարա է գնոսա երկրի* (POS), *Պիտոյ է ինձ յղել գրեզ...* (PSO) կառույցները միջինհայերենյան *Նայ չկարէ շրջել զկերակուրն ի սերմն* (SPO), *Կամի Տաթարն և զերկուսն ըմրոնել* (SOP) կամ արդի գրական լեզվին բնորոշ *Ես կամենում եմ ճշարել իմացածս* (SPO), *Նկարիչն իր տարիների երազն էր կամենում կյանքի կոչել* (SOP) ձևերը):

Ինչ մնում է գրարարյան այս ինքնասփալ փոփոխակների եետագայում հազվադեպ մնացորդսլին գործածությունների, գանում ենք, որ միջին և եականպես նոր շրջանի գրավոր աղբյուրներում դրանք գերազանցապես պետք է յիանել իրրև գրարարաբանություններ և դրանց կիլարկումները գնահատել սոսկ պամոողական-պամագրական ոճի գործառական-արաանայական աներաժեշտության, ավանդականության, հեղինակների՝ գրարարին աիրապեանելու մակսրողակի և հմության, դասական լեզվի ձևերին հարազաա մնալու կամ ըսա հմարավորին դրանք ընդօրինակելու նայաակաղորության անսանկյունով:

Այսպիսով, արդի գրական հայերենը պահպանել է ներգործական կառույցների եիմնամիավորների փոխադասավորության բողոր վեց աարերականյին դրսևորումները, սակայն, իեարկե, ոչ այնսլիալ քանական հարաերակցությամբ, ինչը ունեին դրանք գրարարում կամ նույնիսկ միջին գրական հայերենում: Ծարունակվել է այն բևոացումը, ինչը նկատվում էր, թեկուզ թույլ ձևով, արդեն միջին հալերենում, և դրա արդյունքում նոր շրջանի գրավոր աղբյուրներում եիմնատարերականները (SPO, SOP) իրենց քանական դրսևորմամբ առավել նկատելե են գաավում մյուսներից: Այս անսակեաից, ինչպես վկայում են մեր եաշվումները, արդի գրական լեզվի արևելահայ և արևտահայ վիճակները իրարից շաա քիչ գանազանություններ ունեն: Սա ևս խոսում է այն մասին, որ տեղի ունեցող գործընթացը ընդհանուր լեզվական օրինաչափություն է հայերենի համար: Ի դեպ, հայերենում ուղիղ խնդրի շարադասության առումով նաև մեկ այլ՝ ոչ պական կարևոր հանգամանք է դիարկվում վիճակագրական եետագոտությունների լույսի աակ: Խոսքը վերաերում է հայերենի բոլոր ժամանակային կարվածքներում ներգործական կառուցվածքի նախադասությունների մեջ ուղիղ խնդրի եետադաս դիրքի ամրագրված լինելու փաստին: Այսպես, եթե եիմնամիավորների փոխադասավորության գրարարյան այն երեք աարերականները, որոնցում ուղիղ խնդիրը եաջորդում է խնդրառու բային, կազմում են գրարարով բնագրային աարերականների 55 %-ը, ասլա եետագայում դրանց քանակական աճը շարունակվում է՝ ցուցանշվելով միջին գրական հայերենում 57%, արդի

Կրող խմորի և խմորառուի վտխուսավորության սույն վիճակն է առկա մաս անհնթակա (անորոշ դիմավոր և ընդհանրական դիմավոր) միակնգն մախադասություններում: Այստեղ և՛ OP կանոնական եամարվող աարերակը ոճականորեն չեզոք կատույցներում մեր լեզվի թույլ գրական և ոչ գրական վիճակների ընդհանրություններից է, ինչպես օրինակ, *գրաբարում*՝ Հանդերձ սաղմոսիք... գտուրն յուղարկեցին (Բուգ., V, խդ.) *միջին հայերենում*՝ Եկին ու խապար բերին... (ԵԶՀ, 17): Անհաւաա ջնուտ մի թժիշկ գտան (ԳՀ, 243): Երբ գմարոյ երակն թոնն մատնեռնովա... այտար անուն յերկայն ասեն (մ.տ., 143): Մրգերն յորժամ ժողովն սլիան, որ կատարյալ հասնի (ՄԱՄ, 23), *ճոր շրջանում*՝ Կեղծիքների մեծ մասը ճշմարտության աեղ չընդունենք (Մուր., 71): Մեջտեղի վիպվ չեն իրար թաժանում (ՀԹ, 2, 38) և *հասկապես կենդանի խոսակցական լեզվում* (առածներ, ասացվածքներ և այլն), ուր OP մ եամարյա քացարձակ դրսևորում ունի, գրեթե անփոփոխակի կարգավիճակ: Օրինակներ՝

Մայրը անս, աղջիկն առ: Ճաները աշնանը կհաշվեն: Տավարը կապով են կապում, մարդը՝ լեզվով: Հոսավեա մի եատ խնձորը դնես կոշտ քարերի մեջ, եռախցը մրանց էլ կկաշի: Մարդուն ընկերով են ճանաչում և այլն:

Ի դեպ, վերևում մենք միտումնավոր կերպով խոսափեցինք խոսել անենթակա միակազմ կառույցի մի տարրերակի՝ անդեմ բայական մախադասությունների մասին, մկաաի ունենալով մրանց՝ ռճականորեն ոչ չեզոք, այլ անպայման արտահայտչական երանգավորում ունենալու եանգամանքը, որ քելտրդված է մրանց ենչեղանգալին ձևավորման առանձնահատկությամբ: Եվ ենեց այն իրողությունը, որ սրանցում գրեթե գերազանցապես առկա է ՔՕ շարադասական տարրերակը, կարծում ենք, հեաևանք է կառույցի անդեմ բայի իմաստային-տրամարանական այն գորեղ ընդգծումի, որը ենչեբանգալին այսպիսի յուրահասառչ ձևավորումով ենարավոր է դարձնում բայական բառակապակցությունը ընկալելու իբրև մախադասություն՝ իր իմացարանական և եադորդակցական աղծեղով:

Հին գրական հայերենը այսպիսի կառույցների բազմաթիվ օրինակներ ունի (*Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զրանս եանճարոյ* (Մոսկ, Ա) և այլն), մինչեո միջին շրջանի գրավոր աղբյուրները գրեթե ոչ մի փաստ չեն տալիս, բացառությամբ՝ *Նախանձիլ և նենկ պահել և սպանանել զօրսն անդադար* (ԿԵ, 200)¹³:

Սակայն մոր գրական լեզուներում անդեմ բայական մախադասությունները կրկին մեծաքանակ են, ինչպես օրինակ՝ *Քանդել բոնութեան սեւ խորանը* (ԱՉԵ, 69): *Սուրբ տեղեկրով լոկ ծարաված ցամաք զանիլ աղբերքն եամայն* (ՊԴՏ, 35): *Եվ խստիվ երաման՝ պահել այս ռազմակարգը* (ԴԴՎ, 417): *Կանչել իսկույն Հաջի Մանմեդ քաջի բաշուն, պատծել մրան, արսորել մրան* (ՎՓ, 1, 41):

Եվ եթե այսպիսի կառույցները գրավոր աղբյուրներում ներկայանում են մաև շարադասական ՕՔ տաղբերակով, կարծում ենք՝ պատճառը մրանցում ուղիղ խնդիրը տրամարանորեն ընդգծելու ռճարտահայտչական աներաժեշտությունն է (ենմտ. *Ճանաչել զիմաստութիւն...* (ՔՕ), բայց՝ *Չիմաստութիւն* (ոչ այլ բան) *ճանաչել* (ՕՔ): *Մոռանալ ամեն ինչ* (ՔՕ), բայց՝ *Ամենին մոռանալ* (ՕՔ), կամ *Հալվել*. *միանալ իրար* (ՔՕ), բայց՝ *Իրեն* (ոչ ուրիշի) *մոռանալ* (ՔՕ): Այս իրողությունը բնորոշ է մաև կենդանի խոսակցական լեզվին, ինչպես օրինակ՝ *Հերմ էլ անիծած: Անուրը աալ, փեաը ձեռն առնել: Հացը դրած, խոսքն անիծած* և այլն:

Այսպիսով, եայերենի բոլոր վիճակների եամար վաստելով անցողական բայով պաամողական չեզոք ռճի քերի (գեղչված ենթակայով) և անենթակա (անորոշ և ընդեանքական դիմավոր միակազմ) մախադասությունների կառուցվածքային հիմնարադարիչների փոխաասավորության ՕՔ տարրերակի սովորական և գեղակշիռ լինելը, կարելի է մաև ճշգրաել և եայտածել այն գործոնները կամ դրանց եամախումբը, որոնցով կարգավորվում է կրող խնդրի և խնդրառուի շարադասությունը այդ կառույցներում:

Այսպիսի դերով օժաված լեզվական գործոններից կաղելի է ոլիաել խնդրի ձևարանական արաաեայտությունը, մասնավորարար՝ ուղիղ խնդրի դրսևորումը դերանվան մի քանի անսակներով: Այսպես, գրեթե բացառապես սկզբնային առաջադաս ոլիրք ունեն ցուցական և հարաբերական (երբեմն՝ մաև մի քանի անորոշ) դերանուններով արաահայալված կամ այդպիսի որոշիչ ունեցող ուղիղ խնդիրները: Մի դեպքում մրանցով ընդեանուր, չաարբերակված ձևով ակնարկվում է մախորդ խոսքի մի իրողություն, որի մկատմամբ դերանվան տարածական մերձակցությունը, բմակամաթաը, կարևոր մախապայման է դերանվամբ արտահայտված անդամի անորոշ իմասաի կոնկրեաացման, ենաևարար մաև՝ մախադասությամբ արաահայալող մաքի մատչելիության առումով: Մյուս դեպքում կարևոր դեր է խադում մաև դերանվանական իմասաի բացարձակ անորոշությամբ քելաղրված մախադասություններն իրար քերականորեն կապող միջոցի մրա շարաեյուսական

13. Միջին եայերենում անդեմբայական միակազմ մախադասությունների չգոյության մասին եայերենի շարաեյուսագիտության մեջ կա այն կարծիքը (անս ԱՄԳԼ Պ, Բ, 139-140), որ «դրա պաանաղքերես պետք է փնարել այս տիպի մախադասությունների կիրառության ռճական պայմանավորվածության մեջ: Գրաարարում այս աիպը եաաուկ է այսպես կոչված գրքային ռճին, իսկ միջին եայերենին ալելի հարագատ է խոսակցական ռճը»:

բառակապակցության կազմիչների OP հաջորդականությանը: Ի դեպ, ինչպես նշում է Ն. Մելիքյանը, հայերենի այսպիսի կառույցները «խրենց ռադադիչների միասնականությամբ և նրանց հաջորդականության կարգով մերձենում են բարդ թառերին»¹⁶: Եվ հաականշանական է, որ դրանցից շատերը, ժամանակի ընթացքում փոխակերպվելով վերլուծական բարդությունների (դեր կաաարել, փորձ անել, երես ստնել և այլն), կամ, որ ավելի եետաքրքիր է, անորոշ սերբայ > թայանուն փոխարկումով գոյացնելով հայերենում մոր բարդ բայանուններ (ծնրադրում, ծերաաում, հացաթխում և այլն), նույնությամբ պահպանել են բադադիչների OP հաջորդականության կարգը:

Այս ամենը եիմք են տալիս եետկյալ եզրահանգումների համար. պատմողական ոճի թերի (գեդչիսծ ենթակայով) և անենթակա (միակազմ) կառույցները դրսևորվում են հայերենի բոլոր վիճակներում: Այդ կառուցվածքի ներգործական մախադասություններում OP հաջորդականության գերակշռությունը ինչպես գրարարում, այնպես էլ եետագայում, մաև խոսակցական տարբերակներում արդյունք է շարադասական մի քանի գործոնների համախումր կիրարկման, իսկ դրանցից, անշուշա, առանձնակի դեր պիտի հաակացնել այնպիսի կարևոր քեղակամական գործոնի, ինչպիսին է ուղիղ խնդրի և ներգործական թայ-ստորոգյալի փոխաասալորության կարգավորումը նեղգործական թայով բառակապակցությունների բադադիչների՝ հայերենին ի սկզբանե աիպական OP հաջորդականության կարգի շարահյուսական համարանությամբ:

Այն, որ արդի գլական լեզուներում եիմնարադադիչների փոխաասալորության OP կարգը, ի տարբերություն խոսակցական տարբերակների, համեմատաբար թույլ դրսևորում ունի, ի թիվս այլ պաաաառների պիտի բացաարել մասնավորապես գրարարի եուեմնատությամբ արլի գրական լեզվում ենթակաների (հաակապես դերանվումր արոաեայտիսծ) նկատելի ալեցուկսլին գործառությամբ: Նաև այս իրողությամբ կարելի է բացաաըել մոր գրական հայերենում ուղիղ խնդրի եուալասության նկատմամբ դրսևորվող եակումը, որն ավելի ակնեայտ է մախորդ լեզվալիճակների համեմատությամբ (աե՛ն ադ. 1):

Հասնտոաակի անդրադասումաը մաև հայերենի պատմաաական թայով անցողական կառույցներում եիմնարադադիչների փոխաասալորության կարգի պատմական գարգացմաը: Ներգործական կառուցվածքի երկկազմ մախադասությունների այս տեսակը կենսունակ և աարածում է հայերենի պատմության բլորր շրջաններում: Անշուշա, այս կառույցները պատմության ընթացքում որոշակի ձևափոխություններ ունեցել են: Նկաաի ունենք, մասնավորաար, նրանցում խնդրաաական ընույթի աեղսշարժերը, ուրոնք ասաիճանարար խորանալով՝ եետագայում թավական նկատելի են դարձել, նույնիսկ հանգեցրել են որակական փոփոխությունների (խնդրառության փոփոխություն): Մասնակի ձևալին փոփոխություններ է կրել մաև սլատնատական թայի խնդիր-լրացումը: Սակայն հայերենի բոլոր շրջաններում էլ այսպիսի մախադասությունները ոչ էական գամագամություններով եանդերձ պահպանել են իրենց ընդեանուր կառուցվածքային հաականիչները, շարահյուսական և իմասաային հարարերությունների ամրողական համակարգը, որոնք առկա են նրանց եիմնարադադիչների՝ ենթակայի, ստորոգյալի և կրող խնդրի միջև: Այդպես ու դիտարկիսծ շարադասական մասնակի տարբերությունները որակ չեն կազմում, և ընդեանուր աեմամբ նրանցում եիմնարադադիչների դիրքային փոխեարաբերությունը պաամության ընթացքում աչքի ընկնող ձևափոխություններ չի դրսևորում:

Պաաաաական թայերը հայերենի բոլոր գրավոր վիճակներում նույն կազմությունն ունեն. սաեդժվում են կա՛մ չեգոր, կա՛մ ներգործական (գրաբարում՝ մաև եասարակ) սեռի սկզբնաաիպերից: Ընդ որում, իրենց պաաաաաական թայիմասաի շնորեիվ այս թայերը մախադասության մեջ ունեն ինքնաաիպ ենթակա, որ գործողություն կաաարողի նշանակության եետ ունի մաև գործողության միջնորդողի իմասաային նրերաանգ: Իսկ իրենց թայիմասաի և սեռի թելադրանքով (բոլոր պաաաաաականները ներգործական սեռի են) այս թայերը ունեն մաև յուրահաաուկ խնդրառություն. կրող խնուիր, որի մեջ, ինչպես նշում է

16. Н. Меликян, Порядок слов в армянском языке, в. сб. Международнй симпозиум по армянскому языкознанию, Доклады, стр. 765.

17. Ս. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, գ1, Երևան, 1962, էջ 535:

Այս տեսակետից, թերևս, նկատելի սաանձանում է արևմտահայ գրական լեզուն, որտեղ հաակապես անորոշ ենթական մնան կրատյցներում շատ եաճախ նախասիրում է վերջնային վիճակ (OPS), ինչպես օրինակ՝ Մոքի մարգանքներում վարժեցուց *ինքզինք* (ՎՀՀԾ, 94), Վեց օր եաքը առանձին անկյուն մը տարավ ու իարերդավոր ձևով գրպանն ծալված թուղթ մը եանեց և տվավ ինձի Մոեամմետ (ԵՕԸՓ, 201) և այլն: Ըարանյուսական ոճարանության մեջ սա դիտվում է իրրև տրամարանորեն ընդգծված առաջադաս ուղիղ խնդրի առկայությամբ արևմտահայերենի ենթակայի ոչ պակաս ընդգծում վիճակ, «իրրև անդամ, որի մասին իրագեկում է եադորդվում»¹⁸: Թերևս նաև սրանով պիտի բացատրել այսանդ արևելսեայերենի եամեմատությամբ OPS տարբերակի ալվելի եաճախական գործածությունը ոչ միայն սրատճառական բայով լրիվ նախադասություններում, այլև ներգործական կրատյցներում ընդհանրապես (ան.ս. ադ. 1): Համեմատենք՝

Արևմտահայերեն

Դոննն անցած պաեում մեկեն ետև դարձավ Դիեո:

Գեղեցիկ, ճերմակ անեքով, փաիուկ, բարի և խելացի սուրս մըն էր Հովեաննես:

Արևերսեայերեն

Պիեոը դոնից անցնելու պաեին եանկարծ եեա դարձավ:

Հովեաննեսը զեղեցիկ, ճերմակ երեսով, փաիուկ, բարի և խելացի մի սողա էր:

Ավելսցնենք, որ իր այս եաալությամբ արևմտահայ գրական լեզուն ավելի մոտ է միջին գրական եայերենին, վերջինս էլ, անշուշտ, դս ժառանգել է գրարարից, ինչպես օրինակ՝ Միով գոտեալ ճշմարտության պնդեցին զմեջս *արք և կանայք* (Եդ. 5): Ապա յեա այտորիկ լուր լուսու յերկրէն Հայաստանն սքանչելի *եպիսկոպոսն Յակոր* (Բուզ., III, Ժ): Այիցս արաատւք ուզեց *նա*, արխն ի վար վաթեցու (ՆԶՀԿ. 37): Միս օրն երազ անսին ի գիշերի երկու արժանատր *կրօնաւորք* (ՄՄՊՀ, 68) և այլն:

Ի դեպ, վերևում մշեցինք, որ պատճառական բայի և նրա ուղիղ խնդրի յիռիդասավորությունը սովորարար ընդմիջվում է ենթակայով, ինչը եեաևանք է պատճառական բայի ենթակայի իմաստային-քերականական յուրահատուկ ընայթի: Այլ դեպքերում այն ընդմիջվել կարող է գերազանցապես միջնորդման խնդրով: Բանն այն է, որ ներգործական սկզբնասիպից առաջացած պատճառականները, եթե սեռի պահանջով առնում են ուղիղ խնդիր, ապա պատճառականության իմաստով թելադրված՝ միջնորդման խնդիր: Եթե չեզոք սկզբնասիպից կազմված պատճառականները մեծամասամբ գուրկ են միջնորդման խնդրից, և միջնորդողի յրացուցիչ իմասաը, ինչպես վերևում մշվեց. իր մեջ դրսևորում է ենթական, ապա ներգործական սկզբնասիպից առաջացած պատճառական բայերի գործողության քերականական լիակաաար իրացումը անգի է ունենում գուրյգ խնդիրների առկայությամբ. ենթակայի սկսած գործողությունը արամարանորեն պաեանջում է առարկա, որի միջնորդմամբ անգի է ունենում գործողության անցումը կրող խնդրի վրա: Եվ գործողության արամարանական ընթացքի այս յուրահատկությունը իր քերականական արաանայությունն է գանում ներգործական սկզբնաձևից սանդծված պատճառական բայով շարանյուսական կառույցներում, որանդ խնդրառուի և կրող խնդրի շարադասությունը սովորարար ընդմիջված է լենում միջնորդման խնդրով, ինչպես, օրինակ, գրարարում է՝ *Մոռացուցէ մոցա զսովորութիւն* դիցապաշտ քարապաշտութեանցն (Ազաթ., 312): *Արրուցին հօրն* իւրեանց *գինի* (Ծնն., ԺԹ), միջին եայերենում՝ *Ուաուցեալ էր աշակերաին* իւրոյ զամենայն *իմասաութիւն* (ՆՄԺԱՎ, 139), արդի արևելսեայերենում՝ *Երբեմն նա կատակով հիշեցնում էր երիտասարդին* Ըաանդուխտի *ամուրը* (Մուր., 4,250) և արևմտահայերենում՝ *Ուաուցին մեզի երջանկութեան հէքիաթը* բոլոր եէքիաթներում մէջ (Ռ-ՁՅ, 225) և այլն:

Ամենայն եավանականությամբ միջնորդման խնդրի՝ սատրոգյալին ամմիջապես հարելը, ոչ միայն եետադաս, այլև առաջադաս դիրքերում արդյունք է նաև միասնական բառակապակցության պաեպաման քերականական անեըաժեշտության, բառակապակցություն, որանդ խնդրառու բայի և միջնորդման խնդրի կապի ամրությունը

18. Ա. Մարգարյան, *մշվ. աշխ.*, էջ 292-294:

թելադրված է ներգործական սկզբնատիպ ունեցող բայի պատճառական սեռային իմաստով¹⁹:

Միջնորդման խնդրի չգոյության դեպքում այլ անուղղակի խնդիրներով կամ պարագաներով սառնորգյալից ընդմիջվելը, եթե չունի դրանց ընդգծման ռճարտահայտչական նպատակ, սովորաբար հայերենի պատմողական չեզոք ոճին բնորոշ չէ: Այսպիսի դեպքում, պայմանավորված պատճառական բայի սեռային ձգողականությամբ, ուղիղ խնդիրը շարադասությամբ անմիջապես հարում է նրան: Շատ հաճախ այսպիսի նախադասությունները հայերենում միջնորդման տրականի փոխարեն տոանում են ուղիղ խնդիր՝ ազդվող, փոփոխվող օբյեկտի հայցականով: Այս դեպքում ևս խնդրառու բայի եեա սրանց փոխդասավորության կարգը սակավաթիվ րացառություններով կայուն է և հայաածում է պատճառական բայի գործողության զարգացման արամարանական սաանձանհակությունը. գործողությունը նախ առնչվում է կրող, ազդվող առարկայի եեա, որը բային կամ անմիջապես նախադաս է, կամ եետադաս, ապա նոր, իբրև առաջինի փոփոխության հեաեանը, երևան է գալիս երկրորդ ուղիղ խնդիրը՝ սովորաբար անորոշ հայցականով, ինչպես օրինակ՝ *Կացուցե գիս գլուխ* եեթանոսաց (Մադ., ԺԵ): *ՁԴալիք արքայ* իրեանց *յարուցից* (Երեմ., Լ): *Փութացուց գծառայս յուր գնալ* արաաքս (Յուդիթ, ԺԳ): *Կացուց գուծն դռնայան* (ՆՄԺԱՎ, 3): *Դուն դարձուցել կուգես աշխարհը մոխիր ու ավեր* (ԼԸԸԵ, 350): *Նրանք Շմավոհին անցկացրին* գյուղխորհրդի *նախագահ* (ՆՁԵԺ, 3,87):

Հայերենի շարադասական առանձին իրողությունների վերը կաաարված բնությունը ցույց է տալիս, որ մեր լեզուն իր պատմության ոգը ընթացքում շարադասության փյուցյալ րացարձակ ազաաության ու ճկունության տակ սլահպանել է այդ ազաաությունը քերականորեն կարգավորող ու կանոնափողող գործոնների մի ամբողջական համակարգ, և իր ոճական բազմապիսի դրսևորումների եեա մեկտեղ, իըոք, ունի շարահյուսական հարաբերությունները արտահայտելու «բավականաչափ մեծ»²⁰ քերականական դեր: Ընդ որում պատմական զարգացման ընթացքում այդ դերը (գոնե վերոնիշյալ իրողությունների առումով) ոչ թե նվազել է, այլ, ընդհակառակը, լակ արդի գրական հայերենի գույզ սարքերակներում որոշ շարահյուսական կառույցների մեջ հանդիսանում է շարահյուսական հարաբերությունների բնույթը կարգավորող միակ միջոցը: Նկատի ունենք ներգործական կառուցվածքի նախադասությունների մի աեսակի մեջ խիստ կայուն SPO փոխդասավորության կարգի անվերապաեորեն քերականական արժեքը ևնթակայի և ուղիղ խնդրի բացարձակ նույնաման ձևաբանական դրսևորման դեպքում: Իհարկե, սրա եեաքերը կան նաև միջին գրական հայերենում և կապվում են անորոշ աոմամբ արտահայտվող ենթակայի և նրա ուղիղ խնդրի նույնաձևության և դրանց շարահյուսական տարքերակման եարցում կայուն շարադասական սիճակի աներաժեշտության եեա (ինչպես, օրինակ՝ *Այր մի ուներ կին մի* և այլն): Արևելահայ գրական լեզվում երևույթն ավելի ցայաուն դրսևորում ունի և կապվում է իրի աոմամբ որոշյալ անունների՝ նախադասության մեջ ունեցած շարահյուսական հարաբերությունների եսաակեցման քերականական պահանջի եեա, ինչպես, օրինակ՝ *Ջարը ջարդեց փայաը, Ապրել նշանակում է աշխատել, Մահն իմաստավորում է կյանքը* և այլն:

Հիմնաբաղադրիչների SPO փոխդասավորության կարգի քերականացված նշանակությամբ նմանօրինակ կառույցներ ավելի՛ շաա կան արևմտահայ գրական լեզվում՝ պայմանավորված վերջինիս ձևաբանական յուրահատկություններով: Նկատի ունենք, մասնավորաբար, անունների անձի և իրի աոման թացակայության հանգամանքը արևմտահայերենի քերականական կառուցվածքում, ինչը *Արամը կը ծեծեր Մեսրոպը*,

19. Գրարարում պատճառական բային հաջորդող միջնորդման և ուղիղ խնդիրների շարադասությունը ավելի կայուն է, որովհեաև նրանց աեղաշարժը երբեմն հանգեցնում է միջնորդման խնդրի շերում հանդես եկող անբոշ անվան շարահյուսական գործառության փոփոխության. եմմտ. Մատուց Աստուծու գաաաադազ և Մատուց ցաաաաաազ Աստուծու (հաակացուցիչ), կամ Ձգեցուցես նոա գաաաաաաաա և Ձգեցուցես աաաաաաաաա նոա (իաակաաաաաա):

20. Ն. Գառնայան, Ս. Աբրահամյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղդկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 3, 1979, էջ 414:

Գրիգորը կ'ատեր չոպպորսը, ախլի եռարադադրիչ ներգործական կառույցներում շարադասությունը վեր է ածել հնթական և խնդիրը շարահյուսորեն տարբերակող միակ քերականական գործոնի: Ի տարրերություն արևելահայերենի, որանդ վերը նշվածը համեմայնդեպս ավելի մասնավոր իրողություն է և առկա է միայն իրի ստման որոշյալ անուններով արտահայտված S և O եիմնարադադրիչների դեպքում, արևմտահայերենում այն ակնհայտորեն դրսևորման ավելի մեծ ծավալ ունի, եետևարար արևելահայերենի համեմատությամբ առավել աչքի ընկնող է շարադասության քերականական գործառույթը, ինչպես, օրինակ՝ Համիտարարո այդ մարդակերպ *հրեշները* կփորձեն ապտակել մեր ընկերները (ԵՕԸՓ, 93) և այլն:

Նմանատիպ կառույցներում եիմնաթադադրիչների կայուն SPO շարադասության միակ իսաիտումը քերես խնդրի տեղաշարժի ենարավորությունն է՝ SOP (ենմա. Արամը կը ծեծեր Մեսրոպը) (SPO) - Արամը Մեսրոպը կը ծեծեր (SOP) և այլն, որը խնդրի, իրրև գործողությունը կրուպի (ազդվուպի, փոփոխվողի) ոմարտահայաչականորեն ընդգծմանը նպաստող դիրք լինելով եանդերձ ոչ միայն չի թուլացնում, այլև ավելի է եստակեցնում մույնաձև անունների ենթականական և խնդրային շարահյուսական գործառությունների ճշգրտման եարցում S—>O եաջողականության կարգի քերականական արժեքը գրական արևմտահայերենի ալոպիսի կառույցներում:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԱԱ - Ամիրտովարի Ամասիացույ Անգիտաց անպետ կամ քառարան բժշկական միթոց, Վիեննա, 1926

Ագար. - Ագարանգեղայ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914

ԱՀԳԾ - Ա. Հարությունյան. Գիշերվան ճամփորդը, Երեան, 1963

ԱՂՀՀԲ - Ա. Ղարիբյան, Համառոտություն եայ քարթառագիտության, Երեան, 1941

ԱՄԳՀՊ - Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ.Բ, Երեան, 1975

ԱՄՀՄԺԵ - Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երեան, 1956

ԱՉԵ - Ա. Չորանյան, Երկեր, Երեան, 1966

ԱՍՀԵ - Ա. Սրապյան, Հովի. Երդնկացի. Ուսումնասիրություններ և բնագրեր, Երեան, 1958

Բակ. - Ա. Բակունց, Երկեր, Երեան, 1955

ԲՆԿՀ - Բ. Նուրիկյան, Կարոտա եայրենի, Երեան, 1978

ԲՀՍՉ - Բ. Հովսեփյան, Սերմնացանները չվերադարձան, Երեան, 1962

Բուգ. - Փաստասի Բիդանդացույ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912

ՆՄԺԱՎ - Ն. Մառ. Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Բ, 1894

ԳՆՄՄ - Գրիգոր Նարեկացի. Մատեան ողբերգութեան

ԳՍԱՄԻԾ - Գ. Սևան, Ամեն մարդ իր ճամպարեով, Երեան, 1979

ԴԴՎ - Դ. Դեմիրճյան, Վարդանան, Երեան, 1954

ԴՎԵ - Դ. Վարուժան, Երկեր, Երեան, 1968

Եդմ. - Եզնկայ Կողբացույ Եդծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914

Եդ. - Եդիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երեան, 1957

ԵՕԸԹ - Ե. Օսյան, Ընկեր Բ. Փանթունի, Երեան, 1989

ԺԵՀՉՀԳ - ԺԵ դարի եայրենի ձեռագիր եիշաաակարաններ, մասն Գ, Երեան, 1967

ԼԸԸԵ - Լ. Ծանթ, Ընաիր երկեր, Երեան, 1968

ԿԵ - Կ. Երդնկացի, Տաղեր, Երեան, 1962

Կոր. - Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երեան, 1941

ՀԵ - Հ. Երդնկացի, Երեան, 1958

ՀԹ - Հովի. Թումանյան, Երկեաաորյակ, Երեան, 1958

ՀԹՏ - Հովի. Թվորանցի, Տաղեր, Երեան, 1960

ՂՀ - Ղևոնդ. Վ. Զովնանան. Հեաադոտութիւնը Նաիւնեաց ոսմկորէնի վրա, մասն Ա, Վիեննա, 1897

ՂՊՓՀ - Ղադարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1907

ՄԹՀԵԲ - Մ. Թումանյան. Հայերէնի երգ ու բան, Երեան, 1993

ՄԽՊՀ - Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912

Մոր. - Մուրացան, Երկերի ժողովածու, 1-7, Երեան, 1961-1965

ՆԴ - Նար-Դոս, Երկերի ժողովածու, 1-3, Երեան, 1955

ՆՁԵԺ - Ն. Ձարյան, Երկերի ժողովածու, 1-5, Երեան, 1961-1970

ՆԶՀԿ - Նանապեա Զույակ, Հայրենի կարգաւ, Երեան, 1957

Չ - Ե. Չարենց, Երկեր, Երեան, 1954

ՊԴՏ - Պ. Դուրյան, Տաղեր, Երեան, 1963

ՌՁԶ - Ռ. Ձարդարյան, Զայգալույս, Երեան, 1963

ՍԲ - Սփյուռքաեայ բանասանդություն, Երեան, 1981

Ս. Գրքի (Աստուածաշունչի Մատենան հանդիսանում է մերոց Առաքարանաց, Կ. Պոլիս, 1895) հետևյալ համառոտագրությունները՝ Առաք. (Առաքար Մողմանի), Երեմ. (Առաքարեւորիւմ Երեման, Եր (գիրք Երեմ), Թիւր (գիրք Թուր), Մեմ. (գիրք Մեմոր), Դուկ. (Մարդ Ավետարանի Զիսուսի Զրիստոսի ըստ Դուկասու), Մարկ. (Մարկ Ավետարանի Զիսուսի Զրիստոսի ըստ Մարկոսի), Մադ. (գիրք Մադնոսաց):

ՍԸԵ - Սիմանբա, Ընաիր երկեր, Երևան, 1957

ՍՍՊՀ - Սմբատյան Սպարապետի Պատմություն Զունաց, Մոսկովա, 1856

ՍՍԵ - Ս. Տյուսար, երկեր, Երևան, 1959

ՍՊ - Սիյունքահայ պատմվածք, 1, Երևան, 1984

ՎՀՀՄ - Վ. Հայկ, Հայրենի ծխան, Երևան, 1960

ՎՏԵ - Վ. Տերյան, երկեր, 1-3, Երևան, 1960-1963

ՎՓԵԺ - Վ. Փափազյան, երկերի ժողովածու, 1-5, Երևան, 1958-1959

Յր. - Յրիկ, Դիվան, Նյու-Յորք, 1952

Некоторые вопросы словопорядка в переходных конструкциях армянского языка.

РЕЗЮМЕ

С. АЙРАПЕТЯН

Диохроническое исследование словопорядка повествовательных предложений с переходным глагольным сказуемым, дополненное статистическими анализами, позволяет констатировать:

1. В целом в армянском языке (во всех его литературных и разговорных видах) таким предложениям свойственны все 6 вариантов взаиморасположения основных синтаксических компонентов (SPO, SOP, PSO, POS, OSP, OPS), однако с разным количественным и качественным соотношением. Доминирующим во всех видах языка являются 2 варианта: SPO и SOP.

2. На протяжении всей своей истории словопорядковая организация армянского языка под внешней гибкостью и свободой сохранила целую систему факторов, способствующих как ее упорядочению, так и ограничению ее свободы. А в отдельных видах языка и в разные периоды в определенных типах вышеназванных конструкций словопорядок фактически единственный фактор, уточняющий синтаксические соотношения основных именных компонентов (S и O).

3. Некоторые из грамматических факторов оцениваются как общезыковые, действующие во всех пластах и формах языка, другие - как факторы локального характера, свойственные лишь тому или иному языковому состоянию.

4. С этой точки зрения: а)-рассматриваются некоторые факторы определяющие грамматические «канонические» позиции прямого дополнения в системе взаиморасположения основных компонентов идентичных синтаксических конструкций разного времени; б)-уточняется так же степень «грамматикализации» одного из этих вариантов (SPO) в отдельных литературных состояниях языка.

Կարինե ԲԱԶԵՅԱՆ

ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՆԵԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՐՇԵՍՏՆԵՐԻ ՇԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ

19-րդ դ. վերջերին - 20-րդ դ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլում (հնում Կումսույրի) Անդրկովկասի այն բնակավայրերից էր, որտեղ ձևավորվել էր ուրույն քաղաքային կենցաղ: Քաղաքի բնակչության մեծ մասն զբաղվում էր տնտյնագործությամբ, արհեստավորությամբ և առևտրով: Ի թիվս այլ զբաղմանքների, քաղաքում զարգացած էին ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը:

Որպես արհեստի ուրույն բնագավառ, ասեղնագործությունն այս պատմամշակութային տարածքում անջատվել էր տնայնագործությունից դեռ միջնադարում: Դարերի ընթացքում պահպանված և մեզ հասած ամենաեին ասեղնագործ ռտնվածքները Անի քաղաքի պեղումներից են¹: Գտածոները, որոնց թվում կան ինչպես կենցաղային գործածության առարկաներ, այնպես էլ հագուստներ և դրա մասեր, վերնախւսվային՝ սոցիալական աստիճանի ասեղնագործության մոտիվներ են: Առայժմ դրանցով է սկսվում եայկական ասեղնագործական արվեստի փաստարկված պատմությունը: Բանվածքի պահպանված մոտիվները ենարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու Անի քաղաքի և ընդհանրապես միջնադարյան Հայաստանի ասեղնագործության տեխնիկայի, զարդանախշերի կիրառության, կատարման վարպետության մասին: Այստեղ հանդիպում են և՛ ոսկեթել, և՛ մետաքսաթել ու տարրեր ախանիկաներով արված ասեղնագործության մոտիվներ, որոնք ունեն երկրաչափական, թուսական և կենդանական զարդանախշեր:

Միջնադարյան ասեղնագործական արվեստի բազմաթիվ մոտիվներ են սրահպանվել եկեղեցիներում: Միջնադարյան եկեղեցական ճոխ, ռազմաժամր տսեղնագործ բանվածքների ճնշող մեծամասնությունը կատարվւծ է վանքերի, կուսանոցների և առաւելապես՝ քաղաքների արհեստանոցներում²: Այնպիսի ռարդ և մեծածավալ աշխատանքներ, ինչպիսիք են խորանի վաղազույրները, գորգերը, խաչվառները, հանդերձանքը, չէին կարող արվել մեկ մարդու կողմից: Արդեն միջնադարում ասեղնագործությունը որպես արհեստ ձևավորվել էր և բաղժրացել տնայնագործական մակարդակից:

Դժբախտարար, միջնադարյան ժանյալի մոտիվները չեն պահպանվել, իսկ ժանեկագործության վերաբերյալ տվյալները կցկտուր են:

Ասեղնագործության վերաբերյալ հարկ է նշել, որ անբրաժեշա ոսկեթելն ու արծաթաթելը, որոնք պատրաստվում էին աարերը եղսնակներով, նույնպես արվում էին առանձին վարպետների կողմից: Թել պատրասաելը, որպես ուրույն զբաղմունք, եիշատակվում է միջնադարյան արհեստների թվում³:

Այսպիսով, վստահությամբ կարելի է ասել, որ ասեղնագործության արհեստն այս սլատմամշակութային տարածքում տակավին գոյություն է ունեցել միջնադարից:

Եթե մինչև 18-րդ դարավերջի Շիրակի ասեղնագործության և ժանեկագործության մասին տվյալները կցկտուր են և պատահական, ապա 19-րդ դարից սկսած՝ կան որոշակի նյութեր, որոնք վկայում են արհեստի այդ ճյուղերի ինքնուրույն զարգացման բարձր մակարդակի հասած լինելը:

Հայտնի ամենավաղ՝ 18-րդ դ. վերաբերող արհեստների ցուցակում⁴, որը ըստ Վ. Աբրահամյանի, պատկանում է Կարնո համքարությանը, եիշատակվում է սրմաքեշ գործքը, որի մեջ կարող էին ընդգրկված լինել ինչպես ոսկեթել պատրասատղ արհեստավորը, այնպես էլ ոսկե թելով ասեղնագործող վարպետը:

1. Ս. Դավթյան, Դրվագներ եայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Երևան, 1981, էջ 59-61:

2. Անդ, էջ 74:

3. Վ. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., Երևան, 1946, էջ 148:

4. Վ. Աբրահամյան, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Երևան, 1971, էջ 30:

Սակայն ավելի ուշ ժամանակի՝ 19-րդ դ. վաստիաթիվներում, տեղեկատվական տիպի նյութերում Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործությանն ու ժանեկագործությանը վերաբերող նյութերն ավելի որոշակիացնում են⁶: Այսպես, 19-րդ դ. 2-րդ կեսի Ալեքսանդրապոլ քաղաքի արհեստների քվում հիշատակվում են ասեղնագործները, որոնք, ըստ Մ. Թամրազյանի՝ նյութերի, կոչվել են շալջի և աշխատել են տներում⁶, ժանեկագործները, որոնք ըստ Ն. Նիկողոսյանի նյութերի, կոչվել են ժանյակ պատրաստողներ, մույնպես աշխատել են տանը⁷: Մ. Թամրազյանի նյութերն, ըստ երևույթին թերի են, քանի որ հայտնի է, որ ասեղնագործ վարպետներն աշխատել են թե՛ տանը, թե՛ արհեստանոցում: Սրան մանրամասնորեն կանդիդատական ատոր:

Ավելի ուշ շրջանի՝ 1886-1887 թ. նյութերում, որոնք վերաբերում են համքարություններին, պահպանված համքարային ցուցակներում ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը բացակայում են: Նշանակում է, որ ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը, լինելով առանձին արհեստ, չեն կազմել ինքնուրույն համքարություններ: Սակայն, կարծում ենք, Ալեքսանդրապոլում քանի որ չկար մի արհեստավոր, որ ընդգրկված չլիներ որևէ համքարության մեջ, նրանք մտած են եղել հարակից կամ մերձավոր արհեստավորների կազմակերպության մեջ, ինչպես դա դիտվում է Կարնո արհեստագործական միություններում: Արապես, ըստ Սողոմոն Եղիազարյանի հավաստման⁸, 19-րդ դ. առաջին երեք տասնամյակներում, մինչև Կարնո մեծ գաղթը, աշխատանքի բաժանումը համքարությունների մեջ խորացել էր: Մեզ հետաքրքրող արհեստներն այսպես են ներկայանում. դերձակների համքարություն մեջ մտնում են ասիական և եվրոպական դերձակները, ոսկեթել բանվածք անողները /թեքերիճի/, շալիզեն կարողները: Մետաքսագործների համքարությունն ընդգրկում էր տրեզագործներին, թել պողողներին և ժապավեն գործողներին /դաշթանճի/:

Փաստորեն, ասիական դերձակների հետ ամիջապես կապված են եղել ոսկեթելով ասեղնագործողները, որոնք կարելի են միայն ավանդաբան Շիրակ-Բարձրեայքյան տարազը: Չնայած Ալեքսանդրապոլի վերաբերող որոշակի տվյալներ չունենք, թե ոսկեթելով բանվածքի վարպետները որտեղ են գործել՝ առանց, թե դրսում, սակայն ենթադրելի է, որ նրանք աշխատել են ասիական դերձակների՝ թաբախների հետ՝ կամ առանձին արհեստանոցներում: Ոսկեթել ասեղնագործությունը ռավակահին բաղող աշխատանք է, յուրահատուկ տեխնիկայով, որը բացառում է տանն աշխատելու տարբերակը: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ ոսկեթել ասեղնագործությանը զրադվել են ոչ միայն կանայք, այլև տղամարդիկ:

Եվրոպական դերձակների հետ աշխատել են թելքաշ և հարթակար ասեղնագործող վարպետները՝ մույնպես թե՛ արհեստանոցներում, դերձակների հետ, թե՛ իրենց տանը:

Քաղաքում կային շատ հայտնի վարպետներ, որոնք ռավարարում էին ոչ միայն քաղաքի, շրջակա գյուղերի, այլև այլ գավառների բնակիչների պահանջները: Այսպես, 20-րդ դ. սկզբին ոսկեթելի հայտնի վարպետներից էր Մելքոն Չիլինգարյանը⁹, որն իր աշխատանքներով դուրս էր եկել գավառի սահմաններից, մասնակցել ցուցահանդեսների և արժանացել դիպլոմների: 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլում ոսկեթել ասեղնագործությամբ հայտնի վարպետների էր Ֆյոդ Թևանյանը, որին անվանում էին «ոսկի կարող Ֆյոդ»:¹⁰ Էներամ ասեղնագործող վարպետ էր Վերոն Կիրակոսյանը¹⁰:

Ասեղնագործության այլ տեսակներով զբաղվողները եիմնականում իրենց տանն էին աշխատում և սրտավերներ ընդունում:

Ժանեկագործ վարպետները մույնպես աշխատում էին տանը: Սրանք ևս ընդունում էին պատվերներ և վաճառքի համար գործում ժանյակի իրեր: Պատվերով գործվում էր ավանդական տարազի մաս կազմող գլխի հարդարանք «վարդը»՝ յուրահատուկ տեխնիկայով, որը հասու չէր բոլորին: Դարասկզբին քաղաքում հայտնի «վարդ» /թանթանա/

5. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. «Кавказский календарь» и այլն:

6. Մ. Թամրազյան, Նյութեր, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. 115:

7. Ն. Նիկողոսյան, Նյութեր, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. 103:

8. Տե՛ս «Մշակ», 1894, թիվ 65:

9. Մ. Դավթյան, Հայկական ասեղնագործություն, Երևան, 1972, էջ 21:

10. Ն. Ավագյան, Հայկական ժողովրդական արարածք, Երևան, 1983, էջ 106, 107:

գործող էր Սաթեմիկը¹¹։ Գումավոր մետաքսաթելերով գործվող ժամյակի այս տեսակով պատրաստվում էին մալ րարակ ժապավեններ, որոնք մետրերով էին վաճառվում և գործածվում որպես կամանց գլխաշորերի՝ յազմաների եզրագարդ։

Այսպիսով, անկախ այն թանկ, որ ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունն առանձին եամքարություններ չէին կազմել, 19-րդ դարում Ալեքսանդրապոլում գործող համքարությունների կարգացուցակում նրանք եանդես են գալիս որպես ուրույն արեեստներ։

Դրանց տարածվածությունը պայմանավորված էր մալ րայն թանկով, որ իգակալն դպրոցներում որպես պարտադիր առարկա դրված էր մալ ր ձեռագործի ուսուցումը և տնարարության գործը, որտեղ աղջիկները աիրապետում էին այդ արեեստներին։

19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլում գործել են մի շարք դպրոցներ, այդ թվում՝ առևարակալն դպրոցը, քաղաքային ուսումնադանը և տապից ալիել ծխական դպրոց։ Ասեղնագործության և ժանեկագործության լայն տարածվածությանը նսրատում էին մտև մասնավոր խմրակները, որոնց մասին հայտարարությունները տպագրվում էին թերթերում և ամսագրերում, տարածվում մալ ր այսպես կոչված «թալալների»՝ մունետիկների միջոցով։ Շատ եանտիս դրանք կարճատև /1-2 ամիս/ վճարովի երեկոյան դասընթացներ էին, որոնք եմարավորություն էին ընձեռում կնոջը շատ աներաժեշտ կարուձևի և ձեռագործի մեջ եմտամարու այն աղջիկներին, որոնք չէին ետճաիտում դպրոց և կրթություն ստամարու հմարավորություն չունեին։ Եվ, թերևս, այսպիսի դասընթացների շնորեիվ էր, որ քաղաքում շաաերն էին սիրապետում այդ արեեստներին։ Մասնավոր դասընթացներ կազմակերպում էին այն վսրապետները, որոնք եիմնականում աշխատում էին տանը և եայտնի էին իրենց թաղում։ Նման վարապետներին սրաովիրում էին օժիտի համաթ աներաժեշտ ասեղնագործ և ժանյակե ստարկանեթ։ Գոյություն ուներ մեղ մասնագիտացում՝ ոսկեթելի վարապետներ, էերամ ասեղնագործողներ, ցամքոց, օժիտ ասեղնագործողներ և այլն, որոնք եմտացել էին իրենց գործում։

Շիրակի Էգաումմշակութային շրջանում մեր եավաքած ըամսվոր նյութերը¹² և թանգարանային արժեքների եամեմատական ռաումնասիրությունը թույլ են աալիս ասիրու, որ 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլում տարածված էին հիմնականում խաչկար, եարթակար, օղակար-կտրտովի, թերաշ և ոսկեթել ասեղնագործություններ՝ գուգակցված մյոա պարգ կարտտեսակների եետ, ինչպես մաե՝ ասեղնագործ և եելումագործ ժանյակները։

Ալեքսանդրապոլի՝ եաակապես 20-րդ դ. սկզբի ասեղնագործության մեջ կարելի է առանձնացնել երեք շերտ, որոնք աարերվում են գործածված նյութերով, տեխնիկայով, գարդամախշերով և կիրաուման ոլորաներով։ Դրանք են՝ տվանդական ժողովրդական ասեղնագործությունը, քաղաքային տիպի և այսպես կոչված՝ «վերմախավային» ասեղնագործությունը։

Առաջին տիպի՝ ժողովրդական ասեղնագործությունը պաեպանվել է համեմատորար եամեստ ապրող ընատնիքներում և արեեստտվորակտն միջավայրում, որտեղ ժողովրդական արեեստների ստեղծագործության ակունքներն առավել անարատ են մնացել։ Այս ասեղնագործությունը, որն արվում էր առավելուպես խաչկարով, թերաշով, երրեմն մալ ր հարթակարով, ինչպես մալ ր ոսկեթելով (կապված ավսնդական աարագի հարդարման եետ), առանձնամում է խոր ավանդութայնությամբ։ Այն պաեպանել է եայկական ժողովրդական ասեղնագործության եմագույն գծերը և արմատներով եիմնված է ըում ժողովրդական ստեղծագործության վրա։

Քաղաքային տիպի ասեղնագործությունը մման է Հայաստանի մյոա քաղաքների՝ Կարսի, Կարինի, Երևանի, Շուշիի, Նոր Բայագետի և այլ վայրերի մույն ժամանակաշրջանի ասեղնագործությունը։ Այս ասեղնագործությունն ավանդականի և մորի միացություն է, ուր եամատեղ եանդես են գալիս ինչպես ժողովրդականը, եամաեայկականը, այնպես էլ արտաքին՝ ռուսական և եվրոպական քաղաքային մշակույթների ազդեցությունները։ Դա պարգ արտաեայավում է եատկապես այնպիսի կենցադային առարկաների

11. Կ. Բազեյան, Դաշային ազագուական ձեռագիր նյութեր /հետախու՝ ԴԱՆ/, Լենինական, 1985:

12. Կ. Բազեյան, ԴԱՆ 1984-1986:

ասեղնագործություններում, ինչպիսիք են ծածկոցները, վարագույրները, աիտոցները, ամձեռոցիկները և այլն: Այս առարկաները պատրաստվել են տարրեր որակի սպիտակ քամրակե գործվածքներից և ասեղնագործվել սպիտակ, երբեմն մալ բաց երանգավորման քամրակե կամ մետաքսե թելերով ու եարթակարով: Գերապատվությունը տրվել է ուռուցիկ եարթակարին, որով եաճախ գործվել են ասեղնագործուեու կամ տվյալ առարկայի սիրոջ անվան և ազգանվան սկզբնաատերը՝ ինչպես հայերեն, այնպես էլ ռուսերեն և լատինատառ: Ըստ սյղմ, քաղաքային կենցաղին ընորոշ այդպիսի իրերի վրա եաճախ գուգակցվում էին ասեղնագործութանն ու ժանյակը:

Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործության մեջ առանձնացող երրորդ շերտն արդեն իսկ առ անատված է եղել ավանդութային ժողովրդական ասեղնագործությանից՝ որպես ավելի շատ արտաքին ազդեցությունների արդյունք: Մա ընորոշ է եղել քաղաքային բնակչության այն շերտին, որը ներկայացրել է առևտրաարդյունաբերական վերմախավին: Վերջինս, սերտ կապեր ունենալով ռուսական և արևմտաեվրոպական խոշոր քաղաքների եետ, վերցրել էր նրա կենցաղին ընորոշ շատ երևութներ, որոնք թուրքական տարրերիում էին բուն եայկական քաղաքային կենցաղից: Նրանց միջոցով Ալեքսանդրապոլ մուտք գործեց արևմտաեվրոպական նորաձևությունը՝ ինչպես եագուստի, այնպես էլ տան կաեակվորման մեջ: Նրանք քաղաք բերեցին մա կարի մեքենան, որը 20-րդ դարի սկզբից աստիճանաբար սկսեց դուրս մղել ձեռագործը:

Այս, այսպես կոչված «վերմախավային» ասեղնագործությունը, սակայն, մեծ տեղ չէր գրավում Ալեքսանդրապոլի կենցաղում և ներկայացնում է ընդամենը քաղաքային բնակչության մի փոքրիկ խմբի ճաշակը:

Ժանյակների վերաբերյալ պետք է սաել, որ Ալեքսանդրապոլում տարածված են եղել ասեղնագործ, եելունագործ և ավելի սակավ՝ մեծ մաքրքի ու գորեեակի ժանյակները: Ընդհանուր սումամբ նկատելի է, որ ասեղնագործ ժանյակը կիրառվում էր նուրբ, փոքր ծավալի աշխատանքներում, իսկ եելունագործը՝ ավելի խոշոր, ետմեմատարար կոպիա առարկաներ գործելիս:

Գորեեակի և մեծ մաքրքի ժանյակները նվազ գործածական էին, եասու եատուկենտ վարպետների: Այս գործիքներով եյուսվում էին ժասրպենաձև ժանյակներ, փոքրիկ գարդեր՝ կենցարային տարրեր առարկաները և եագուստը, ինչպես մա օձիքներ և թեզանիքներ գարդարելու եամար:

Չմայած տեխնիկաների եամեմաաարար նեղ շրջանակին, ալեքսանդրապոլցիներն ասեղնագործությամբ ու ժանյակով գարդարում էին իրենց շրջտպատող և կենցաղում գործածվող գրեթե այն բոլոր իրերը, ինչ եմարավոր էր¹³: Առաջին եերթին դա վերաբերում է տարազին և սպիաակեղենին: Մակայն ռազմագան էին մա և տան ներքին եարդարման եետ կապված ժանյակ և ժանեկագրող իրերը: Դրանցից ամենագործածականներն էին ասեղնագործ ու ժանյակե սփոռցները, վարագույրները, ծածկոցները, տակդիրները, ասեղնագործ ռարձերի, թիկմարարձերի, աթոռի ռարձիկների երեսները, ասեղնագործ գորգերը, սրիչները, պատերը գարդարելու սրաեակները «պալաակա», ամձեռոցիկները և այլն:

Ասեղնագործ ու ժանյակե իրերի ոոջ ճոխությունը և ռազմագանությունն արտաեայտվում էր եատկապես օձիտում: Օձիտը պատրաստվում էր մախապես՝ մինչև ամուանալը, աղջկա կողմից, որի ձեռքով կարված, հյուսված ու ասեղնագործված իրերը վկայում էին նրա շնորքի, վարպետության, ճաշակի մասին, ինչը շատ ռարձր էր գմաեատվում եարսնացա ընտրելիս: Արդեն եիշատակված իրերի եետ միաին օձիաի գարդն էին կազմում մա եարսնացուի ձեռքով կարված և ասեղնագործված շապիկները, գիշերանոցները, կրծկալները, վարաիք-փոխամները, կտրձ վերմագեետ կոֆտան, ինչպես մա սրիչները, թաշկինակները, ռարուձները, եարսի, փեսայի, ռաղմիքի թոխչաները՝ եաճախ անվանաատերով: Օձիաի ռաղկացուցիչ մասն էին կազմում մա սրիչների, ամձեռոցիկների, գիշերանոցների, թաշկինակների ետտուկ ասեղնագործած տոպրակները:

13. Այս մասին մանրամասն տես Կ. Բագելյան, *Ասեղնագործ և ժանյակե իրերն Ալեքսանդրապոլի հայերի կենցաղում* (19-րդ դ. վերջ - 20-րդ դ. 1-ին կես): «Հայ ժողովրդական մշակույթի եետսզուման եարցեր», Երիասարդ գիանակամների 7-րդ կոնֆերանս (1986թ., մարաի 19-21), Երևան, էջ 22-23:

Բաղնիքի թոխչան ընդգրկում էր մալիկներ՝ ոսկեթել տսեղնագործությամբ, սաղափազսրդ, խավսվար ասեղնագործ ցամքոցը, որից եաճախ լայն խալաթ էին կառում՝ լողանալուց հետո եազմելու համար, գոգնոցը կամ փեշտմալը, լսչսկը, որը կուպում էին գլխին լողանալուց հետո: Վերջինս կարփում էր սպիտակ ռամրսկե կտորից, եզրագլորվում ժապավսնած ժանյակով, իսկ կենտրոնը ռամրակե թելով ասեղնագործվում էր: Այդ թոխչայի ուշագրավ մասերից են մալ, բաղնիքի շալիկներն ու ռսնոցները, որոնք շատ լավ ներկայացրել է Ս. Դավթյանը⁴ և որոնք չեն եամղիւրում այլ վայրերում: Ուսնոցները կսնայք գցել են թաց եյուների տակ՝ բաղնիքից վեադառնալիս: Դրտնք գարդարվում էին ոսկեթել, մետաքսաթել ասեղնագործությամբ, ռոաական, երկրաչափական գարդանախշերով, երրեմն մարդսկերով պլսակերներով և արձանագրությամբ: Բաղնիքի թոխչայի պարտադիր մասն է կազմել մալ օճառվելու հերունագործ լիֆը:

Նորահարսի օժիտում դրել են մալ այլ կենցաղային առարկաներ՝ ժամացույցի ռուն, սամրաման, ասեղաման, դրամի, ծխախոսի քսակներ և այլն:

Քաղաքի ընակչության տարրեր խավերի կենցաղում ձեռագործի կիրտոման վերոեիշյալ թոուցիկ նկարագրությունն արդեն եամոգիչ ապացույցն է նշված արեեստների տարածվածության և գարգացած լինելու:

Ինչպես աավեց, սսեղնագործներն ու ժանեկագործները Ալեքսանդրապոլում չէին կազմում առանձին, ինքնուրույն արեեստավսրական միություններ և այդ պլստնատով չեն եիշատակվում կամ եպանցիկ են հիշվում մեզ եետաքրքրող ժամանակաշրջանի աղբյուրներում: Աակսւյն, չմայած նրան, որ այս արեեստները եամարյա ներկայացված չեն արեեստավորական ցուցակներում և Ալեքսանդրապոլում չունեին իրենց կրպակները, փողոցները կամ թաղերը, ինչպես մյուս արեեստները, այնուամենայնիվ դրանք չեն զիջում քաղաքում տարածված մյուս արեեստներին: Դրա վառ ապացույցը ասեղնագործ և ժանյակե ռանվտծքների այն ռազմսւզանությունն ու առատությունն է, որ դիտվում է պեքսանդրապոլցիների կենցաղում: Ասեղնագործությունն ու ժանյակը գարդարում էին տոմական ու առօրյա եագուտը, ընակարանը՝ դսռնալով կաեալորման բաղկացուցիչ և մույնիսկ պարտադիր մաս: Այս արեեստները, որոնք ընույթով ավելի շատ տնայնագործական են և ուղեկցել են եսւյ կնոջը որպես առօրյա գրադմոնք, Ալեքսանդրապոլում դարձել էին եկամուտ բերող և եմարավորություն ընձեռել կնոջը՝ մասնակցելու դրամ վսստակելու դժվար գործընթացին:

Ամփոփելով՝ պետք է ասել, որ թուրք նշված աղբյուրներն ու ռանավոր նյութերը վկայում են, որ ինչպես մնացած արեեստները, որոնցով եայամի էր Ալեքսանդրապոլը, ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը մույնպես ըստ արժանվույն են զմեեաավել: Հայաստանի Հանրապետության աարրեր թանգարաններում և մասնավոր եավաքածուներում պաեպանված ասեղնագործ ու ժանյակե ռանվտծքները եմարավորություն են տալիս ամրողջական գաղափար կազմելու Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործական և ժանեկագործական արվեստ՝ արեեստի տաըտծլածության, նրա տեխնիկական, ոճական և առարկայական ողջ ռազմագանության ու կենցաղում գրաված տեղի մասին:

ВЫШИВАНИЕ И КРУЖЕВОПЛЕТЕНИЕ В СИСТЕМЕ РЕМЕСЕЛ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ РЕЗЮМЕ

К. БАЗЕЯН

В конце XIX-го и начале XX-ого века Александрополь являлся своеобразным центром ремесел, в числе которых свои достойные места занимали вышивание и кружевоплетение. Древнейшие образцы вышивки были найдены во время раскопок Ани. Согласно рукописным и этнографическим источникам, вышеуказанные ремесла имели широкое распространение в Александрополе, что предопределялось большим спросом продукции вышивальщиков и кружевников среди населения. Горожане старались максимально использовать вышивки и кружева в украшении интерьера жилища и женской одежды. Мастера Алекполя продолжали традиции Каринской /Эрзрумской/ школы рукоделия, как любимого занятия армянских девушек. Как все ремесленники, так и представители этих занятий, обязательно входили в состав амкарства /цеха/. Искусным мастерам Александрополя были доступны все технико-технологические особенности армянской вышивки и кружевоплетения.

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՇԵՂԿՈՄԻ ԳՈՐԾՈՒ- ՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920 Թ. ՆՈՅՏԵՄԲԵՐ-1921Թ. ՇՈՒՆԿԱՐԻՆ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը հայոց նորագույն պատմության ողորդական էջերից է: Պարտվելով այս պատերազմում՝ հայերը կորցրեցին ոչ միայն հայկական տարածքները մեկ պետության մեջ միավորելու բացառիկ ենարավորությունը, այլև նորանոր տարածքներ զիջեցին թուրքերին: Տվեցին մեծաթիվ մարդկային զոհեր: Կրեցին հսկայական նյութական վնասներ: Առանձնապես մեծ ողորդություն ապրեց Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը, որը վեց ամիս իր վրա կրեց թուրքական դաժան օկուպացիոն ուժերի բոլոր սարսափները: Ավելին, հայերին բոլոր միջոցներով բնաջնջելու և նրանց վերջին ունեցվածքը թալանելու թուրքական քաղաքականությունն այսպեղ գուգակցվեց հակահեղափոխության դեմ պայքարելու եամար սեփական ժողովրդին տեղորի ենթարկելու և «եամում այդ նույն ժողովրդի հավասարության»՝ նրա ունեցվածքը թալանելու բուշկիկյան դործելակերսի եետ: Ալեքսանդրապոլի անկման, բնակչության խուճապի, Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանության եաստաման հարցերը հայ պատմագրության մեջ հաճախ մեկնաբանվում են որպես տեղի բնակչության բնավորության եետ կապված երևույթներ: Այսպես, օրինակ, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը գրում է. «Կարսի անկումն առաջ բերեց հուսանաւորություն և խուճաւ ոչ սրայն գորքի, այլ ժողովրդային լայն դանպվածներու մեջ: Ալեքսանդրապոլի շրջանի ժողովուրդը, որ միշտ ալ թույլ կազմակերսված է և միշտ ալ տրամադիր տաճիկներու պանանջներում ընդստաջ ելթալ, սլատրաստություններ կտեսներ անջաա բանակցություններ վարելու և իր կաշին վրկելու եամար: Կարսի ե Ալեքսանդրապոլի միջև գանված տարածության վրս ապրող եայ գյուղացիությունն արդեն սրտրաստություններ կեսներ գաղթելու, հեռանալու, և այդ երևույթը շաա բացասական ազդեցություն ունեցավ թե գորքի, թե կառավարական շրջաններու և թե առեսարակ դիմադրական ոգու վրա»¹:

Մինչդեռ կարծում եմք, բնդիակառակր, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, երաժարվելով Հայաստանի խորհրդայնացումից և միաժամանակ իրական ուժ չունենալով կանպնեցնել թուրքական առաջխաղացումը, Ալեքսանդրապոլի և գավառի բնակչությանը թողեց անպաշտպան՝ թուրքական ահեղ վտանգի դեմ եանդիման:

Բաիւաի քմահաճույքի մնացած բնակչությունը ստիպված եղավ «աղ ու հացով» դիմավորել իր թշնամուն, լակ Ալեքսանդրապոլի բուշկիկները, ձգանվով բնակչության փրկությանը թուրքական սարսափներից, վերջիններիս համաձայնությամբ այստեղ հուչակելով խորերդային իշխանություն՝ դարձան թուրքերի ձեռքի գործիքը եարագաա ժողովրդին թալսնելու ե կոաորելու գործում:

Ալեքսանդրապոլի բուշկիկյան Հեղկոմի գործունեությունը ևս եայ պատմագրության մեջ դիտված է որպես տեղական երևույթ, որպես Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպության լուրջ սխալ, որը, իրր, ազմվարար ընդունվել է նրանց կողմից և շուկվել: «Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը, գրում է Ս. Կարապետյանը, լուրջ սխալ կաաարից քմալական բանակը համարելով եեղափոխական: Նա 1920թ. նոյեմբերի 17-ին ստեղծեց Հեղկոմ և այն եայաարաբեց Մովեսական Հայաստանի Հեղկոմ, երբ Հայաստանում դեռ սովեսական կարգեր չէին հաստատվել: Հեղկոմն անգիտակցարար սկսեց գործակցել թուրք ոեակցիտմ, եակասովետական հրամանատարության հետ: Թուրքերն, իեարկե, փորձ արեցին Հեղկոմն օգաագործել իրենց եակասովետական քաղաքականությունը կիրառելու եամար, բայց թուրքերի վայրագությունները աեսնելով՝ Հեղկոմը շուտով եամոզվեց, որ ինքր խաբված է, սկսեց շտկել իր սխալները: Այդ գործում նրան օգնեց Հայաստանի Հեղկոմը»²:

Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի գործունեությունը նույնիսկ եամարվել է աեղի առանձին

1. Տե՛ս, Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, կ. Պոլիս, 1921թ., էջ 116:

2. Տե՛ս, Ս. Կարապետյան, 1920թ., եայ-թուրքական պատերազմը և Մովեսական Ռուսաստանը, Երեան, 1965թ., էջ50:

Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը կկատարեր անխուսափելի՝ կընդուներ խորերդալին իշխանությունը, թուրքերն Ալեքսանդրապոլի գավառում իրենց կողմից ստեղծված խորերդալին իշխանության մարմինների միջոցով «օրինական» կերպով իրականացնում էին եայ բնակչության թալանն ու կոտորածը: Այս ամենը ասում է մինչև 1921 թ. նոյեմբերի 25-ը, երբ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը, զգալով իր խայտառակ դերը, վսյր է դնում լիազորությունները՝ չփսրկարեկելու համար խորերդալին իշխանությունը: Սակայն, ինչպես Ալեքսանդրապոլում խորհրդալին իշխանության եռակույմը չփրկեց տեղի բնակչությանը թուրքական սարսափներից, այնպես էլ Հայաստանում խորերդալին կարգերի եռակույմը չստիպեց թուրքերին անմիջապես վերադարձնել «Հայաստանի խորերդալինացման համար» մղված պատերազմում գրաված հայկական տարածքները: Թուրքերն այս անգամ արդեն ձևացնելով, թե եետաքրքրվում են Հայաստանում եեղափոխության պարզացմամբ, դրդում են Հայաստանի կոմունիստական կառավարությանը՝ առավել դաժան վերաբերմունք ցույց աալ դաշնակցականների նկատմամբ, որպեսզի կառավարության փոփոխությունը չնկատվի իբրե «պարզ ձևի փոփոխություն»:

Դժբախտարար Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն էլ, որն իր պաամական միսիան էր եամարում օժանդակել Թուրքիայում եեղափոխության գարգացմանը, Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի նման՝ թուրքերին օրինակ ծաաայելու համար անցնում է դաշնակցականների նկատմամբ դաժան տեռորի: Սա կամաց-կամաց երկիրը տանում է թուրքերի կանխորոշած քաղաքացիական պաաերազմի ուլիով՝ լրացնելով նրանց կիսատ թողածը Հայաստանի չգավթված մասերում և երկարածգելով Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացիան: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների գործունեության եերթականությունն անգամ վկայում է այն փասար, որ նրանք, ձգաելով Հայաստանի խորերդալինացմանը, իրականացնում էին քեմալական Թուրքիայի եասուկ մշակած քաղաքականությունը, այն է՝ Հայաստանի խորերդալինացման պատրվակն օգաագործելով՝ գրավել եմարավսրին չափ շաա հայկական տարածքներ և, ամենավերջին եմարափրությունն օգտագործելով, թալանել և կոտորել եայ բնակչությանը:

Դեռևս նոյեմբերի 5-ին Դուրս գալով րանսփց՝ բոլշևիկները ծավալել էին լայնամաալոաբ կուսակցական աշխաաանք և քարոզչություն ընդդեմ դաշնակցության և պաաերազմի, կուսանելով չկովել եղբայր թուրքերի դեմ, չեեռամալ քաղաքից և, վերջապես, խուճաայի չմաանվել, քանի որ եկողները ոչ թե «թալանչիներ և մարդասպաններ են, ալ իրենց փթկիչները՝ դաշնակ շաեագործողներին»⁵:

Հայաստանի բանվորներին, զինվորներին, գյուղացիներին ուղրված մի ալ կոչում նրանք հորդորում են ՝ փախչել, մնալ աեդերում, օգնել իրենց՝ խոսաամալով ամեն ջանք գործադրել փրկելու Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին⁶:

Նոյեմբերի 15-ին բոլշևիկները Ալեքսանդրապոլի և շրջանի բնակչությանը կոչ են անում անցնել դաշտային աշխաաանքների՝ իրենք եավաաալով և գյուղացիներին էլ եավաաացնելով, թե նրանց անվաանգությունը ապաեովված է. և որ նրանցից խլված բոլոր սայրերը և եգները կվերադաքծվեն, եթե նրանք աշխաանեն⁷:

Ալեքսանդրապոլի կոմունիսաները րախսի քմաեաճույթին մնացած ժողովրդին եավասուցնում են, թե խորերդալին կարգերի եասաատումը կփրկի նրանց, քանի որ թուրքերի նպաաակը միայն կառավարության տաաալումը և բանվորագյուղացիական իշխանության եասաաաումն է⁸:

Այս մտայնությունը արմատավորելու նպաաակով նոյեմբերի 13-ին թուրքերն ու բոլշևիկները եամաաեղ միաինգ են երավիրում, որաեղ որոշում են քաղաքում ու գավառում եռչակել խորերդալին իշխանություն: Մրտրնգն ընդունում է բանաձև և ողջույնի եեռագիր՝ ուղղված թուրքական կոմունիսաական կուսակցությանը, որտեղ համոզվածություն էր

5. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 1022, ց.3, գ.270, ք.4-6:

6. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 1022, ց.2, գ.189, ք.2:

7. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 4033, ց.4, գ. 127, ք.3:

8. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 1022, ց.3, գ. 127, ք.1-2:

9. Տե՛ս, ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց.3, գ. 45, ք.7:

հայտնվում, որ «միայն երկու եսրևան ժողովուրդների պոլիտարների միավորումը և նրանց եամատեղ աշխատանքը կերաշխավորեր հաջողությունը մեծ պայքարում և համաշխարհային իմպերիալիզմի վերջնական տապալումը»¹⁰:

Ալեքսանդրապոլի իշխանությունները Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ, փորձում են խաթարել թուրքերի և թուշկիկների եարաբերությունները, բայց դա նրանց չի հաջողվում: Թուրքերը թուր գործերը կարգավորում են թուշկիկների եետ՝ հեղինակագրկելով կոալիցիոն իշխանությունը: Բուշկիկների հեղինակությունը թարձրացնելու նպատակով «թիկունքն ապանովելու» և այլ ձևակամ պաանաարաանություններով նրանք գերի են վերցնում եայ տղամարդկանց և կոմունիստների մի ակնարկով ազատում նրանց: Ալեքսանդրապոլի թուշկիկներին ոգևորելով կեղծ իշխանության պատրանքներով՝ թուրքերը կամաց-կամաց մոտենում են խորերդային իշխանության եռչակամանը: Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչների եետ նոր գիմադարար կնքելու թանակցություններն արդեն գուգակցվում են թուշկիկների եետ ընթացող թանակցություններով¹¹:

Եվ, վերջապես, նոյեմբերի 17-ին թուշկիկների և թուրքերի փոխադարձ եամաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում ու գավառում եոչսկվում է Հեղկոմ, որի նախագան և ներքին գործերի կոմիսար է նշանակվում Մաթևոս Տեր-Գրիգորյանը (Արծվիկ), օգնականներ՝ Նաեադետ Կուրդինյանը, Երվանդ Հայրապետյանը և Ներսիկ Ստեփանյանը, ֆինանսների կոմիսար՝ Արսաշես Տեր-Սարաիբոսյանը, առողջապաետությանը՝ Կ. Սիրգոյանը, գավառի կոմիսար՝ Ադասի Վարոսյանը¹²:

Նորաստեղծ Հեղկոմը շտապում է ողջույնի եետագիր ուղարկել Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցությանը՝ սասանալով սրսասափում շնորեալսրանը¹³:

Ի դեպ, սկզբնական շրջանում թուրքերն Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին սաիսում են եանդես գալ որպես Հայաստանի Հեղկոմ՝ նպատակ ունենալով իրենց օկուպացիոն ոեժիմը տարածել ուղ Հայաստանի վրա: Իսկ Հայաստանի խորերդայնացումին եետո փորձում են միյանց եակադրել Հայհեղկոմն ու Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը: Արդեն դեկտեմբերի 5-ին Հայաստանի Հեղկոմի նախագան Ս. Կասյանը և ՌևիՖՍՀ լիագոր Լեգրանը Մոիվանում եետագյում են. «կուսակցական կարգապաետության ուժով գգուշացրեք Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին իրեն ինքնագլուխ Հայաստանի խորերդային Հանրապետության Հեղկոմ անվանելու անթույլատրելիության առթիվ»¹⁴:

Միայն 1920թ. դեկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմն եայտալսրեց, որ վերանվանվում է Ալեքսանդրապոլի գավառային Հեղկոմ և ենթարկվում է Հայհեղկոմին¹⁵:

Ինչպես արդեն նշել ենք, նրանց մեջ գործելակերսի և նպատակների որևէ տարերություն չկար: Միակ տարերությունն այն էր, որ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը գործում էր՝ թուրքական օկուպացիայի պայմաններում: Թուրքերն, իեարկե, խորերդային իշխանությունն Ալեքսանդրապոլում ճանաչեցին այնքանով, որքանով աներաժեշտ էր դա իրենց մտադրությունները իրականացնելու եամար: Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի վարչական ապարատի առանձին, մասնավորապես, լուսավորության, սոցապաետության, վիճակագրության, պարենավորման, ֆինանսական, փոստ-եետագրական թաժիները չգործեցին կամ էլ մասամբ գործեցին՝ կյանքում իրական պայմաններ չիներու պատճառով: Գործեցին միայն իշխանության այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրականացրին բնակչության տեոորն ու թալսմը: Մասնավորապես ներքին գործոց թաժինն ու Արտալյարգ եանձնաժողովը իսկական պատուեաս էին դարձել բնուչության գլխին: Խորերդային իշխանության իրենց ծառայեցնելու նպատակով թուրքերը քադաքում և գյուղերում ստեղծում են իշխանություն մարմինների լսյն ցանց՝ քադաքի և քադաքամասերի, գավառի և գավառամասերի կոմիսարներ, քադաքային և գավառային միլիցիա: Գավառամասերի կոմիսարներն իրենց եերթին գյուղերում ընտրում են գյուղական կոմիսարների: Ա.Ս. որ

10. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 1022, ց.2, գ. 188, ք.1:

11. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 4033, ց.3, գ. 1, ք.9:

12. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 4033, ց.4, գ. 127, ք.165-166:

13. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 1022, ց.3, գ. 323, ք.1-2:

14. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 4033, ց.2, գ. 1157, ք.13:

15. Տե՛ս, ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 4033, ց.2, գ. 1180, ք.1:

գյուղական իշխանության մարմինների ընտրությունները կատարվում էին թուրքական երամասնատարության գիտությանը և եամաձայնությանը, երևում է գաւառային կոմիսարների զեկուցումներից: Այլապես նրանք չէր ունենա իրենց հետ մանդատներ և ասկյարներ, առանց որոնց ենարավոր չէր մտնել թուրքերի կողմից գրավված գյուղերը: Ձեկուցումներից երևում է նաև, որ այդ մարդիկ խաղալիք էին թուրքական երամասնատարության ձեռքին: Տարվսրալ կեղծ իշխանության պատրանքներով՝ նրանք չէին տեսնում այն ռեալ իրականությունը, որի պայմաններում ապրում էին: Այլապես, գտնվելով թուրքական օկուպացիայի պայմաններում, չէր պահանջի թուրքերից ենթարկվել իրենց և չէին զարմանա, որ վերջիններս չեն ենթարկվում, թալանելով են գրավում և նույնիսկ ամեանգատացնում են ընտկչությունը: Ալիքսանդրասպուի քաղաքի կոմիսարին ուղղված քաղաքամասի կոմիսար Պետրոսյանի զեկուցումում կարդում ենք. «Երբորդ անգամ եայանում են Ձեզ, որ կարգ պահպանելու համար իմ տրամադրության աակ նշանակված ասկյարները ինձ և են ենթարկվում, նրանք խուզարկություններ են անում, տներ են մտնում, այլուր, փայտ են բառնում և այլ պահանջներ են դնում և միշտ ամեանգատացնում են խաղաղ քաղաքացիներին, որի համար խնդրում են Ձեզանից դիմել ուր որ եարկն է, ամմիջապես վերջ աալու այս անկարգություններին»¹⁶:

Նմանօրինակ խնդրով ներքին գործոց կոմիսարին է դիմում 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրասպուի գավառի կոմիսարը¹⁷:

Իրականում թուրքական երամասնատարությունը, ասկյարներ տրամադրելով և զինելով Հեղկոմին ու նրա բաժիններին, ոչ թե նսլաակ ուներ քաղաքում ու գավառում կարգ ու կանոն հաստատել, կամ թե խորհրդային իշխանությունն ամրապնդել, այլ խորհրդային իշխանության այդ մարմինների միջոցով աեոորի ու թալանի իր քաղաքականությունն իրականացնել: Դժբախտաբար թուրքերի եաշիվները միշա ևն դուրս գալիս: Ստեղծված իշխանության մարմինները սեփական ժողովրդին թալանելու և աեոորի ենթարկելու գործում փորձում են գերազանցել մեկը մյուսին: Այսպես, 2-րդ գավառամասի կոմիսար Ֆրանց Դալսչյանը, առանց գափսոի կոմիսարին տեղեկացնելու, ձերբակալում և Արասկարգ եանձ-նաժողովի կոմիսարին կամ աաճկաց կառավարությանն է ուղարկում բազմաթիվ եայ ընա-կիչների, այդ թվում նույնիսկ իր կուսակցական ընկերներին¹⁸: Նման գործողությունները դադարեցնելու՝ պալսոի կոմիսարի պահանջին, նա պաասսլանում է, որ ինքն աշխատում է ձերթակալել ռուր եակաեեղափոխականներին և պաաժել, իսկ թե ում ձեռքով՝ դա կարևոր չէ¹⁹:

Ի դեպ, եակաեեղափոխականների դեմ սլայքարում ոչ սր չափանիշ չկար: Մի կուսակցականի մաանացույց անելը բավական էր բազմաթիվ անեղ մարդկանց ձերբակալելու և առանց մեղադրանքի Արտակարգ եանձնաժողովի նկուղները նեաելու: Առանձին դեպքերում, ինչպես, օրինակ, վարվում էր 2-րդ գավառամասի կոմիսարը. շրջանցելով Հեղկոմին, նրանց եանձնում էին ուղղակի թուրքերի ձեռքը: Փաստորեն, իրենց կողմից ստեղծված խորհրդային իշխանության մարմինների օգնությամբ թուրքերն իրականացնում էին եայերին բնաջնջելու իրենց քաղաքականությունը: Մինչդեռ Ալեքսանդրասպուի կոմունիսական կուսակցության կոմիտեն, արբեցած եակաեեղափոխության դեմ մղված սլայքարում իր եաջողություններով, 1920թ. դեկտեմբերի 20-ին դիմում-րողոք է ուղարկում Հայաստանի կոմունիսական կուսակցությանը դաշնակցականների նկատմամբ վարած մեղմ քաղաքականության համար, պահանջում է հանուն Հայաստանի ընչագուրկների՝ խիսա միջոցներ ձեռնարկել դաշնակցականների նկատմամբ՝ մաանանշելով նրանց աեղը՝ «արակարգ եանձնաժողովի նկուղը»²⁰: Ի դեպ, մաանաեիպ մի շարք եեոագրերով Հայաստանի Հեղկոմին մեղադրում է նաև Ալեքսանդրասպուում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Միլիվանին²¹:

16. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց. 1, գ. 14, ք. 16:

17. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց. 1, գ. 27, ք. 12:

18. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց. 1, գ. 1, ք. 26:

19. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց. 1, գ. 1, ք. 41:

20 Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, Ֆ. 144, ց. 2, գ. 19, ք. 4:

21. Տե՛ս, Մ. Ալիխանյան, Խորհրդային Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազաաագրման գործում (1917-21 թ.թ.), Երևան, 1965, էջ 345:

Այս ամենն, հոգիական տեղի էր ունենում Կարաբեքիր փաշայի ծրագրով, որով մա այնպիսի տպավորություն էր ստեղծել, թե իբր ինքը հեղափոխական է, իսկ կատարվող թալանն ու սպառնալուծությունները ռեակցիոն ուժերի ձեռքի գործն է: Իր կառավարած հանցագործությունները զցելով իբր թե ռազմական ունեցող հակառակ հոսանքի վրա բուշակներին պահանջում էին ամառը վերաբերմունք ցուցաբերել դաշնակցականների նկատմամբ: Թուրքերի այս մտածված քաղաքականության մասին է վկայում թուրքական Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը Արտաքին գործերի կոմիտեի Ահմեդ Մուստաֆի 1920թ. դեկտեմբերի 19-ի նոտան՝ ուղղված Հայաստանի արտգործոցին Բեկզադյանին: «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը, սակայն է նոտայում, մեծ ուրախությամբ է դիմավորել Հայաստանում արևմտյան, մասնավորապես անգլիական իմպերիալիզմին ծառայության մտած դաշնակցների իշխանության անկումը և նրանց փոխարեն կոմունիստների գործի գլուխ անցնելը, որոնք կաշիս են առանձնելու Ռուսաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև անկեղծ կուսակցական հարաբերությունները: Այս բանը մեր գոհունակությունը անգամ մեզ ավելացրած է: Արա մեծամեծ ապացույցն այն է, որ մենք Ալեքսանդրապոլ մտնելուն պես գործի երախիցիներ այնպեղ կոմունիստներին, դեռ այն ժամանակ, երբ տակավին Հայաստանին մեջ դաշնակցականությունը կեցած էր: Սակայն մինչև երբ թեև տակավին մերքին կայունությունը ամրացած չլիներ պաշտոնով Հայաստանի կառավարության փոփոխությունը, պարզ ձևի փոփոխություն լինելով, դաշնակցների դեմ երկմական միջոցներ ձեռն առնելու ու կոմունիստական սկզբունքներով կառավարելու մասին ոչ մեկ լուրջ ապացույց և ոչ մեկ հատուկ անդեկություն չկարողացանք ձեռք բերել»²²:

Ալեքսանդրապոլի բուշակները, ձգտելով հեղափոխականացնել թուրքական թանակը սեփական օրինակով և գործնականորեն ապացուցելու համար իրենց հավատարմությունը հեղափոխությանը, լինում են ամօրինակ ռեպրեսիաների: 1920թ. դեկտեմբերի 20-ից մինչև 1921թ. հունվարի 10-ը Ալեքսանդրապոլում ծառայողական գործողման մեջ գտնվող Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի մախազահի տեղակալ Հ. Ամառունին հանձնաժողովի մախազահ Ալվազովին ուղղված իր զեկուցագրում գրում է. «Ալեքսանդրապոլի Արտակարգ հանձնաժողովն անցել է բոլոր սահմանները: Վերականգնավորել Արտակարգ հանձնաժողովը և դատի տալ այդ սադիստներին չեմ համարձակվում, վախենում եմ թուրքերից: Դրության անբը թուրքերն են: Նրանք տարել են և տանում են ամեն ինչ: Անբրածեշտ է ազդել Մոսկվայի միջոցով: Պահանջում եմ զնդակահարել դաշնակցականներին, բայց ախը դաշնակցականներ չկան»²³:

Հատկանշական են այս զեկույցի վերջին տողերը, որոնցից պարզ երևում են թշնամի գտնելու մույն մղուցքը, մույն գործելակերպը: «Այստեղ կան դեմեկիմյաններ, - գրում է մա վերջում, - մրանք իմ հսկողություն տակ են: Թուրքերը խանգարում են մրանց ձեռք տալ, մրանցից մեկը մույնիսկ աշխատել է Արտակարգ հանձնաժողովում»²⁴: Հակահեղափոխության դեմ պայքարն ուղեկցվում է թոնագրավումներով, որոնք կատարվում էին իբր ժողովրդին սովից փրկելու համար: Ալեքսանդրապոլի գավառային կուսկազմակերպությունների առաջին կոմիտեի ապրիլի 9-ի միսաում մախկին Հեղկոմի վերաբերյալ զեկույցման մեջ Ն. Մտեփանյանն առ մասին ասում է. «Գտնելով, որ մենք տմաեսական սոսկալի վիճակի մեջ ենք և դրսից ոչ մի օգնություն չենք կարող ստանալ, Հեղկոմը որոշեց դիմել ամեմախիտ թոնագրավման, որովհետև միջոց չունենք: Մտեղծվեց թոնագրավման բաժին, և մենք եմարավորություն ունեցանք որոշ չափով թե՛ որրերի, գաղթականների և թե՛ խորերդային իշխանության ծառայողներն զոլությունը պաշտպանել»²⁴:

Բոնագրավումները իրականացնելու էր հատուկ բաժինը, որն այնուհետև թոնագրավված մթերքներն ու իրերը հավաստր բաժանելու էր չունեորներին: Ասկայն բազմաթիվ փաստաթղթերից երևում էր, որ այն Հեղկոմի և նրան եմթարկվող իշխանություն մարմինների երմական զբաղմունքն էր, մրանց ապրելու միակ միջոցը: Բոնագրավումներ իրականացնում էին բոլոր կոմունիստները և մասնավորապես միլիցիան, որն իսկական պատուհաս էր դարձել բնակչության գլխին: Այն կատարում էր բազմաթիվ անօրեն խուզարկություններ, թոնագրավումներ, բանտարկություններ: Այս ամենը տևում է մոտ մեկ ամիս, որից եետո

22. Տե՛ս, «Կոմունիստ», թիվ 32, Երևան, 1921թ., էջ 2:

23. Նույն տեղը:

24. Տե՛ս, ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ.3, ց.1, գ.3, թ.5:

անցնում են կազմակերպված թալանի: Բռնագրավման ռաժմի մախագան նշանակված Ավեախի Ղազարյանը դիմում է Հեղկոմին՝ պահանջելով, որ այդ գործը եանձնվի միայն ռաժմին, որը ռոնագրավված իրերը կեանձներ համապատասխան կոմիսարիատին²⁵: Քանի որ այս գործընթացն արդեն դարձել էր անկառավարելի, ներքին գործերի կոմիսարը 1920թ. դեկտեմբերի 28-ին ստիպված է լինում երամայել թուրք կոմիսարներին՝ դադարեցնել ինքնագլուխ ռոնագրավումները՝ այն եամարելով միայն ռաժմի իրավունքը²⁶: Բռնագրավման ռաժմը, փորձելով այս գործն իրակսնացնել կազմակերպված ձևով, որոշում է ռոնագրավել Ալեքսանդրապոլից փախած թուրք դաշնակցականների իրերն ամբողջովին, մնացածներից՝ միայն, ավելորդ ավսեները, գդալները, շապիկները, անկալիները և այլն: Այս մեթոդը հանգեցնում է նրան, որ փաստորեն ռոնագրավված իրերը կենարոնանում են առանձին մարդկանց ձեռքին: 1921թ. ապրիլի 9-ի Ալեքսանդրապոլի գավառային կուսկազմակերպությունների նիստում ելույթ ունենալով՝ Ավ. Ղազարյանը այդ մասին ասում է. «Բոլոր ռոնագրավված իրերը եանձնված են եղել համապատասխան կոմիսարիատներին, որոնցից, չնայած իմ ջանքերին, ոչ մի կերպ չի եաջողվել ստանալ պաշտոնական սաացականներ: Մերկները մնացել են պահեստներում»²⁷:

Ֆինանսների կոմիսար Արայուշա Տեր-Սարախրոսյանը այս նույն կոնֆերանսում, արդարանալով իշխանությունից հեռանալուց հետո իր թաքնվելու համար, ասում է. «Երեակայեցեք մի մեշյան հասարակություն, որը ճանաչում է Արայուշային և զիտի, որ ֆինանսական մասը գտնվել է նրա ձեռքում, և դրանից եզրակացնում է, որ ռեկվիզիցիայի ենթարկված թուրք թանկագին իրերը պեաք է զանվեն ինձ մոտ: Իսկ ես քաղաքական պարտք չեմ եամարել այն, որ մասսային ցույց տալով լնկեր Արշակունու ստացականը՝ ասեմ, որ այդ ամենը ես եանձնել եմ ընկեր Արշակունում»²⁸:

Ընդ որում, ռոնագրավումներն հաճախ կատարվում էին թուրքերի եեա միասին՝ նշանց թալանին աալով օրինական ընույթ: Թուրքերն եայտաբարում էին, թե ռոնագրավումները կատարում է Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը «եամաձայն մասնավոր անձանց պատկանող արժեքների ազգայնացաման կոմունիստական սկզբունքների»²⁹:

Եռիշե Գալոյանն իր եուշեում գավառի կոմիսարի և թուրքերի համագործակցության եեակյալ գործելակերպն է նշում. «Թուրք ասկյարները գավառի կոմիսարի հաատկ գրությանը մանում են գյուղերը, որոնց ցուցակներում գրված էր լինում, ոթ եթե ցուցակով պահանջված անձինք չհանձնվեն ասկյարներին, ապա ասկյարները լիագործված են գյուղը թալանելու»³⁰:

Հաականշական է, որ եայերը երբեմն ավելի անգիջող էին, քան թուրքերը: Ալեքսանդրապոլի քաղաքի կոմիսարին ուղղված իր խնդրանքում Ալեքսանդրապոլի ընակչուեի Հայկանուշ Ներսիսյանը գրում է, որ նույնրեր ամսին առաջին քաղաքամասի կոմիսարի օգնական Աթիրեկյանը, մի ասկյարի եեա մտնելով իր տունը, ռոնագրավել է իր ունեցած միակ գորգը՝ խոստանալով այն վերադարձնել, թայց սաացական չի տվել: Իր աղայանքներին ասկյարը զիջել է, թայց Աթիրեկյանը սաիպել և աարել է: Բնակամարար, այն չի վերադարձվել³¹:

Այսպիսով, ինչպեա եակաեեափոխության դեմ պայքարով, այնպեա էլ ռոնագրավումներով Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը, կարծելով, թե նպաստում է եեղափոխության գարգացմանը, իրականում աջակցում է թուրքերի՝ եայ ընակչությանը կոտորելու և թալանելու քաղաքականությանը: Այս իրավիճակը շաա դիպուկ է ներկայացված Բաքվում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչ Սարգսի և Հայաստանի Հեղկոմի անդամներ Սվիսի և Դովլաթովի միջև եեախոսային խոսակցությունում, որտեղ Հայաստանի Հեղկոմի անդամները, նկարագրելով Հայաստանի ներքին վիճակը, Ալեքսանդրապոլի մասին ասում են հեակյալը, «Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը զանվում է թուրքական հրամանաարության լիակաաթ գերության մեջ: Ամեն ինչ թուրք հրամանաարությունը դուրս է եանում նրանց միջոցով: Մեր ընկերների դրությունն այնաեղ չափագանց ծանր է: Հեղկոմի վերաբերմունքը դեպի թուրք հրամանաարությունը կրում է մեծ մասամբ ազիաացիոն ընույթ, որպեազի թուրք հրամանաարությանը հնարավորություն

25. Տե՛ս, ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.3, ց.1, գ.3, ք.5:

26. Տե՛ս, ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ք.144, ց.1, գ.1, ք.8:

27. Տե՛ս, ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.3, ց.1, գ.3, ք.5:

28. Տե՛ս, ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.3, ց.1, գ.3, ք.5:

29. Տե՛ս, Գ. Գալոյան, Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982թ., էջ 362:

30. Տե՛ս, ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.4033, ց.14 գ.127, ք.22:

31. Տե՛ս, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 144, ց.1, գ.23, ք.10:

շտա պրովակացիայի ենթարկել թուրք կոմիսարների աշխատանքը զինվորական մասսաների մեջ»³²:

Քացահայտըն վարկարկելով Հեղկոմին՝ թուրքերը սկսում են սլայքարը մաւ մրա դեմ՝ փաստորեն Հեղկոմին հեռացնելով իշխանությունից: Քաղաքի կյանքի եսկողությունը իր ձեռքն է վերցնում թուրքական պարետը: Քաղաքի միլիցիան գրկվում է Հեղկոմի կարգադրությունները կատարելու իրավունքից: Կոմունիստները զնդակահարվում են զիշերները: Հարձակումներ են սկսվում Հեղկոմի անդամների վրա: Թուրքերը կտրում են Հեղկոմի կապը գյուղերի հետ՝ չթողնելով մտնել այնտեղ: Կտրվում է կապը մաւ դրսի աշխարհի հետ: Հսկողության տակ են առնվում հեռագրական կապը Ղարաքիլիսայի և Երևանի հետ: Ուղարկվող և ստացվող բոլոր հեռագրերը առուգվում են թուրք եսկիշների կողմից: Հեղկոմը սսփաված է լինում իր հեռագրերը Երևան ուղարկել ընդհատակյա ստորեանդակների միջոցով: Այդպիսի հեռագրերից մեկում կարդում ենք. «...Պատրաստվում են իսկական ռեսուրսիաներ մեր դեմ: Որոշ արժանահավատ տեղեկությունների համաձայն՝ մրանք մպատակադրվել են մեզ ձերբակալել որպես կողոպտիչների, մարդասպանների և եասարակության համար վտանգավոր տարրերի»³³:

Հունվարի 21-ից Ալեքսանդրապոլում թուրքական երամանատարության կողմից սկսվում է քաղաքի մասսայական և ռացարձակ կողոպտուղը: Հեղկոմին թողնելով խաղից դուրս՝ թուրքերը սկսում են կալոպտել մրա կողոպտածը: Թալսում են Հեղկոմի անդամների բնակարանները, պահեստները: Հայտնվելով անելանելի վիճակի մեջ՝ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմն իր հեռագրերով խնդրում է Հայհեղկոմից ուղղության տալ՝ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար³⁴: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը, տեղում իրադրությանը ծանոթանալու համար, ուղարկում է պաասսխանատու ընկերներից քաղկացած համձնաժողով: Հայաստանի ոսգմահեղափոխական կոմիտեն, 1921թ. եունվարի 23-ին քննարկելով համձնաժողովի գեկուցումը, գտնում է, որ «Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը թուրքական ակուպացիայի պայմաններում, թուրքական երամանատարության ճնշմամբ վեր է ածվել խաղալիքի, թույլ է ալվել քազմաթիվ սխալներ, որոնք վերկարեկում են կոմունիստական կուսակցությանը և խորերդային իշխանությանը և Հեղկոմի հետագա գոյությունը Ալեքսանդրապոլում քաղաքական տեսակետից անհանդուրժելի և վնասակար համարելով՝ որոշում է ետ կանչել Ալեքպոլի Հեղկոմին և մրա անունից հատուկ դեկլարացիա հրապարակել իշխանությունից իր երաժարականի մասին»³⁵:

Հունվարի 25-ին ՀԿԿ Կենտկոմի և Հայաստանի Հեղկոմի դիրեկտիվների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմն իր վերջին միստում որոշում է իշխանությունից երաժարվել և այդ մասին դիմում է ուղարկում Հայաստանի ու Ադրբեջանի Հեղկոմներին, ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորերին, կոմունիստական 3-րդ Ինտերմացիոնալի գործադիր կոմիտեին: Այդ դիմումում թվարկվում են թուրքական օկուպացիոն ռազմական իշխանության կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառին և քաղաքին պատճառած վնասները, թալանի և սպանությունների շարանը՝ ապացուցելով, որ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի իշխանությունը ֆիկցիա է, որը վարկարեկում է խորերդային իշխանության գաղափարը³⁶:

Մրան հետևում է եունվարի 27-ի խորերդային միլիցիայի կազմալուծման և քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին որոշումը³⁷: 1921թ. փետրվարի 1-ին Արշակունու և Գրիգորյանի հեա ռանակցելով՝ միլիցիայի մախկին պետ Մսախնյանը որոշում է ընդունում քաղաքի միլիցիայի ստեղծման մասին, որի մալաակն էք պահպանել կարգ ու կանոնը քաղաքում և պաշտպանել ընակիչներին՝ առանց կուսակցական և ազգային տարրերությունների³⁸: Ալեքսանդրապոլի գավառային միլիցիայի պետ Սատիսյանի թիվ 1 երամանով արգելվում է դիաչել որևէ մեկի շահերին կամ հեաապնդել որևէ մեկին իր սեփական եայեցողությամբ: Արգելվում է անձնավորություններին վիրավորել, ինչպես գործողությամբ, սլյնպես էլ խոսքով³⁹:

32. ՏԽՍ, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ.1022, ց.3, գ.188, ք.2:

33. ՏԽՍ, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց.2, գ.33, ք.1:

34. ՏԽՍ, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց.2, գ.33, ք.16:

35. ՏԽՍ, Մ. Ալիխանյան, մշված աշխ. էջ 351:

36. ՏԽՍ, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց.2, գ.33, ք.55-57:

37. ՏԽՍ, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ.4033, ց.2, գ.1204, ք.1:

38. Նույն տեղը, ք. 3:

39. ՏԽՍ, ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ.4033, ց.2, գ.1204, ք.2:

Արանով փաստորեն խորհրդային իշխանությունն Ալեքսանդրապոլում լուծարվեց: Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանությունն եռչակելու միջոցով բուրքական օկուպացիոն ուժերը մեղմացնելու թուլակից քաղաքականությունը սնանկ դուրս եկավ: Խորհրդային իշխանության մալմիւնները սանդղակներ և գործերն ուղարկում, որ դա անբրաժեշտ եղավ բուրքերին՝ եայ ընակչության թալանն ու կոտորածը օրինականացնելու եամար:

Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ բուրքերը այլ նպատակ, քան եայոց պետության ու ժողովրդի ոչնչացումը, չունեին: Եվ այդ նպատակին եասնելու եամար պատրաստ էին դաշնակցել թեկուզ սատանայի եեա, օգտագործել թուր ենարավոր միջոցները, ամենափոքր ենաընթացությունն անգամ: Տվյալ դեպքում օգտագործելով Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը ոչ միայն ոչնչացվեց եայկական անկախ պետությունը, գրավեց նրա տարածքները, այլև ամբողջովին թալանվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը և կոտորվեց ընակչության մեծ մասը:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО БОЛЬШЕВИСТСКОГО РЕВКОМА В НОЯБРЕ 1920-ПО ЯНВАРЬ 1921 ГОДА.

РЕЗЮМЕ

К. АЛЕКСАНЯН

Турецко-армянская война 1920 года - одна из трагических страниц новейшей армянской истории. Эта война имела исключительно тяжелые последствия для жителей Александропольского уезда, который шесть месяцев жил в условиях турецкой оккупации. Турецкая политика уничтожения армян любой ценой была дополнена действиями большевиков, которые под предлогом борьбы с контрреволюцией также подвергали население притеснениям и конфискации имущества.

Отказ правительства Республики Армения от предложений о советизации Армении и неспособность остановить турецкое продвижение привели к тому, что Ревком Александрополя вынужденный условиями, с согласия турок, провозгласил здесь советскую власть, стремясь таким образом спасти население. Но при этом они сами стали орудием ограбления и истребления родного народа. Все их действия по укреплению советской власти способствовали реализации турецких планов. Большевики призывали население не поддаваться панике и не покидать город, представляя вести о зверствах турок как провокации, а самих турок - как спасателей от дашнаков. За этим последовало создание Ревкома и органов советской власти в городе и уезде. Однако деятельность этих органов была ограничена теми направлениями, в которых были заинтересованы турки, желавшие придать законность грабегам и насилию. При этом особую роль сыграли Чрезвычайная комиссия (ЧК) и Отдел конфискации городского Ревкома. Когда, осознав свою постыдную роль, большевики отказались от власти, они также подверглись преследованиям со стороны турок, что вновь подтверждает турецкие намерения в отношении советской власти.

Политика большевиков по использованию советской власти для смягчения оккупационного турецкого режима оказалась несостоятельной. Турция использовала советизацию Армении как игральную карту, с помощью которой погубила независимое армянское государство, захватила его территории, и при этом полностью ограбила Александропольский уезд и истребила большую часть населения.

Ժողովրդական ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԳԱՇՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՆԿՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՇԵՏԱՂԵՏՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԵՐԱՋՆԵՐՈՒՄ

Աղետի ազգահոգեբանական հետևանքների ուսումնասիրությունը բարդ և տարողունակ հիմնախնդիր է, որը ներառում է եռյժ կարևորություն ունեցող ազգաբանական տեղիւշարժեր՝ սահմանային վիճակներում անձի դրսևորած հոգեբանության, միջանձնային եարաբերությունների, աղետալ մտրդկանց եոգեկան ապրումների առումով: Աղետի հոգեբանության ուսումնասիրումը ենթադրում է գիտատեսական և գործնական լուծումներ, մեկնաբանություններ և հիմնարար եեաևություններ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն երևույթի ժողովրդական ըմբռնմանը, այլև հետադիայան շրջանի ազգաբանկչության լայն շերտերի սոցիաղական վերականգնման և հոգեվերականգնության աշխատանքների իրականացմանը:

Աղետի հոգեբանական հետևանքների ուսումնասիրության հիմնախնդիրը դրսևորվում է յուրօրինակ եատկանիշով՝ ազգային մտածողության և պատկերացումների մեջ աղետի ժողովրդական կանխագուշակման բնույթով: Երկրաշարժից անմիջապես եետ գրառվել են աղետը պանրագուշակող երազներ, կանխագագումներ, բնության երևույթների մոնշվող նշանակներ, որոնց եամակարգումը կատարվել է ըստ սեռատարիքային առանձնահատկությունների, սոցիաղական խմբերի, մտրդկանց եոգեվիճակի, հոգեկան ապրումների բնույթի, սոցիաղ-եոգեբանական փոխազդեցության ձևերի, սոցիաղական դիրքորոշումների և ապաստումների դրսևորման:

Գրառված երազների (շուրջ եազար երազ) հոգեբանական իմաստավորմամբ սլւրգել ենք, որ վերջիններս սոսկ աղետալ անձի հոգեվիճակի, կանխագագումների, ապրումների, մերքին դիրքորոշումների արտահայտություններ չեն, այլ որոշակիորեն արտացոլում են ժողովրդական պատկերացումները, ժողովրդական մտածողության ձևերը, ազգային մշակույթի, ծեսերի, ավանդույթների և սովորույթների առանձնահատկությունները: Բոլոր դեպքերում, երազը դիտում ենք իբրև ժողովրդական մտածողության ձև, ազգահոգեբանական մշակույթ, ծայրահեղ հոգեբանական վիճակի մարտահայտություն: Ժողովրդական մտածողության խոսքային գործունեության դրսևորումները, եուգական ապրումները ազգի վարքագծում առավելապես ուղղված են հոգեկան հարաբերական հավասարակշռության կայունացման վերականգնմանը:

Երազն՝ իբրև հոգեբանական արտերևույթ, բոլոր ժամանակներում դրսևորվել է իբարամբժ, եսկասական ու տարաբնույթ մեկնաբանություններում ու հայեցակարգերում (Ֆրոյդ, Յունգ, Ադլեր, Ֆրոմ, Լևի Բրյուլ, Ֆլորենսկի, Յոհան Մյուլլեր, Մոր, Ֆոլկելտ, Իեսսեն, Հոբսոն, Քեյլի Բալկի, Դեյվիդ Ֆոլկս, Ֆրենչ, Գոլդոն Գլորուս, Մայքլ Հոլլիֆիլդ, Լաուրա Բրեդլի, Ռեբեկա Տերրի, Բրենդա Սալիվա, Բարբարա Թեդլոկ): Վկայակոչված եեդիմակների հայեցակարգերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երազները անձի հոգեբանական ոլորտի դրսևորումներ են, նրա մերքին տպավորությունների եմթագիտակցական արատցորումներ: Երազները ցայսօր չեն դիտարկվել ժողովրդական պատկերացումների և ըմբռնումների դիտանկյունից, որպես ազգային մտածողության յուրահատուկ արտահայտություններ: Երազի բովանդակությունն արտացոլում է երազատեսի եիմնական չգիտակցված դրապաաճառները, դիրքորոշումներն ու մերքին եակումները: Հեաևաբար, երսւգատեսության գործընթացի աղգահոգեբանական առանձնահատկությունների և եատկապես սոցիաղ-եոգեբանական մեխանիզմների իմացությունն ամրողջական է դարձնում անձի հոգեկան ակտիվության եմթագիտակցական մակարդակի մասին հոգեբանական պատկերացումները, ինչպես նաև հնարավորություն է ընձեռում աղետալ մարդուն իմաստավորելու երազների ժողովրդական պատկերացումները և որոշակիորեն ինքնակարգավորելու իր հոգեկան վիճակները:

Աղբի ժողովրդական հոգեբանության և պատկերացումների մեջ գործող մախնական, ավանդական իորերդանիշերը, հավատքն ու պատկերացումները գորեղանում են եասարակական արհավիրքների ու ճգնաժամերի ժամանակ՝ եին առասպելական

մտածողության մշակա, երատև ու գործող մեխանիզմով: Երազը դիտում ենք իրեն եուերանական կառուցվածք, որը ներառում է երազատես, երազի կառույց, երազահան, երազատեսի և երազահանի միջանձնային երաբերությունների ոլորտ րադադրամասերը՝ անեատական-տիպարական առանձնահատկություններով: Կառուցվում են մաս երազային մուտի եադորակցման մողելների առանձնահատկությունները:

Երազների ուսումնասիրությունն առաջիկ այժմեական է դառնում եասարական արեավիրքներին, ըմական ու տարերային աղետներին, սոցիալական պայթյուններին մախորդող և եաջորդող շրջաններում, որոնք հատկանշվում են եոգիքանական տեղաշարժերով և իրենց դրսևորումն են գտնում աղեսայլ մադղկանց երազներում: Երազային գործընթացներն արաեսայտում են ժողովրդական պաակերացումների ու մտածողության , ժողովրդական կանխագուշակումների ձևերը, որոնք արտացոլում են սզզահոգերանական մշակույթի, անձի եոգևոր մշակույթի մշամային եամակարգը: Հետևաբար, ըմական աղեսպի եետևանքների հոգեքանական ուսումնասիրությունը եույժ կարևորվում է եետաղեսայլ շրջանում մարղկանց եոգերանական և սոցիալական վերականգնման աշխատանքները արդյունավեա կազմակերպելու, մրանց հոգերանական պաշտպանական մեխանիզմները ակաիվացնելու առումով: Երազային պատկերների դրևորումները որոշակիորեն պայմանավորված են երազաեսների սեռատաքերային պատկանելությամբ և անեատական -տիպարական հատկանիշներով, որոնք շևշուղրվում են մյուքի եոգերանական կողմով: Այդ պաակերները կրում են արքեաիպային մտածողության, ազզային մախապաշարումների, ազզային ավանդույթների, սովորույթների և ծեսերի հոգերանական ազդեցությունը:

Հին մշակույթներում (Հին Արևելք՝ ենդկական սկզբնաղբյուրներ, յոզային և միսսիկական ավանույթներ, Աֆրիկայի և Բրազիլիայի բնիկներ) երազը մեկնվում էր որոշակի կրոնական և րարոյագիտական համատեքստով: Երազները եամաղելով երազատեսի քավառող ոզու ճզրիտ ապավորություններ՝ երազային տպավորությունները ավելի րաղծր էր գնեաավում, քան բուն երազային մյուքը: Վերջինս քաքնված անձնական իրականության վերարտադրությունն է: Այալիսով, երազները թողնում են ակնեսայտ ազդեցություններ, քեպեա և երազատեսը կաշկանդված է մնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի քացեսայտվել երազի լեզվական կողը՝ ապազայի իմացության համար: Էականը հրազի և արթուն վիճակի եարաբերակցումն է, երբ արթուն վիճակում կատարվածը, եուզողը, ապրվածն ու չապրվածը անցնում ևն երազային ոլորտ կամ, ընդհակառակը, այն, ինչ արթնության վուում կորցրել է իր եեաաքքրությունն ու մշամակալիությունը, երազում կարող է ձեռք բերել մեծ արծեքականություն :

Արևմտյան րազում եամայնքներում երազաեսությունը և արթնամալու իրականությունը ոչ թե ամրոդական աշխարհներ են յիտվում, այլ ակնթարթված տպավորություններ:

Երազատեսության, ոգեկանչության և միստիցիզմի լայն աարածումը տարքեր ուղղությունների՝ սիմվոլիսաների և դեկադենտների, դեդաիստների և սյուրռեսայիսաների կողմից րացաարվում էր երազատեսության դերի մասին մրանց իմպուլսիվ տեսահայեցակարով, ոքի եամաձայն իրականությունը վերարաադրվում է երազաեսության ընթացքում՝ արաարանական ձևերի միջոցով:

Երազի բնորոշումները րազնանշանակ են՝ կապված քնած անձի հոգեկանի եես և ունեն եղազի առաջացման պաաճառներով պայմանավորված որոշակի տարրերություններ: Գոյություն ունի միջանկյալ կտպ քնած ժամանակ ինքնաներկայացման և արթնացման պայմանական գնեսաականների միջև:

Անկախ երազի ավանդական և մորոբյա ուսումնասիրությունների ընույթից ու մասնահատկություններից՝ մենք կարևորում ենք մախանշամային երազի հայտնությունը սահմանային իրավիճակներում: Մեծ երազը հայամվում է էկզատենցյալ ճզնաժամերի պաեին:

Երազն արաացոլման որոշակի ձև է, մի երևույթ, որը միանշամակ չի ընկալվում գիտության մեջ և, ըմականարար, ենթակա է եամակողմանի անեսական ուսումնասիրության: Երազի եիմնախնդիրը առկա գիսական մոտեցումներում առավելապես քննվել է գուտ անձի մակարդակով:

Հետազոտության մաատակամիաումը մեզ թույլ է տվել երազային գործընթացները

քննարկել ժողովրդական պատկերացումների հայեցակետից: Մեր ելակետը երազի ժողովրդական ըմբռնումներն են, ժողովրդի սավար զանգվածի երազին առկա մեկնությունները: Բնականաբար, ամենաըդիավում է որպես իր եանրության և նշանակության ավանդույթների կրող, այսինքն՝ մշակութային դրսևորման մեջ, ծեսեր, սովորությունների, ստների ու ավանդակարգերի համակառուցում՝ երազը եամարելով մշակույթ ադեաի հոգեբանության ընդգրկումով: Երազներից շատերը ներկայացնում են մախնադարյան առասպելներին և արարողություններին եամարժեք կերպարներ, գողողություններ: Ըստ էության, առասպելաբանությունը արքեաիարային մտածողության սրտկերների մշակման մախնական եղանակն է: Նախնական առասպելաբանական միտքը հաճախ ձևավորվում է անգիաակցական, ինքնարերական մեխանիզմների շնորհիվ, եհաագայում մշակվում և մողելավորվում է գիտակցությամբ: Մարդկային բանտկասությունը ներառում է ընագդային եասկացության մախաձևեր, որն, անշուշտ, կարող է միավորվել համապատասխան հոգեկան մողելում: Հոգեկանի բոլոր արդյունքները ծագում են արքեաիակերից, սրտկերի կամ վարքի ձևերի սրտեմցիալ անձի մեջ գոյություն ունի մինչև արտաեայտվելը: Հետևարար, երազներում գրեթե բոլոր պատկերների արմատները արքեաիարային ընույթ ունեն:

Արքեաիային մտածողության և առասպելաբանական մտածողության աարերի միջև կա որոշակի հարարերակցություն: Առասպելաբանական մտածողության ձևերը որոշակիորեն եամասրատասխանում են էքնամշակութային սաեմաններին, և նրանց ասաիձանական փոխաձևությունները պայմանավորում են վաղնջական ավանդական մտքերի, ընկալումների և պատկերացումների ամբողջականությունը: Առասպելաբանությունը կարելի է դիտել որպես արքեաիային մտածողության յորաեաաուկ խմորման արդյունք կամ բանավոր ավանդության այնպիսի աեսակ, որը ծագել է արքեաիային սրտկերացումների եիման վրա: Այն կարելի է դիտել և այն աեսակյունից, թե իր դրսևորությով սասապելուցումը ինչպես է վերաձում ենթագիտակցական փաատերի և ինչ չափով է արտաեայտվում մեր երազներում: Երազային կյանքում մենք ձեռք ենք բերում առասպելաաուեղծության ունակություն, որը խիսա անեատակաւն է, ինչպես և յորաքանյուր անձի եոգեկան աշխարեն ու հոգեկերտվածքը: Որևէ ժողովրդի առասպելաբանական միտքը կարելի է եասկանալ ոչ միայն ավալ ազգին պատկանելու աեսակյունից, այլև իտրապես ըմբռնելով այդ ժողովրդի էքնամշակույթը՝ մեծ մանրամասներով:

Երազային պատկերները սերվել են դարերի իտրքից եկող եին պատկերացումներից, որոնք աոարկալացել են աոոի մշակույթում, իորև ազգաեոգերանական մաիաշերաի (ծես, սովորույթ, ավանդույթ)՝ ազգի մշակութային կողմնորոշումներում վերածվելով ինքնապաշտպանական մեխանիզմների:

Արքեաիա երազները ներկայացնում են եոգու բնական գուծունեությունը՝ անեաականության չաեմանված ուծով: Երազն ապաեոկում է փոխանցելիություն մեր գիտակցված և չգիտակցված «ես-երի» միջև: Այնուեանդեթձ, մեր քնմաձ նյութի շրջանակներում եստակորեն տարորոշում ենք անձի եամար կեմսական նշանակություն ունեցող փոխեաաուցողական երազների գործաոույթը: Սաեմանափակ թվով երազներ են, որ չեն փոխեաաուցվում: Հատկապես փոխեաաուցողական են արավմաաիկ, գերգալական երազները, որոնց էլ վերարերում է մեր նեաագաաության աոարկան: Ոչ փոխեաաուցողական երազները անսովոր երևույթներ են, եայտնվում են միայն այն ժամանակ, երբ փոխեաաուցողական երազների եամար բոլոր ենարավորությունները ապաոված են: Ըստ էության, այս երազները կարող են ներկայանալ այլարանորեն, որպես էներգիայի արաամղում՝ բարձրացնելով ենթագիտակցության եոգեկան ենարավորությունները:

Ժողովրդական երազատեսության եամար ելակետային են ազգային մտածողության մախաձևերն ու ավանդույթները, ի վերջո ազգի պատմական ճակատագիրն ու կեմսաձևը, որոնք օրյեկտիվ եամաեարարերական արժեքներ են: Հին ժողովուրդների երազագիտական միաքը վկայում է, որ եմայաձիսական գործույթությունների ենարավոր գորությամբ է պայմանավորված անձի երազատեսությունը: Բագմարնույթ աստվածությունների կողքին եին եայերը ունեցել են երազի աստվածություն՝ եայոց Տիբ ասաձու կարևոր գործաոություններից մեկը եամարելով երազագուշակումն ու երազադաաոքը: Հայ ավանդական մտածողության և եոգերանության մեջ ժողովուրդն աոանձնացնում է լուսնի

գուշակության չար և բարի օրեր, որոնց խորհրդով էլ մեկնում էին երազները՝ կարևորելով մեկ երազի իրականացման ժամանակաշրջանը գործոնը: Վատ երազը ի բարին դարձնելու բանաձևերը, չարխափան խոսքային պահպանակները ժողովրդական եսփասքի ձևեր են և ուղղփսժ են եղբերական պաշտպանական մեխանիզմների ամրակայմանը:

Ժողովուրդն իր իմաստությամբ ու կենսափորձով, ազգային մերսում ստեղծում է խորհրդանշանների եամակարգ՝ որոշակիորեն պայմանափորելով երազային միամման մշանի անեատական՝ մյուսներից աարբեր մեկնությունը:

Այսպիսով, երազը ժողովրդական եայեցակետով մերամփոփում է երազային մեկնորանության իմաստի, սովորության իողմնորոշման, սպաամմների, ցանկությունների, մեծ եավատքի իրականացումների խորեուրդը՝ այս եամակարգում եստակորեն աարորոշելով կենսական մշանակություն ունեցող երազային կանխատեսումների գործառությունը: Երազների ժողովրդական կանխատեսումների առամմանեատկությունները՝ քննելիս՝ ելակետային ենք եամարում իրական գուշակության ձևերի փոխանցումը երազային գուշակության եղանակներին: Համընդեամուր առասպելաբանության տվյալներով աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն իրենց ապագան կապել են երկմսփն լուսատուների և ասաղների եետ: Հետագոտության մեջ քննարկվել են այն երազները, որոնցում արտացոլված են մահ, մերձափորների կորուստ, տառապանք, քաղաքի, ազգի եամար ճակատադրակսն պաեեր: Ժողովրդական գուշակությունների և երազային կանխատեսումների բաղաատությունը ցույց է աայիս մրանց միջև գոություն ունեցող սերտ առնչությունը:

Ժողովրդական գուշակաձևերը երազային կանխատեսումների փոխանցվելիս՝ մերառում են առարկայական աշխարհի երևույթները, ընության և եասարակական կյանքի օրինաչափությունները, որոնք մույն թափով ու շեշտվածությամբ չեն երեակփում երազային կանխատեսումներում:

Ժողովրդի եղբերանության մեջ գուշակման իրական մողելները այնքան ափամրսկան ու կայուն են, որ եամարժեք են երազային գուշակման եղանակաձևերին: Փոխանցվում են կանխազգալու որոշակի ձևեր, եականիշներ, թեպեակ ավելի կայուն եամակարգերը (ընության երևույթներ, երկմային մարմիններ և այլն) ավելի եեշտ և անմիջմող են փոխանցվում: Համեմատելով կանխատեսման, կանխազգացման իմաստների մեկնաթանություններն իբրև ընդեանություն՝ մենք առամմացրել ենք երևույթների, առարկաների, գործընթացների մախազգալը, կանխալ իմանալը, որը որպես ընդունակություն փոխանցվում է սերնդից սերունդ՝ կախված ազգային, տարածքային, սովորությանշակության եատկանիշներից: Ի վերջո կանխազգացումները պայմանափորված են մշանակների, սիմվոլների յուրացման ասաիճանից, և վերջիններս ժողովրդի էթամշակության զարգացման եայտամշաններն են:

Այսպիսով, եիմնաշեշտը դրվում է ազգաեղբերանական ալյալների վրա, որոնցով մոր իմասաափորում են առանում երազների ժողովրդական պաակերացումները՝ իբրև ազգային մաածողության յուրաեատուկ արաեայաություն:

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ НАРОДНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИИ В СНОВИДЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

К. СААКЯН

Традиционные представления и современные научные воззрения по теории сновидений рассматриваются в аспекте психологии сновидений в период до и после землетрясения, исходя из народных воззрений и созвучных им форм мифологического мышления, необходимых для целостного восприятия этнокультуры.

Раскрываются психологические особенности сновидений, соотношение образов и картин сновидений с системой символов - знаков в национальном языковом мышлении.

Գլխավոր հրապարակումներ և հաղորդումներ

Հոսիս ՄԱՐԶԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻԴԱՐՅԱՆ ԶԵՆԲԸ

(Նիզակի ծայրակալներ, ցեղապալներ, սակրեր, գուրգեր)

Ուշրոնագիտարյան մետաղագործության ճյուղերից Շիրակում առանձնապես բարձր զարգացման է հասնում զինագործությունը:

Շիրակի զենքերը ներկայացված են դաշույններով, թրերով¹, միզակի ծայրակալներով, նետասլաքներով, սակրերով, գուրգերով:

Ուսումնասիրության համար եիմք ենք ընդունել Արթիկից, Լենինականից, Վարդաշարից, Պարմի գյուղից, Անի-Պենգալից, Արևիկից, Ջեթից գտնված և երապարակված նյութերը (Թ. Խաչատրյան, Հ. Սարաիրոսյան, Լ. Պետրոսյան), ինչպես նաև Շիրակի երկրագիտական թանգարանի ֆոնդերում պահվող պատահական գտածոները (Կամո, Լենինականի մսի կոմբինատ, Շիրակավան):

Նիզակի ծայրակալներ: Նիզակը եարձակութական զենքի աեսակ է: Ուշ րրոնգեղարյան միզակները ռազմագան են և դասակարգվում են ըստ մարտական սայրի կառուցվածքի ու կոթառների ձևերի: Շիրակում միզակներ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարանադաշտից, Լենինականից, Կարմրաշարից (աղ. II):

Մրանք ռաժանկված են երկու ախգի:

1-ին ախգ: Սարտական սայրը ինտրաձև է և կենտրոնում ունի ող: Մրանք խաղովակաձև կոթառներինից վերև ճեղք ունի: Այս ախգին պատկանող միզակներ հայտնի են Լենինականից, Կարմրաշարից²: Լենինականի միզակներից առաջինը սա լրի վրա ունի լայն ող, իսկ կոթառի վրա ռոնակի ամրացման համաթ կա երկու անցք: Երկարությունը 22,1 սմ է, իսկ շեղրինը՝ 11 սմ: Երկրորդը սայրի վթա ունի կենտրոնական ող, իսկ կոթառի վրա անցքեր չկան: Երկարությունը 18 սմ է, շեղրինը՝ 8,5 սմ (աղ. II, նկ. 9, 10):

Կարմրաշարի միզակը իր ձևով մման է Լենինականի միզակներից առաջինին. երկարությունը՝ 30 սմ է, շեղրինը՝ 12 սմ:

Նմանաաիպ միզակներ հայտնի են Լճաշենից,³ Դիլիջանից,⁴ Կարմիր-Բլուրից, Ջարխսից: Այս միզակների լայն տարածումը Հայաստանում խոսում է դրանց տեղական արտադրանք լինելու մասին:

2-րդ տես: Հասասանի եամալիքներում այս ախգի միզակները եամեմատաբար քիչ են հանդիպում: Դրանք ունեն երկար, աերևաձև մարտական սայր, կլորացող կամ ռարձր ոսեր, եարթ, խողովակաձև կոթառ, որի վրա կան ուտուցիկ կլոր ելուսաներ (թմրիկներ):

Ելնելով կոթառների ձևերից՝ սրանք կարող ենք խմրավորել:

Առաջին ասորեթակին են պատկանում Արթիկի թիվ 251, 473, 448 դամբարաններից գտնված միզակները,⁵ (աղ. II, նկ. 1, 6, 7):

Երկրորդ ասորեթակի կոթառի վրա կան ուտուցիկ կլոր ելուստներ, իսկ մարական սայրերն ունեն լայն կենտրոնական ող: Այս ախգի միզակներ Հայաստանում հայտնի են Մեծ Զայլուց, Նոյեմբերյանից և Նորաշենից,⁶ Վրաստանում՝ Կախեթիայից և Սամբավոդից⁷:

1. Հ. Մարյան, Շիրակի ուշ րրոնգեղարյան դաշույններն ու թրերը, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՀՀ-ում 1993-95թ.թ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված X գիտական մատաշրջանի զեկուցումների թեզիներ, Եր. 1996թ. էջ 67:

2. Պահվում է ՇԵԹ-ի ֆոնդերում, (ինվ. դ. 2793) Հ. Սարաիրոսյան, Ուշ րրոնգեղարյան րնակավայրեր ու դամբարանադաշտեր: Եր. 1969թ., աղ. XXIII, նկ. 2, 3; Հ. Մարյան, ՇԵԹ-ի ուշրրոնգեղարյան պատահական գտածոները, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, եամրապետական II գիտաժողովի զեկուցումների թեզիներ, Գյումրի 1996թ., էջ 9:

3. С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ер. 1966, ст. 16:

4. Մ. Եսայան, Հ. Հովհաննիսյան, Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի կատալոգ, Եր. 1969թ., աղ. XXXIX, նկ. 6:

5. Հ. Սարաիրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. XXIII, նկ. 4, 11:

6. Т. Хачатрян, Армянский некрополь. Ер. 1979, ст. 215, 272, 310.

7. Նոյմի, նշվ. աշխ. էջ 245, 305, 334, 364:

8. Մ. Զրինգարյան, Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան կառույցները, ՊԲՀ, 1986թ. դ. 1:

9. С. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ер. 1976, ст. 181.

Վերոնիշյալ նիզակները պատրաստված են երկվեղջ կաղապարով: Դա երևում է ոչ միայն նիզակի կոթառի վրա կաղապարի միացումից առաջացած ձուլակարից, այլ փաստվում է հայտնաբերված կաղապարներով¹⁰:

Նետասլաքներ: Հայաստանում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ օրսիդիանից և բրոնզից նետասլաքներ. որոնք ժամանակագրորեն և ձևաբանորեն բաժանվում են տարթեր տիպերի: Մեզ հետաքրքրող ասարածաշրջանում բրոնզե նետասլաքներ հայտնաբերվել են Արթիկից,¹¹ Լենինականից, Կոմոյից¹², Ոսկեհասկից,¹³ Վարդաքարից և Պեմզաշենից¹⁴ (աղ. III):

Վերոնիշյալ վայրերից գտնված նետասլաքները բաժանվում են հետևյալ չորս ախպերի.

1-ին տիպին են պատկանում բրոնզե քիթեղից պատրաստված եռանկյունաձև, կարճ բեղիկներով նետասլաքները, որոնց լայնացող եիմքը շարունակվում և ավարտվում է սրածայր պոչով: Հիշյալ ախյի նետասլաքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 14-11-րդ դարերում: Ընդհանուր մեծահասակ (թվով վեցն) նետասլաքներ հայտնի են Արթիկի թիվ 109 և 432 դամբարաններից¹⁵ (աղ. III, Գկ. 1,5): Այս նետասլաքները որոշակի գուգահեռ ունեն Լճաշենի համաժամանակյա համալիրում¹⁶:

2-րդ ախպը կազմում են այն նետասլաքները, որոնք ունեն եարթ, տերևաձև ծայրակալ, ոտուցիկ բեղիկներ և եարթ կամ քառանկյուն պոչով: Այս ախյի նետասլաքները, հանդես են գալիս մ.թ.ա. 14-13-դարերում և շարունակում են գոլատեղ մինչև մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերը: Դրանք վերապրուկային ձևով պահպանվում են և գոյատևել են մինչև մ.թ.ա. 8-րդ դարը: Ընդհանուր մեծահասակ նետասլաքներ հայտնի են Արթիկի թիվ 74 և 432 դամբարաններից (աղ. III, Գկ. 2,3,4), Պեմզաշենից¹⁷ (աղ. III, Գկ. 10), Կոմոյից¹⁸ (աղ. III, Գկ. 4), Ոսկեհասկի թիվ 2 և 7 դամբարաններից¹⁹ (աղ. III, Գկ. 7,8), Լենինականից: Նմանատիպ նետասլաքներ Հայաստանում հայտնի են Լճաշենից, Սաեիանավանից, Սայմնջոյուից²⁰, Կարմիր Բլուրից²¹: Անդրկովկասում՝ Թալկիխյան դամբարանադաշտից, Բեշտաշեն-Սաֆար-Խարարա տանող ճանապարհի մոտ գտնվող դամբարանադաշտից²², Սամքավոյից²³:

3-րդ ախպը կազմում են լայն տերևաձև նետասլաքները: Սրանք իրանի մասում շեղանկյունաձև են, ունեն կարճ բեղիկներ, երկար պոչով, որի շարունակությունը կազմում է միջանկյալ ողը: Այս ախյի նետասլաքները եանդես են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ եագարամյակի վերջից և գոյատևում են մինչև վաղ երկաթի ժամոնակաշրջանը: Սրանք Ընդհանուր եայտնի են Վարդաքարից, Պեմզաշենից, Ոսկեհասկից: Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնի են նաև Կիրովականից²⁴, Տոլորսից²⁵ և այլ եուլարձաններից:

4-րդ ախյի նետասլաքները ծանր և զանգվածեղ են: Ունեն ներքև թեքվող կտրավուն բեղիկներ, ցայաում արաանայոված երկայնական ող և երկար պոչով: Ընդհանուր այս տիպի նետասլաքներ հայտնի են Լենինականի մսի կոմրինասի ասարածքից և պահվում են Ընդհանուր երկրագիտական թանգարանի ֆոնդերում (ինվ.դ 389) (աղ. III, Գկ. 15,16,17,18,19): Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնի են Ստեփանավանից, Որմակից²⁶, Այրիվանքից²⁷ և այլն:

Ընդեանրացնելով նշենք, որ նետասլաքները, հանդես գալով դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ եագարամյակից, ավելի քազմազան են դառնում մ.թ.ա. 2-րդ եագարամյակում: Սրանք բաժանվում են չորս տիպի: Նետասլաքների վաղ օրինակները՝ պարաստված բրոնզե

10. Օ. Խնկկյան, Արեանները բրոնզիդարյան Հայաստանում, Եր., 1977, էջ 25-26:

11. Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер. 1975, ст. 161, 207, Т. Хачатрян, Культура древнего Артика, Ер. 1963, ст. 58

12. Պանվում է ԵԵԹ-ի ֆոնդերում, դ.դ 389, 1712, Հ. Սարիիրսյանի, նշվ. աշխ. աղ. XXV, Գկ. 3,4,17:

13. Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ер. 1989, тб. 65, 68, 69.

14. Т. Хачатрян, Древняя..., ст. 20, рис. 4.

15. Т. Хачатрян, Артикский..., ст. 156, 301:

16. Т. Хачатрян, Древняя..., ст. 180-181:

17. Т. Хачатрян, Артикский..., ст. 140, 301

18. Պանվում է ԵԵԹ-ի ֆոնդերում, դ.1712:

19. Л. Петросян, Раскопки..., табл., 65.

20. С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, ст. 46, тб. VIII, рис. 16, 17, 15.

21. Б. Пиотровский, Кармир-Блур III, результаты раскопок 1949-50г.г., Ер. 1952, ст. 40.

22. Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, тб. 1941, ст. 5.

23. Т. Ломтаидзе, Археологические раскопки в Мичета, тб. 1955 табл. VI.

24. А. Мартirosян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер. 1964, ст. 143, рис. 59,14.

25. Հ. Սարիիրսյան, Ուշբրոնզիդարյան..., աղ. XXV, Գկ. 33, 34:

26. С. Есаян, Оружие..., ст. 48.

27. Т. Хачатрян, Раскопки в Айриванке, Изв. АН Арм. ССР, №12, 1957, ст. 93.

թիթեղից, ունեն կարճ ճանկեր ու պոչուկներ: Իսկ դարաշրջանի վերջում հանդես են գալիս խոշոր ճանկերով, միջանկյալ ռդով, պոչուկավոր մետասոլաքները, որոնք ետքատևում են մաս երկաթի դարձում: Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել խողովակաձև կոթստով և վետրածև շեղբով միզակները: Մ.թ.ա. 13-րդ դարում հանդես են գալիս տերևաձև շեղբով միզակները, որոնց խողովակաձև կոթստները շեղբին միացման տեղում ունեն կլորավուն կամ տավոսկ միջանկյալ ռդ: Երկրորդ եագարամյակի վերջում հանդես է գալիս միզակների մի մոր խումբ, որոնց կոթստները առանց կարի են և միացյալ:

Սակրեռ: Ուշբրոնզիդարյան զինատեսակներից առանձնակի ուշադրության են արժանի սակրերը: Ուռնամասիքողները բազմիցս անդադարձել են սակրերի ժամանակագրությանը և այդ տեսակներին ցույց են ավել ժամանակի ընթացքում նրանց ձևերի մեջ առնի ունեցած որոշակի փոփոխությունները, վերջ է արվել անգամ տեղայնացնել դրանք²⁸:

Հայաստանի մարտական սակրերը բաժանվում են ախարամական և ժամանակագրական մի քանի խմբի: Օրինակ՝ Հ. Սարսիքոսյանը Հայաստանից հայտնաբերված սակրերը դասակարգում է ժամանակագրական երեք և ձևաբանական չորս խմբի²⁹: Մ. Եսայանը, նրանց կառուցվածքային և արտաքին եականացմանը հիմնվելով, բաժանում է չորս տարբերակի³⁰: Սակրերի տեղայնացումը Օ. Խնկյանը կառարել է սակրերի եամամասնությունների եաշվարկման և յոթոր եականացմանը բացահայտման եղանակով, որն առաջին անգամ է կիրառվում սակրերի ուսումնասիրության ժամանակ: Նա նշում է, որ ուշ բրոնզի 1-ին վուլին պականողները «զուրկ են կայուն, բնորոշ եամամասնություններից և չեն տեղայնացվում»³¹: Սակայն կոթստների վրա եղած տարրեր եատկանիշներից ելնելով՝ դրանք խմբավորել է երեք աարերակների մեջ: 2-րդ վուլի սակրերը խմբավորել է տեղային օջախներին եասուկ վեց ենթատեսակներում³²:

Եիրակում սակրերը մինչև օրս քիչ են: Հայտնի սակրերը բաժանվում են ժամանակագրական երկու խմբի՝

1) Ուշ բրոնզի 1-ին վուլով թվագրվողներ (մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ.):

2) Ուշ բրոնզի 2-րդ վուլով թվագրվողներ (մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ.):

Առաջին խմբին պականողները ռա իրենց արաաքին նշանների բաժանել ենք Ա և Բ աիպերի՝

Ա աիպին պականող սակրերի յայն, գրեթե ուղղանկյունաձև անգարդ կոթառի մեջքի կենտրոնամասում ելատ-կոճակ կա: Կոթառը կարճ վզիկով անցում է կաաաթում փոված տեսք ունեցող կիսակլոր, սեզմենտաձև աշխատարեանին: Նմանատիպ սակրերը Եիրակում հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 90 դամարամից³³ և Լենինականից³⁴ (ադ. III, նկ. 2,5)

Արթիկի սակրը զանգվածեղ է, աշխատանքային մասը՝ խիսա կլորացված: Ունի օվալաձև կոթառ: Սակրի գլխամասի վեթևում նկատվում են ետրվածի եեաքեր: Հաթկ է նշել աշխատարեանի սիմետրիկությունը, որի վրա նույնպես կան եարվածի եեաքեր: Հռուա սակրը մանում է վաղ ժամանակաշրջանի սակրերի մեջ, որոնց բնորոշ են կոթառի հարթությունը և բանող եզրի խիսա արտաեայավածությունը: Թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով:

Լենինականի սակրը 1969 թվականին Եիրակի երկրագիաական թանգարան է հանձնել գյումրեցի ձուլող վարպեա Հ. Թորմաջյանը: Այն ման է Արթիկի սակրին: Նմանատիպ սակրերը եայտնի են Լճաշենից,³⁵ Արջաձորից³⁶: Օ. Խնկյանը նշում է, որ վերոեիշյալ սակրերը տարածվում են Ախուրյան-Մինգեաուրյան ջրաժան-Ալագանի-Զուտ գեաների միջև ընկած տարածքում:⁴⁰

28. Ե. Կուփտին. *Археологическая маршрутная экспедиция 1945г. в Юго-Осетию и Имеретию, Таб. 1949, ст. 2-4, А. Мартиросян, Армения в эпоху...; ст. 102-116, С. Есаян, Оружие и...; ст. 35-40, О. Խնկյան, Սակրերի տեղայնացման փորձ, ՊԲՀ, Եր. 1981, գ1, էջ 136-147, Մ. Դեմքյան, Տաշիր-Չորագետի ուշ բրոնզեդարյան մետաղագործության մի քանի եարքեր, Լրարեր ՀՄՄՀ գ.Ա. Եր. 1968թ, դ8, էջ 72-84:*

29. Ա. Մարտիրոսյան, *Армения в эпоху...; ст. 102-116.*

30. С. Есаян, *Оружие и...; ст. 36.*

31. О. Խնկյան, *նույն աեղում, էջ 139:*

32. Նույն աեղում, էջ 141-145.

33. Т. Хачатрян, *Армический...; ст. 147:*

34. Հ. Մարտիրոսյան, *նշվ. աշխ. ադ. 2-րդ, նկ. 16:*

35. О. Խնկյան, *Արեւիաներ...; ադ. 3-րդ, նկ. 11:*

39. К. Кушнарева, *Некоторые памятники поздней бронзы в Нагорном Карабахе, С.А. XXVII 1957г ст. 56.*

40. О. Խնկյան, *նշվ. աշխ. էջ 28:*

Նշենք նաև, որ Վրաստանից (Կոլխիդյա) եարոնարարված սակրերը, չնայած կոթառի որոշակի մնացորդայնը, ունեն վտրը ինչ րաթձք վզիկ, ձգված աշխատարևրան և, ի տաթրերություն Հայաստանի սակրերի, թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով⁴¹:

Հետաքրքիր են Կենտրոնական Կովկասից⁴² Թլիից գանված 12 քորոցները, որոնց գլխիկները վերը նկարագրված սակրերի տեսքն ունեն⁴³: Վերին Ռուսիայից եայտնարարված մման քորոցներ եիշատակված են Ե. Կրուպնոյի մոտ⁴⁴:

Հիշյալ տարրերակին զաականու սակրերը եմագիտական գրականության մեջ եանդես են գալիս «Անդրկովկասյան սակրեր» անունով և եանդիսանում են տեղական:

Բախլին են պաականում Արթիկի թիվ 107 և 124 դամթարաններից եարոնարարված ծաական սակրերը⁴⁵ (ադ. 1, նկ. 3, 1), որոնք ունեն եարոատ ձևավորում: Նրանցից մեկն ունի կտրավսուն իրան, լայն, ձվաձև կտրվածքի կոթառ, որի կողերը զարդարված են զիզգազ գծերով և ելուտներով: Կոթառի տսւկ, իրանի վրս երկու սիմետրիկ անցքեր կան: Երկրորդ սակրը ունի վտրը-ինչ ձվաձև իրան, որի սրացող ծայրերը, միանալով կոթառի եիմքին, առաջացնում են նշաձև անցքեր: Ասկյի կոթառն ունի ձվաձև կտրվածք, որը զարդարված է եղնանախշով և ավարտվում է գանգվածեղ եքոատով: Կոթառի մի կողմում կացված է սվասականի ռելիեֆային պաակերով ցանցկեն խուլովակ, որի մի կողմը զարդարված է: Այս սակրերը թվագրվում են մ.թ.ա. 14-12-րդ դարերով: Ըստ Ս. Եսայանի, չնայած վերոհիշյալ սակրերը կարող էին հարկ եղած դեպքում նիրառվել մարտի ժամանակ, րայց եիմնականում եանդիսանում էին ցեղային առաջնորդների իշխանության ինքնաախյ խորերդանշաններ⁴⁶:

Արթիկի սակրին շատ մման է Սեդրաձորի սակրը⁴⁷: Նմանատիպ սակրեր Վրաստանում հայտնի են Ամթավլույից և Կախեթիայից⁴⁸, իսկ Հյուսիսային Կովկասում և Դաղառանում կան մեկական օրինակներով: Ս. Եսայանը և Ա. Փիլիպոսյանը, ռաումնասիրելով վերոհիշյալ սակրերը, գտել են, որ դրանք որոշ չափով մոտենում են Ռաս-Շամրայից, Բիրլուսից, Բողագքյույից, Լուրիստանից գտնվածներին⁴⁹:

Սվասականի նվիրված րագմաթիվ ուսումնասիրություններ կան⁵⁰: Ս. Եսայանը առանձնացնում է այն գեները, որոնց վրա պաակերված են սվասականներ (Արթիկ, Ջարխեշ)⁵¹: Այն եին Հայաստանում եղել է Արևի խորերդանիշ: Բրոնզեդարյան Հայաստանի թնակիչները արևին վերագրել են արարչական գորություն, պաշտել են որպես զարթոնքի, պտղարերության, ամենայն րարիք տոեղժող գերմական ուժի: Հ. Իսրայելյանը նշում է, որ եին Հայաստանում ուարերի ասուվածը գեներից եենց սակր է կրել⁵²:

Երկրորդ խմբին պաականում է Վարդաշարից գտնված սակրը⁵³ (ադ. 1, նկ. 4): Սրա կոթառի կենտրոնում ելուտ կա, աշխատարևրանը կիսաշրջանաձև է, որը վզիկի միջոցով միանում է տաձև զարդ ունեցող լայն, եամարյա ուղղանկյունաձև կոթառին:

Նմանօրինակ սակրեր հայտնի են Ալավերդոց,⁵⁴ Ախթալայից,⁵⁵ Խաշտարակից,⁵⁶ և այլն:

41. Д. Коридзе, К истории колхидской культуры, Тб. 1965, ст. 2, рис 3, ст. 9, 22.

42. Б. Техов, Центральный Кавказ в XVI-X в.в. до н. э. М. 1977, ст. 39-40, рис. 43.

43. Е. Крупное, Древняя история Северного Кавказа, М. 1960, ст. 102, рис. 9, 7.

44. Т. Хачатрян, Культура..., ст. 57.

45. С. Есаян, Художественное оружие Армении, Известия АН Арм. ССР, 1988г. №11, ст. 83.

46. Л. Биязов, Новые находки предметов с изображением Львов из Меградоора, Известия АН, Арм. ССР, 1984, №1, ст. 84.

47. К. Пицхелаури, Древняя культура племен населяющих территорию Иоро-Алазанского бассейна, Тб. 1965, ст. 134.

48. В. Марковин, Новые материалы по археологии Северной Осетии и Чечни, КСИА, М. 1964, вып. 98, ст. 84.

49. С. Есаян, А. Пилипосян, О некоторых формах переднеазиатских топоров в Армении, Тезисы докладов конференции гос. музея института народов Востока, М., 1981, ст. 34.

50. А. Нейхард, Происхождение креста, М. 1956г. ст. 5, Б. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА 1965, № ст. 42.

51. С. Есаян, Амулеты связанные с культом солнца из Армении, СА, 1968, №2, ст. 256-257.

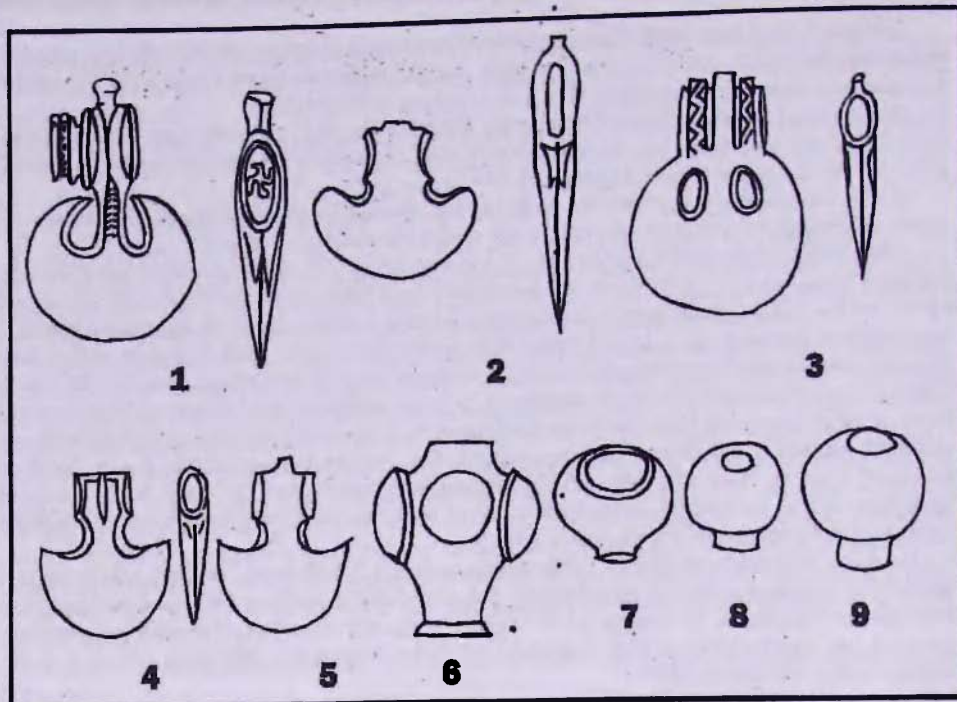
52. Հ. Բիրլայիւյան, Պաշամուրեթ ու հավատալիքները ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Եր. 1973, էջ 111.

53. Հ. Սարաիրույան, Ուշ բրոնզեդարյան... ադ. XIII, նկ. 2.

54. С. Есаян, Оружие и военное дело..., тб. VII, рис. 3.

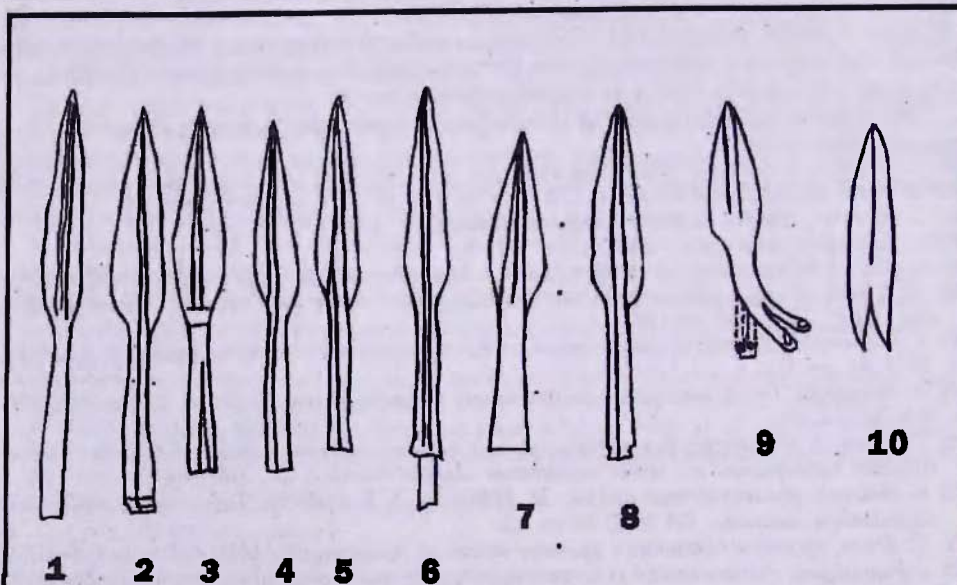
55. А. Мартиросян, Армения в эпоху..., тб. XII, рис 13, 15.

56. С. Есаян, Культура племен..., тб. 85, рис 3, 8.

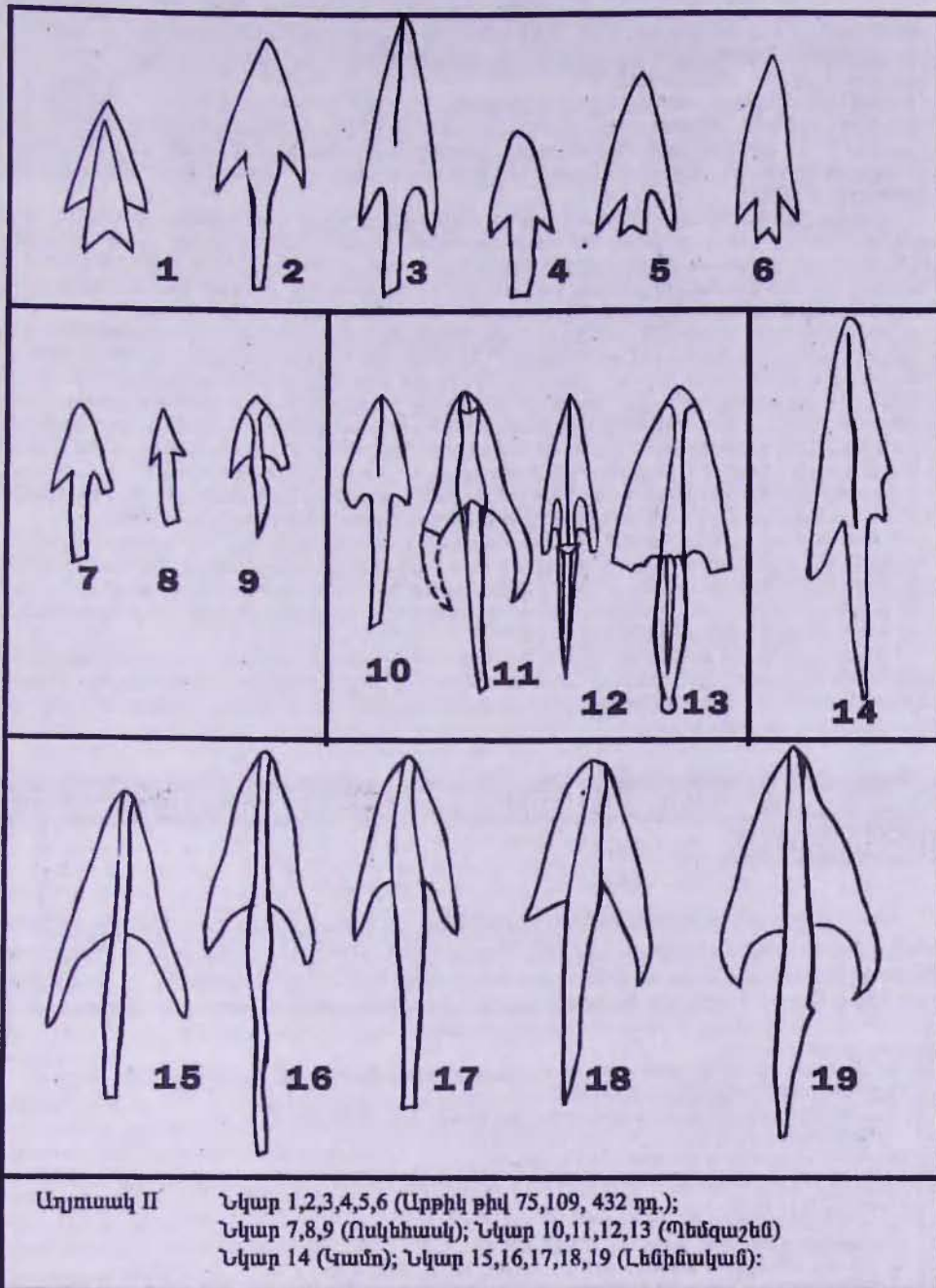
Աղյուսակ I

Նկար 1,2,3 (Արքիվ թիվ 24, 90, 107 դդ.)
 Նկար 4 (Վարդաքար), Նկար 5 (Լեհինական)
 Նկար 6,7,8 (Արքիվ թիվ 109, 291, 331, 549 դդ.):

Աղյուսակ II

Նկար 1,2,3,4,5,6,7,8 (Արքիվ թիվ 251,311,330,437,448,50 դդ.);
 Նկար 9,10 (Լեհինական):

Այս սակրերը իրենց գուգահեռոնոմ ունեն Ադրբեջանում: Վրաստանից հայտնի են Մեխիս-Ցիխեից,⁵⁷ Թրիալեթից և այլն: Օ. Խնիկյանը, հաշվի առնելով մնանօրինակ սակրերի արաժժան յիասաղ Լոսիում և Թրիալեթիում, դրանց օջախները սրայմանականոթեն անվումն է Լոսի-Թրիալեթյան⁵⁸:

Գումգեղ: Ձենթի եասարակ և եմագույն տեսակներից է գուրգը: Սրանց բազմաթիվ թոմգյա գլխիկներ են պահպանվել Հայաստանի դամրարաններում: Շիրակում հայտնաթերվել են միայն Արթիկի դամրարանադաշտում (դ109, 291, 331, 549)⁵⁹(ադ. 1, նկ. 6,7,8,9): Սրանք բաժանվում են երկու ախպի՝ գնդաձև և տամձաձև:

Գնդաձև գուրգեր հայտնաթերվել են Արթիկի թիվ 291, 331, 549 դամրարաններից և քվագրվում

են ուշ բրոնզի 2-րդ կեսում (ադ. I, նկ. 7,8,9): Գուրգի երեք զինիկներն էլ ունեն տրորվ մակերես, իսկ կենտրոնում կոթակալ: Հայաստանում հայտնի են Ջարխեթից, Կիրովականից⁶⁰, Կամոյից⁶¹, Լարմիր-Բրուրից⁶², Թրիալեթից⁶³:

Տանձակ: Գուրգի: Հայտնաբերվել է Արթիկի թիվ 109 դամբարանից⁶⁴ (ադ. I, նկ. 6.): Այս գուրգի զինիկն ունի կոթ կոթակալ, իսկ վերին մասում կան երեք զնդակներ: Թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով: Նմանատիպ գուրգի Հայաստանում հայտնի են Լճաշենից⁶⁵, Ստեփանավանից, Ալավերդից⁶⁶: Գտնվել են նաև Մամբակլույից⁶⁷, Թլիցից, վերջիններիս զնդակը զարդարված են⁶⁸:

Ձրահաշապակ: Բացի հարձակույտական զենքից, նշված ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեին ապառազիմության պաշտպանական տեսակները, որոնցից է զրահաշապիկը: Այն սլաշուպանում էր ռազմիկի մարմնի վերին մասը՝ ազատ թողնելով ձեռքերը: Հայաստանից հայտնաբերված զրահաշապիկները թաժանվում են երկու տիպի՝ կաշվից կամ ամուր կտորից պարարաստված և մետաղյա թիթեղներով պատված զրահաշապիկներ⁶⁹:

Շիրակից հայտնաբերվել են միայն 1-ին տիպի պատկանող զրահաշապիկներ (Արթիկի դամբարանադաշտ, թիվ 3,497 թաղումներ)⁷⁰: Արթիկի թիվ 3 դամբարանից հայտնաբերվել են մանաթիպ զրահաշապիկի մնացորդներ: Կմախքի կրծքավանդակի ոսկորների մաքրման ժամանակ հայտնաբերվել են կաշվի մնացորդներ: Գտնվել է նաև ռեյիֆային խաչածկ զարդանախշով խոշոր վահանակ, որի խաչի կողմերը զարդարված են սեպածև կտրվածքներով: Գտնվել են նաև հարյուրից ավելի բրոնզե մանր կոճակներ, որոնց ներսի մասում ևս պահպանված են եղել կաշվի հետքեր: Այս դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով:

Արթիկի թիվ 497 դամբարանից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով, հայտնաբերվել է մանաթիպ 46 կոճակ: Հավանաբար դրանք ևս զրահաշապիկի մնացորդներ են:

Նմանատիպ զրահաշապիկներ հայտնաբերվել են Լճաշենից⁷¹, Կամիր-Բրուրից⁷², Դիլիջանից⁷³, Էլարից⁷⁴, Ռեդկին-Լագերի մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող դամբարանից⁷⁵: Սի զրահաշապիկի վահանակ էլ հայտնաբերվել է Ագաաավանից մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերի կտրվածքից⁷⁶: Այս փաստը մեզ հնարավորություն է ապրիս հեթադրելու, որ հիշյալ տիպի զրահաշապիկները զոլառեղ են մինչև մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերը:

Ընդհանրացնելով նշեմք, որ Շիրակի զենքը ցույց է ապրիս աիպերի ռազմագանություն և լրացնում է մեր պատկերացումները Հայաստանի բրոնզեդարյան զինատեսակների վերաբերյալ: Զինատեսակների ռազմագանությունը նաև թույլ է ապրիս պարզարանել մետաղագործության եեա կապված մի շարք հարցեր:

ОРУЖИЕ ШИРАКА ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО ПЕРИОДА

РЕЗЮМЕ

Г. МСРЯН

Из памятников эпохи поздней бронзы Ширака раскопано большое количество оружия, в том числе: копья, кинжалы, булавы, наконечники стрел, секиры и т.д. В публикации на основании типологии и принятой классификации оружия Армении и Закавказья рассматриваемого периода делается попытка классификации оружия из Ширака.

57. Д. Коридзе, укр. сочинение таб. X, Б. Пиотровский, Археология Закавказья, таб. 4.

58. О. Խրիստիանյան, Մակերթի..., էջ 141-143.

59. Т. Хачатрян, Арктикский некрополь, стр. 14-15, 234, 255, 25, 156.

60. Հ. Միրաիրյան, նշված աշխ., ադ. XXVI, նկ. 7:

61. С. Есаян, Оружие и военное дело..., стр. 53.

62. Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 68, таб. XV, XIX 36. III.

63. О. Խրիստիանյան, ա. ա.

64. Т. Хачатрян, նշվ. աշխ. էջ 234:

65. Հ. Միրաիրյան, նշվ. աշխ. ադ. XXVI, նկ. 42:

66. С. Есаян, Оружие и военное дело..., стр. 54, IX, X, ЭП. 4,6:

67. А. Пихеладзе, Основные проблемы истории восточной Грузии в XV-VII вв. до н.э. Тб. 1973. таб. LXIX, рис. 118.

68. Б. Техов, Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э., стр. 36, рис 35.

69. С. Есаян, Доспех древней Армении, Ер. 1986, стр. 40.

70. Т. Хачатрян, Арктикский..., погреб. 3, 497.

71. С. Есаян, Оружие и..., стр. 100.

72. А. Мартиросян, Армения в эпоху... стр. 83.

73. С. Есаян, Древняя культура племен..., стр. 105.

74. Է. Խրիստիանյան, Էլար-Դարի, Ер. 1979, էջ 156.

75. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., р. 199.

76. С. Есаян, Доспех древней Армении, стр. 41-42.

ՀԱՄԱԿԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, ՀԱՄԱԿԻ ԱՓԻՆՅԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՆԻՈՒՄ

Ամիագիտությունը գրեթե չի անդրադարձել քաղաքի երաժշտական մշակույթի ուսումնասիրման խնդիրներին: Կարևորագույն պատճառը, ամենայն եսականակա- նությամբ, ուսումնասիրվող նյութի սակավությունն է: Ինչպես հայտնի է, պահպանվել են միայն խազավոր ձեռագրեր /որոնք ցայսօր անվերծանելի են/, րացական են պեղածո նյութեր /նկատի ունենք նվագաբաններ/, իսկ բուն նյութը կրողները վաղուց ի վեր սփռվել են աշխարհի արթեր անկյուններ անդառնալի կորստյան մատնելով քաղաքային երաժշտականության ինքնատիպ նմուշները:

Սյա պայմաններում աղբյուրագիտական անգնահատելի արժեք են ձեռք բերում պատմական աշխատությունները, որոնցում պարունակված տվյալների հիման վրա փորձել ենք րացանայտել Ամիի քաղաքային երաժշտական մշակույթի կարևորագույն բնորոշիչները: Գր. Սագիստրոսի, Ար. Լաստիվերցու, Դովի. Դրասխանակերացու, Մխիթար Անեցու և այլոց աշխատություններում հանդիպող նկարագրությունները թեև խիստ եամառոտ են, սակայն ընդգրկում են լայն տեսադաշտ՝ եամախ մեկ ամիիոի դրվագի մեջ ներկայացնելով մշակութային մի ամբողջ երևույթ¹:

Գրավոր աղբյուրներից քաղված մեզ հետաքրքրող նյութերը խմբավորել ենք հետևյալ բաժիններում.

պատմական հիշատակություններ՝

ա/ ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանում տարածված երաժշտության մասին,

բ/ զուսանական (իմա՝ ժողովրդա-մասնագիտացված) երաժշտության մասին,

գ/ մասնագիտացված երաժշտության մասին,

դ/ անհատ երաժիշտների մասին:

Պատմական աղբյուրներում եամախ են հիշատակվում՝ Ամիի թագմայիոի հանդեսները: Ար. Լաստիվերցին, վերհիշելով Ամիի ոչ հեռավոր ծաղկուն կյանքը, գրում է. «Աշխարհ, որ երբեմն ժամանակաւ իբրև գորախտ տնկալխտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերեւալից, պաղարեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիւր, քանզի իշխանք նստիին յիշխանական գաւեու զուարթանայեաց դիմօք, և զգարնանարեր ծաղկանոցաց ըերեւալ զնմանութիւն՝ վառ թվա՝ զունովք առաջի կացեալք, ուրախական երգոց և թանից միայն լինէին եանդեսք, ուր և ծայնք փողոցն և ծնծղայիցն և այլ երգեցողական արուեստիցն զլսողացն անծինս լի առնէին ուրախական թերկրանօք»²:

Քաղաքի այս զունառատ պատկերագրման մեջ մեզ հետաքրքրող նյութը խտացած է «ուրախական երգոց և թանից» հանդեսներում, որոնք նկարագրության մեջ պատմիչը կարևորել է նաև փողերի և ծնծղաների գործառնությունը³:

Մշակութային հ՛նչ երևույթ է միջնադարյան հանդեսը: Նոր Հայկազեան Բազորքը րացատրությունը խիստ համառոտ է. «Տօնախմբութիւն, միաբանական ցնծութիւն»⁴:

Հմարավո՞ր է արդյոք գրավոր աղբյուրներից «դուրս բերել» բուն երևույթը: Անշուշտ, պատմական համառոտ հիշատակություններից երևույթի ամբողջական վերծանման ակնկալիքն իզուր է: Սակայն, տարբեր աղբյուրների փոխլրացման միջոցով հնարավոր է նշմարել երևույթի կարևոր բնորոշիչները: Միօնադարյան եամդեսների ուսումնասիրման հարուստ աղբյուր է Գր. Սագիստրոսի «Թղթերը»: Անք հիմնականում կանդրադառնանք այն հիշատակություններին, որոնցում առկա են երաժշտական մշակույթին վերաբերող առնչություններ: Անբրածշտ է նշել, որ Մագիստրոսի հիշատակած ոչ բոլոր հանդեսներն են վերաբերում Ամիի մշակույթին: Սակայն, ինչպես ցույց է աալիս համեմատական վերլուծությունը, դրանք մեջ նկարագրված են ժամանակակից երևույթներ և զգալիորեն փոխլրացնում են միմյանց:

Հիթքում Մագիստրոսը գրում է. «Քաջ գիտեմք, զի հոյլք ի հանդիսի եգօրք և փառացի և փաթամք, և վիճակելոց դասք ոսկեհուռ զառուրօ առաժաժեսեալօ. սպիտակափառ և երաժշտական պարք զունարեալք դաստակերաացն տնօրինութեամբ, և ոտիւք կաքաւեալք, և հնչմանք երգ արտակիաեալ և փողեալ քնարական ներդաշնակապէս»⁵:

Ակնառու է երաժշտական ժանրերի թագմագնությունը՝ երաժշտական պարեր, կաքավներ, երգեր: Պարի և կաքավի զատորոշումը բնորոշ է միջնադարին՝ առաջինը իբրև խմբապար և երկրորդը՝ մենապար նշանակությամբ: Ինչպես աեսնում ենք առկա են նաև շեփորվող մեղեդիները՝ շեշանելով նվագարանային երաժշտության փաստը:

1. Նշենք, որ պատմական նյութը վերաբերում է հիմնականում Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանին:

2. Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերացոյ Թիֆլիս, 1912թ., էջ 56:

3. Հիշատակված «այլ երգողական արուեստիցն» արտահայտությունը, կարծում ենք, տվյալ եամաաեքսաում եամաթծք է «այլ նվագարաններ» արտահայտությանը: Հավանական է թվում նաև «այլ երգարվեստներ» թարգմանությունը, որպիսին կաաարել է Գ. Մանուկյանը (աես Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Երևան, 1971թ., էջ 33):

4. Նոր Բաղդիրք Հայկազաս լեզուի, Հ.2, էջ 42:

5. Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910թ., էջ 139:

նոքա մեծատունը, և օր ըստ օր էի խորտկակերտութիւնն ջանային՝ ի կեր և՛ ի խում գանազան ծաղկահոտ գինեաւ, յառասպելս, և ի խաղս, ի պարս»¹³:

Այսպիսով, եագներգությունը եայոց ավանդական առասպելաց և վիպասանաց երգերի ընդհանրացված անվանումն է: Մագիստրոսի հիշատակությունը Վ. Պահլավունուն ծոնված դյուցազներգերի մասին (թուղթ ժԱ), հուշում է, որ միջնադարյան հանդեսներում ավանդական հագներգությունների կողքին հորինվել են նորերը՝ ժամանակակիցները՝ հիմքում շարունակելով հին ավանդույթները:

Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ սլատմիչների հիշատակած երգերը և պարերը ոչ միայն միջնադարյան մշակույթի արգասիք են, այլև՝ եեթանոսական միածույլ արվեստի վերածնված արժեքներ են միջնադարում:

Վաղ միջնադարում, ինչպես եավառում է խորենացին, առասպելները և վիպերգերը երգվել են ըմբռնությամբ: Պահպանվել է արդյոք կատարման նույն ձևը Ամիի հանդեսներում: Կարծում ենք, գրավիր աղբյուրներում այդ եարցի դրական պատասխանը հիմնավորված է: Այսպես 12-րդ դարում Գրիգոր Տղան, հիշելով Ամիի ծաղկուն կյանքը, գրում է.

«Ո՛ր բամբռասացքն գովեսսին»

Կատակերգուքն ի ժողովին,

Ո՛ր ջնարահարք երգեսրանին»¹⁴:

Յուրահատուկ նվագարանների մասին հիշատակել է նաև Մագիստրոսը: Դագներգությունների կատարման նկարագրության մեջ նա մեկ ակնարկում է նվագարանի գոյության մասին. մեկ էլ ուղղակի նկարագրում է այն: Հույն ռապսոդների ավանդույթներին խառնված դպրոցական հագներգությունը կարող էր ուղեկցվել նվագարանային երաժշտությամբ: Մագիստրոսի ընդոշմամբ՝ կաարողները «գործարանս երաժշտականութան առեալ մահական սարդենի, որ է դալինի»¹⁵:

Այսինքն՝ հագներգությունը նվագարանի յիոխարեն դալինու ճյուղով է կատարվել: Դե թղթում Մագիստրոսը նկարագրել է ճիշտ հակառակ մի պատկեր. «Բայց ասեմ գոհատմեան տնկոյ գորմէ ասեն յոստոցն հատեալ գործէին զմա մանրագոյն քնարս, գորս եղեալ ի ծեփին եամբակացն և առժամայն ուսեալք անաշխատաբար որպէս ի սարդենի մահակէ պար գոյով երգէին զեմերական քերթուածսն»¹⁶:

Ի՞նչ թույլ նկատի ունի Մագիստրոսը: Մեզ մաաչելի աղբյուրներում «Ոոստոմեան տունկի» մեկնությունների բացակայության պատճառով փորձել ենք որսնգել «ռագսերգություն» բառի ստուգաբանության վրա, որից ենարավոր է հիշյալ տունկը իրեն «բարտի» թարգմանել¹⁷:

Կարծում ենք Մագիստրոսը եիշատակել է լարավոր նվագարան, քանի որ «քնարը» միջնադարյան աղբյուրներում լարավոր նվագարանների յուրահատուկ ընդհանրացված անվանումներից է:

Ինչպես տեսնում ենք, ակնառու է Ամիի ծաղկուն աշխարհիկ կյանքից բխող ներդաշնակ երաժշտական մշակույթը, որի զարգացմանը մեծապես նպաստել է ժողովրդամասնագիտացված (իմա գուսանական) երաժշտարվեստը:

Մատթեոս Ուռեայեցին գրում է. «Եւ եղեւ գկնի մահուանն Աշտոյ թուլամորթեցան զօրքն Դայոց, և առեցին զարուեստս պատերազմի, մտան ընդ լծով ծառայութեան ազգին Հոռոմոց, մտան ի գինարթունս, սիրեցին զթարրուտ և զերգս գուսանաց»¹⁸:

Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող Սմբատ Մպարապետի հիշատակության մեջ նշվում է. «Իսկ գկնի մահուանն Աշտոյ, թուլացան իշխանքն Դայոց, առեցին զպատերազմունս և սիրեցին զգինարթունս և գուսանս...»¹⁹:

Այսինքն, գուսանները ծառայել են և՛ թագավորներին և՛ իշխաններին, և՛ ազնվական բարձր դասին, և թե՛ արեւատավորներին ու չքավոր եռծ զանգվածներին: Հեաևաբար նրանք քաջատեղյակ են եղել քաղաքի հասարակական շերտերի պաեանքներին: Այստեղից էլ, բնականաբար, կարելի է հեաևեցնել, որ Ամիի գուսանական երգարվեստը ունեցել է հարուստ ու ռազմարովանդաս, իսկ երաժշտական բաղադրիչի առումով՝ խիստ զարգացած ընույթ: Ինչպես վկայում են պամիչները, հենց գուսանական երգերում է, որ թարծրակեսին է եասել նվագարանային արվեստը: Նշվեցին քնարներ, ջնարներ, ըմբռնողներ, փողեր, ծնծղաներ, թմբուկներ:

Կուզենայինք անդրադառնալ նաև նվագարանային երաժշտության մի ինքնատիպ ձևի ևս: Նկատի ունենք Ամիի քաղաքապահ զորքում գործածված նվագարանները: Դայոց զորքում, ընդհանրապես, դեռ վաղ անցյալում, ենչել են նվագարանային ազդանշան-մեղեդիներ, որոնք ազդարարվել են ռազմական տարբեր փողերի, թմբուկների, շեփոռների և այլ նվագարանների միջոցով: Այսպես՝ 11-րդ դարի սկզբում Գագին Բագրատունու երկու որդիների՝ Աշտոի և Հովհաննեսի երկպառակությունը և նրանց զորքերի ռազմական ընդերարումներից մեկը նկարագրելիս Մատթեոս Ուռեայեցին գրում է. «Եւ իբրև լուաւ Յովեաննէս զգաւն Աշտոյոյ եղբօր իւրոյ, հրամայեաց փող պատերազմի եարկանել»²⁰:

13. Արրանեամ Կաթողիկոսի Կրեաացւոյ Պատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870թ., էջ 103:

14. Բան ողբերգական վասն առմանն Երուսաղեմի, Փարիզ, 1863թ., էջ 6:

15. Լ. Խաչերյան, Նշվ. աշխ., էջ 386:

16. Գր. Մագիստրոս, Նշվ. աշխ., էջ 221:

17. Նոր Բաղդիքը Հայկազեան լեզուի, Կ. 2, էջ 2:

18. Մատթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898թ., էջ 79:

19. Սմբատ Մպարապետ, Տարեգիրք, Վեննաիկ, 1956թ., էջ 33:

20. Մատթեոս Ուռեայեցի, Նշվ. աշխ., էջ 81:

Ահիմն առժամ մենք անդրադարձանք միայն աշխարհիկ երաժշտական մշակույթին:

Աակայն հիշենք, որ Անիմ անվանել են «եազար ու մի եկեղեցիների քաղաք», ուր չէր կարող ստվերում մնալ հոգևոր /իմա՝ մասնագիտացված/ երգարվեստը:

Նախ անդրադառնանք վսնքերին կից կրթական կենտրոններում երաժշտության դասավանդման խնդիրներին: Աագիստրոսի մի քանի թղթերում կան անդրադարձներ քառյակ գիտությունների՝ քվարանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության դասավանդման մասին: Ինչպես հատմի է, դրա հիմքում Անանիա Շիրակացու Քրոնիկոնի ուսուցումն է հայոց դպրոցներում:

Ցավոք, Անիի դպրոցներին վերաբերող կոնկրետ հիշատակություններ չեն պահպանվել: Աակայն, Մագիստրոսի թղթերից մեկում հանդիպում ենք Սանահինի սուրբ ուխտին ուղղված մի ուղերձի, որը կարող է ընդհանուր պատկերացում տալ նաև Անիի մամաստիպ կրթությանը երաժշտության ունեցած դերի ու նշանակության մասին: «(Ցիշենք) զերիտասարդացն, որք ի վարժարանս, հռետորական և երաժշտական զնոցայն զմտաւ ածետլ եանդէս և զմրցումն և զգեղեցիկ մոլութիւնս և զմանկանցն սաղմոսերգութիւնս քաղցրաձայնութեամբ վերառեցեալ, որ գրեթէ պետութեանցն և բոլորն երկնային դասու գորութեանց զերակատար գտեալք...»²¹:

Այսպիսով, ինչպես հայոց մյուս կրթությանը, այնպես էլ Անիի դպրոցներում մասնագիտացված երաժշտության դասավանդումը կարևոր տեղ պետք է գրադեցրած լիներ:

Հոգևոր երաժշտության կենսական ուժի մասին են վկայում նաև Անիի Տերունական եանդեսների, ինչպես նաև նշանավոր անծանց հուղարկավորության արարողությունների (իմա՝ սգահանդեսների) նկարագրությունները: Բազմաթիվ պատմական հիշատակություններում կարևորվում են Անիի քրիստոնեական-եկեղեցական տոնաեանդեսների մանրամասները:

Անիի թագավորների ու իշխանների եուղարկավորության արարողություններում հնչել են օրհներգեր և սաղմոսերգեր: Հովե. Դրասխանակերտցին, նկարագրելով Սմբատ Բագրատունու հուղարկավորության արարողությունը, գրում է. «Ձոր և բարձեալ իսկ զմարմինն նորա քրիստոնեական դասուց սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և երգօք եոզեւորօք տարեալ եղին ի վկայարանին...»²²:

890թ. Աշոտ II-ի հուղարկավորության նկարագրության մեջ պատմիչը նշել է. «... խումբ գորաց գինուք և գարդուք ընտանեօք և նշանակօք շուրջ պաշտպանեալք մեծի կաթողիկոսին, և այլև կղերց եկեղեցւոյ առաջի ևս զմացեալք՝ զխաչակրօն ստղմոսերգութիւնս և զձայն օրհնութեան նուագէին»²³:

Անիի համարվում է հայ մասնագիտացված երաժշտության զարգացման կենտրոններից մեկը: Դրան նպաստել է ինչպես ընդհանուր «երաժշտամշակութային զարգացած մթնոլորտը», այնպես էլ՝ մի շարք երգահան-գործիչների Անիում ծավալած գործունեությունը: Փաստորեն, Անիի Տերունական եանդեսներում են առաջին անգամ հնչել այնպիսի բարձրարժեք կոթողներ, ինչպիսիք են Դետրոս Գետադարձի Հանգստյուն, Մարտիրոսաց և Մանկունք կոչվող շարականները, Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի շարականներն ու ծորուն տաղերը:

Պատմական հիշատակություններ կան նաև Դանիել երաժշտի, Սարգիս վարդապետ Անեցու մասին:

Այսպիսով, Անիի երաժշտամշակութային վերելքի պայմաններում մի նոր փուլ է թևակոխել հայ մասնագիտացված երգարվեստը՝ հանգելով ճոխ-զարդուլորուն մոնոդիայի՝ եոզևոր տաղի ժանրին:

Կարծում ենք, ուսումնասիրության մի ինքնատիպ թեմա կարող է համարվել Անիում տոնեղծված եկեղեցական-ծիսական երաժշտության տեղային հատկանիշների թացաեայտումն ու արժեքավորումը: Ուրեմն, այդ թեմայի լիարժեք ուսումնասիրումն այսօր անհրաժեշտ է խազային մոտագրության անվերծանելիության պատճառով, այդուհանդերձ այս թեման ինչ-ինչ չափով շոշափվել է ժամանակակից հայ երաժշտագիտության մեջ: Նկատի ունենք երաժշտագետ-միջնադարագետ Ն. Թահմիզյանի ինքնատիպ դիտարկումները՝ հայ միջնադարյան մասնագիտացված երաժշտության զարգացման գործընթացում Անիի տաղային արվեստի նշանակության մասին. «Հատկապես Գր. Նարեկացու ավանդները զարգացնող կենտրոնների շարքում առաջին տեղերից մեկը, ըստ եղած տվյալների, պատկանում է Անիին: Ոճական առանձնահատկություններով Նարեկացու երգերին եարող վշտագին-հուզական «Տիրամայրն» սքանչելի տառո, ամենաուն հավանաեանությամբ, ամենցի մի եեղիմակի գործ է»²⁴:

Այսպիսով, Անիում ռյուրեղացել են տաղային արվեստի այն կարևոր սկզբունքները, որոնք հեաագայում զարգացել են Կիլիկյան Հայաստանում:

21. Գր. Մագիստրոս, նշվ. աշխ., էջ 72:

22 Հովե. Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 130:

23 Նույն աշխ., էջ 143:

24Ն. Թահմիզյան, Գր. Նարեկացիի և հայ երաժշտությունը 5-15 դ.դ., Երևան, 1985թ., էջ 38:

МУЗЫКА В СРЕДНЕ ВЕКОВОМ АНИ

РЕЗЮМЕ

А. СТЕПАНЯН, А. АППНЯН

Древнеармянские источники имеют важнейшую ценность для исследований, посвященных малоизученной теме-музыкальной культуре средневекового Ани. В лаконичных, но информационно насыщенных трудах Ар. Ластиверци, Гр. Магистроса, Мх. Анеци и др. убедительно обрисовываются бурный расцвет музыкальной жизни средневековой столицы Армении и, в особенности, весомая эстетическая ценность музыки в различных социальных слоях общества.

Бытующая музыка представлена в жанрово-стилистическом многообразии. Здесь звучали эпические песни (как с традиционным мифологическим, так и с современным содержанием), таги (светские и духовные), сринчи и () агнергутон (типы светских песен), а, также шараканы.

В разнообразных городских массовых праздниках и во дворцах знати часто звучали песни и пляски, здесь же развивалась инструментальная музыка (кнар, джнар, барбут, пог, тмбук и т.д.).

В прекрасных городских храмах расцвела и профессиональная музыка (духовное песнетворчество). Благодаря созданию выдающихся музыкальных творений Петроса Гетадарца, Ов. Саркавага и других, здесь выкристаллизовывались основные принципы тагового творчества, которые в дальнейшем бурно расцвели в музыкальной культуре Киликийской Армении.

ԱՆԵՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԳԱԿԱՌԻ ԷԹՆՈԱԶԻԱՐԱԴՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ (19-րդ դ. վերջ)

Էթնոաշխարհագրությունը կամ էթնիկ աշխարհագրությունը համեմատաբար նոր ձևավորված գիտական միջամկայա մի ընդհանուր է՝ ազգագրական ու աշխարհագրական զիտությունների միջև: Այլ կերպ ասած՝ մի կողմից այս ընկած է երկրագիտության, ընակչության աշխարհագրության, պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության, մյուս կողմից՝ ազգագրության միջև:

Դարերի ընթացքում ազգագրական և աշխարհագրական գիտելիքների սահմանը միավորվել են ժողովուրդների ու ընկերության միջովայրի մասին գիտության մեջ, որը կարելի է անվանել «երկրաժողովուրդագրություն»:

Այսինքն, անխնայ կլինի մեկընդհարել այս կամ այն ժողովուրդի կյանքի առանձնահատկությունները, մշակույթն ու կենցաղը, առանց ընդհանրելու ընկերային միջավայրը, որում սպասում են այդ ժողովուրդները և ընդհանրապես:

Հետագայում (19-րդ դ. կեսերից) ազգագրությունն առանձնացավ է որպես ինքնուրույն գիտություն: Որոշ ժամանակ անց՝ 20-րդ դ. 20-ական թվականներից, գիտական շրջանառության մեջ է մտնում էթնոաշխարհագրություն տերմինը, որի հեղինակն էր ժամանակի հայտնի ազգագրագետ ու գրող Բոգոբազ-Տանը:

Էթնոաշխարհագրության հիմնական խնդիրը ժողովուրդների (էթնիկ հանրությունների) աշխարհագրական տեղաբաշխման ուսումնասիրությունն է, նրանց տարածման առանձնահատկությունները և տարածքային փոխհարաբերություններն այլ ժողովուրդների հետ՝ սերտորեն կապված սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ընկերային և այլ գործոնների հետ, ըստ որում հաշվի է առնվում տարարձակեցման ընթացքը (մասնակցաց և քաղաք), ընկերային ծնունդն ու աճը, առարածի յուրացվածության աստիճանը և ընկերության խտության պայմանները, ինչպես նաև ընկերային ու ընկերային տեղաբաշխման ընթացքները ըստ ընկերային գոտիների ու տարածքների:

Էթնոաշխարհագրության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ (որի լուծումն անմիջական կապի մեջ է էթնիկ ժողովուրդագրության հետ) աշխարհի ընակչության ազգային կազմի ուսումնասիրումն է, առանձին ժողովուրդների թվականի բացահայտումը հայրենիքում և նրա սահմաններից դուրս:

Ժողովուրդների ընակչության առանձնահատկությունները և թվականը էթնոաշխարհագրության կազմից ռազմաօդային է պատմական զարգացման ու փոփոխման գործընթացում անխզելի կապի մեջ գտնվելով պատմական աշխարհագրության, պատմական ու էթնիկ ժողովուրդագրության հետ:

Էթնոաշխարհագրության որոշակի խնդիրներ, հասկապես առանձին ժողովուրդների տեղաբաշխման ու զբաղմունքների ընթացքում հետազոտումը ընկերային մեծահասարակության միջավայրերում, անմիջական կապի մեջ է մարդու էկոլոգիայի և հասկապես էթնոէկոլոգիայի հետ: Համեմատաբար անհանկուտակ ընկերային ու ընկերային հետազոտումն ունի ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական ու էթնոմշակութային, այլև որոշակի քաղաքական նշանակություն:

Մեզանում էթնոաշխարհագրական և էթնոէկոլոգիական խնդիրներին վերաբերող ուսումնասիրություններ գրեթե չեն կատարվել: Որոշ չափով այդ բացը լրացնելու համար է, որ լիարժեք ենք արել մերկայացնել 19-րդ դարի վերջերին Ալեքսանդրապոլի գավառի (Շիրակի մարզի արդի սահմաններում) գյուղական ընկերային ու ընկերային տեղաբաշխման (ինչպես

1. Проблемы этнической географии и картографии, под ред. И.С.Брука, М., 1978. с. 7-
2. С. Брук, Ж. Козлов, М. Левин, Основные проблемы этнографии. - Советская этнография, 1961, N 2, В. Козлов, В. Покишишевский, Этнография и география. - Сов. этнография, 1973, N 1, Этнография и смежные дисциплины, этнографические субдисциплины, школы и направления, методы, М., 1988, с. 85-88.
3. См. С. Брук, Населения мира: Этнодемографический справочник М., 1986: С. Брук, В. Козлов, М. Левин, О предмете и задачах этнографии, М., 1977; Проблемы этнической географии и картографии, М., 1978.
4. В. Козлов, Основные проблемы этнической экологии - Сов. этнография, 1983, N1; Он же- Этническая экология, М. 1994; Этническая экология. Теория и практика, М., 1994; Культура жизнеобеспечения и этнос; Опыт этнокультурологического исследования, Ереван, 1984.

հորիզոնական, այնպես էլ լաւ վերընթաց գոտիների) պատկերը, վերլուծման ենթարկել դրանց քանակական ու որակական առանձնահատկությունները, տարաքանակեցման եիմնական աիպերը, դրանք դիսսարկելով անցյալ դարավերջի ու մեր օրերի մարդահամարների ավալների եամեմատական եամադրմամբ:

Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանները 19-րդ դարի ընթացքում ենթարկվել են վտախոտությունների: Դարասկզբին գավառի տարածքը մտնում էր Վրացական մահանգի կազմի մեջ՝ Փամրակ-Շորապալի «դիստանցիա» անվամբ:

1840 թ. Անդրկովկասը ռաժանվեց երկու խոշոր վարչատարածքային միավորի՝ Վիրա-Իմերեթյան մահանգի և Կասսիական մարզի:

Վիրա-Իմերեթյան մահանգը թաժանված էր 11 գավառից, որոնցից մեկը Ալեքսանդրապոլի գավառն էր: Ավելորդ չէ նշել, որ մահանգի ներսում ևս կատարվեցին զգալի վտախոտություններ: Թիֆլիսի գավառը կազմավորվեց Բորչալուի «դիստանցիաից» և լեռնային Թրիսուբից, լակամրոջ Լոռին մտավ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ⁵:

1846 թ. Անդրկովկասը ռաժանվեց 4 մահանգի՝ Զուբալիսի, Թիֆլիսի, Շամախու և Դերբենդի: Ալեքսանդրապոլի գավառն իր եայաշատ Լոռի, Փամրակ, Շորապալ և Ախալքալաք գավառակներով մտնում էր Թիֆլիսի մահանգի մեջ:

Հասկալպես եիշարժան է 1849թ. վարչական մոր ռաժանումը, ըստ որի Թիֆլիսի և Շամախու մահանգների տարածքներից կազմավորվեց Երևանի մահանգը: Դրա կազմի մեջ մասն Երևանի և Նախիջևանի գավառները, Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ առանց Ախալքալաքի գավառակի (այն մնաց Թիֆլիսի մահանգի կազմում): Նորաստեղծ Երևանի մահանգի մեջ մտցվեցին Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Նավսիջևանի և Օրդուբադի գավառները: 1862 թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից եանվեց և Թիֆլիսի գավառին կցվեց Լոսին⁶:

Անդրկովկասում վարչա-տարածքային եիմնական ռաժանումներն ավարտվեցին 19-րդ դ. երկրորդ կեսին: Առ ժամանակ Անդրկովկասում կար 5 մահանգ, 2 մարզ, և 5 օկրուգ: Երևանի մահանգը թաժանված էր 7 գավառի (Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Դարաբուզյակի, Նախիջևանի և Աուրմաշուի)⁷:

Երևանի մահանգն իր տարածքով (19-րդ դ. վերջերին) գրեթե չէր զիջում Հայաստանի Հանրապետության արդի տարածքին, այն կազմում էր ավելի քան 27,8 հազար քառ. կմ: Նրա կազմից դուրս էին հայաշատ Լոռին, Տավուշը, ինչպես մաև Չանգեզուրն ու Ամասիայի շրջանը, փոխարենը մահանգի կազմում էին Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառները:

Ալեքսանդրապոլի գավառը գրադեցնում էր Երևանի մահանգի եյոտաիս-արևմտյան մասը՝ 3680,6 քառ. կմ տարածքով (ադրյուրներում այդ արժեքները աարրեր են) և կազմում էր մահանգի ամրոյջ տարածքի 13%-ը: Համեմատության համար նշենք, որ այսօր Շիրակի մարզն ընդգրկում է 2680 քառ. կմ տարածք և կազմում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքի գրեթե 9%-ը⁸:

Ալեքսանդրապոլի գավառն իր կազմի մեջ ուներ Աշոցքի, Ախուրյանի, Անիի, Արթիկի, Աղիաակի, Արագածի և Գուգարքի մախկին շրջանները:

19-րդ դ. վերջերին Ալեքսանդրապոլի գավառը ռաժանված էր չորս աեղամասի՝ Արքուղաղի (այժմ՝ Լուսադրյուր), Ճգլարի (Յոդամարգ), Հոռոմի և Մեծ Դարաքիսիսայի (Վանաձոր), որոնցից յուրաքանչյուրն իր եերթին ստորաբաժանված էր 27 գյուղական եասարակությունների: Գավառում կար ընդամենը 160 ընակավայր⁹:

Ալեքսանդրապոլի գավառը Երևանի մահանգի լեռնոտ շրջաններից էր, որաեղ ծովի մակաթդակից ամեմացածը կետն ընկած էր Ախուրյան դետի եովառում, Անիի ավերակների մոա, գրեթե 1300 մ. բարձրություն վրա, իսկ ամեմարարձը՝ գավառի և մահանգի վիթխարի լեռնագանգված Արագածն էր՝ 4090մ բարձրությամբ, այսինքն՝ տարածքի՝ ծովի մակարդակից ունեցած միջին բարձրությունը կազմում էր ավելի քան 2650 մ¹⁰:

5. А. Шахатунян, Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1918, стр. 83-86, II. Ошанян, «Варяж-аеириаորիալ բաժանումները մախասովհական Հայաստանում. - Երևանի պեհահամարարանի գիտական աշխատություններ, 5. 51, Երևան, 1955, էջ 85-89.

6. А. Шахатунян Указ. соч., с. 93-94.

7. II. Ошанян նշվ. աշխ., էջ 88:

8. Հաիւանն ՍՍՀ վարչա-տերիաորիալ բաժանումը, Երևան, 1988, էջ 15-5:

9. Свод статистических данных о населения Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тифлис, 1893. - Александропольский уезд Зриванской губернии.

10. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1971, էջ 319-331:

Անցյալ դարավերջին գավառի բնակավայրերն ըստ վերընթաց գոտիների բաշխված էին հետևյալ կերպ. մինչև 1400 մ բարձրություններում կար երկու բնակավայր (երկուսն էլ Աճիի շրջանում), 1400-1600 մ բարձրություններում՝ 33 բնակավայր, 34 բնակավայր կար 1600-1800 մ բարձրություններում, 1800-2000 մ բարձրություններում կար 41 բնակավայր, 2000-2200 մ բարձրություններում՝ 32 բնակավայր, իսկ ահա 2200-ից բարձր տարածքներում կար ընդամենը մեկ գյուղ, որը մոտ 2300 մ բարձրություններում գտնվող 'Դարաքյոյ' Սարազյուղն էր Աշոցի շրջանում, որը մաս գավառի ամենաբնակավայրն էր:

Անցյալ դարավերջին գավառի խնդրո առարկա տարածքում կար ընդամենը 143 բնակավայր, որոնցից, ցավոք, միայն 10-ն ուներ հայաշունչ անվանում (անվանափոխության գործընթացը մինչև օրս էլ շարունակվում է):

Ալեքսանդրապոլի գավառն այդ տարիներին ուներ 94,6 հազար բնակիչ: Ամենից շատ բնակեցված էին 1600-1800 մ բարձրությունները, գավառի ամբողջ բնակչության 36%-ը ապրում էր այստեղ: Համեմատաբար մարդաշատ էին մաս 1400-1600 մ և 1800-2000 մ բարձրությունները (29% և 24%): Նոսր էր բնակեցված 2000 մ-ից բարձր տարածքները՝ 11%: Եթե բնդհամրացնելու լինենք, կտեսնենք, որ բնակչության գրեթե 90%-ը բնակվում էր 1400-2000 մ բարձրություններում, որոնք ընդգրկում էին 1230 քառ կմ տարածք¹¹:

Հետաքրքիր է, որ գրեթե մեկ դար անց, նույն բարձրությունների վերաբերյալ առանում ենք համանման արժեքներ (93%): Ամենից խիտ բնակեցված էր 1600-1800 մ բարձրության գոտին՝ յուրաքանչյուր քառ, կմ-ի վրա, միջին հաշվով, 82 մարդ, և որտեղ ապրում էր այդ գոտու ամբողջ բնակչության 36%-ը¹²: 2000 մ-ից բարձր տարածքներում բնակչության խտությունը քառ. կմ-ում չէր անցնում 16 մարդուց: Գավառի տարածքի 14%-ն ընկած էր 2500 մ-ից բարձր մասերում, որտեղ եիմնական բնակավայրեր ու բնակչություն չկար:

Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության ավելի քան 85%-ը հայեր էին, մնացյալը՝ քուրդալեզու էթնիկ խմբեր, վերջիններս հիմնականում բնակվում էին արևելյան Շորազյուղում (Ադրարա) կամ Ամասիայի շրջանում (գավառի քուրդալեզու ամբողջ բնակչության 82%-ը, փոքր խմբերով ապրում էին մաս ռոտներ, եռյուներ, քրդեր ու եզլիներ¹³):

Վերը շարադրվածի գրեթե հարյուրամյա շարժմնթացք լուսարանելու համար փորձել ենք համանման ավյուրներ ներկայացնել մեր օրերի վերաբերյալ: Ցավոք, պաշտոնական միակ աղբյուրը 1989թ. Հայաստանում անցկացված խորհրդային վեոջին մարդահամարն է, որի ավյալները թավականին թերի են ու ոչ ամբողջական, քանի որ այն անդի ունեցավ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բարդ պայմաններում, ավելին, այն հաջորդեց 1988թ. ադետին (երկրաշարժին):

Ըստ այդ մարդահամարի, Շիրակի մարզի առկա բնակչության թիվն անցնում էր 261 հազարից: Մարզի ամբողջ բնակչության 47%-ը կենտրոնացված էր Գյումրիում (122,6 հզ. մարդ¹⁴: Նույն մարդահամարով մարզի մշտական բնակչության թիվը կազմում էր 319,6 հզ մարդ, որի 55,7%-ը բնակվում էր Գյումրի քաղաքում (178,2 հզ. մարդ)¹⁵: Գյումրական բնակչության թիվը չէր անցնում 102 հազարից:

Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում աճել է 1,6 անգամ, իսկ խտությունը 1 քառ կմ-ում 36 մարդուց հասել է 63-ի¹⁶:

Քանի որ մարզի տարածքում բնակավայրերի նշանակալի տեղափոխություններ չեն կատարվել (չհաշված վերացված որոշ գյուղեր), խիտ բնակեցված գոտիները, ինչպես նշվեց վերը, նույնն են՝ 1400-ից 2000 մ բարձրությունները (բնակավայրերի միջին բարձրությունը կազմում է 1835 մ):

11. А. Аветисян, Взаимосвязь между рельефом и расселением населения. Известия АН Арм. ССР 1978, N 4, с 82-87.

12. Խ. Ավետիսյան, Մովեսական Հայաստանի բնակչության և բնակավայրերի աշխարհագրությունը. Երևան, 1987/հավելված/:

13. Գ. Մարգարյան, Երևանի մահանգի բնակչությունը 50 տարում /1850-1900/. - Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1990, 1, էջ 114-121:

14. 1989թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում: Երևան, 1989, էջ 18-22:

15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. - Эриванская губерния, кн. 71, СІІ6, 1905.

16. Республика Армения. Области, общины, населенные пункты. Ереван, 1996, ст. 22-25.

Հայտնի ընկան, քաղաքական ու ունեւսական ըրող պայմաններում, 1988 թ. հետո, Անդրկովկասում և հաակապես Հայաստանում, կատարվեցին ընակչության ակտիվ տեղաշարժեր: Սամավայրայես, Շիրակի մարզի արածքը ժամանակավորայես լրեց հայ ընակչության մի զգալի հատվածը. իսկ մեկընդմիշտ՝ մահմեդական ողջ ընակչությունը (հիմնականում գաղթեցին ադեսի գոաու հայ ընակչության մի մասը և Ամասիայի շրջանի ամթողջ մահմեդական ընակչությունը):

Մեր օրերում մարզի տարածքում կա 131 ընակավայր (1897թ. 143-ի փոխարեն), ոչ պաշտոնական հաշվարկներով՝ գրեթե 160 հազար գյուղական ընակչությամբ և 1 քառ. կմ-ի վրա 60 մարդ՝ միջին խոռությամբ:

Այսպիսով, Ալիքսանդրոպոլի գավառի արածքի էթնոաշխարհագրական պատկերը 19-րդ դ. վերջերից հետո զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել: Այն արաանայալում է ոչ միայն ընակավայրերի ու ընակչության վերընթաց ու եորիգոնական աեղարաշխման առանձնահատկություններով, այլև ընակավայրերի ու ընակչության խոռության, դրանց գարգացման օրինաչափություններով ու էթնիկ կազմի փոփոխություններով:

ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА (конец XIX века).

РЕЗЮМЕ

Г. САРГСЯН

В Армении делаются первые шаги в области исследований по этой дисциплине.

Изучение вопросов расселения отдельных народов и этнических групп, характер их хозяйственной деятельности в разных природных условиях, соприкасается с проблемами этноэкологии. Исследования населенных пунктов и аспектов социально-экономической и этнокультурной деятельности населения приобретает и определенный политический аспект.

На основании сравнительного анализа числа населенных пунктов, расселения этнического состава, плотности и т.д. Александропольского уезда конца 19-ого века и Ширакской области в конце 20-ого века установлено: динамика положительного роста населения (на 60%); увеличение плотности от 36 чел. на 1 км²-63 чел. на 1 км². Также установлено, что в настоящее время число населенных пунктов убавилось, но основной показатель расселения по зонам стабилен, 36% населения проживает в зоне 1600-1800 метров над уровнем моря. Значительные изменения этногеографического образа в области произошли в конце 19-ого века и после землетрясения 1988г. и приобретения независимости Армении.

Առումաշեն ԲՈՅԱԶՅԱՆ

ՇԻՐԱԿՈՒՄ 1936-37 թ.թ. ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԸԱՐՅԵՐ

Խորերդային իշխանությունների կողմից 1930-37թ.թ. բռնությունները ելմանականում ուղղված էին ճնշելու և ոչնչացնելու վարչակարգի հակառակորդներին: Իշխող վարչակարգը մեծ մեծությամբ լուծում էր ոչ միայն ընդդիմադիրների ոչնչացման, այլև նաև՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հարցեր: 20-ական թվականներին առաջին անգամները, չընդունելով ՆԵՊ-ի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական գաղափարախոսությունը, կողմ լինելով հանրային սեփականության ձևերին, արմատապես մերժում էին շուկայական հարաբերությունների զարգացումը:

20-30-ական թվականներին կիրառվող բռնությունների արմատները պետք է փնտրել ոչ միայն «Ստալինի քննադատության», երկրորդ խառնվածքի մեջ, այլև այդ առիթներին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վերափոխումների իրականացման շրջափուլի մեջ:

Ստալինյան բռնությունները սկսվեցին 20-ական թվականներին՝ ՆԵՊ-ի առաջին տարիներին և իրենց գագաթնակետին հասան 1937 թ-ին: ՆԵՊ-ը խորերդային ժողովուրդների ու ազգությունների, որոշ սոցիալական խմբերի (առևտրով զբաղվողների, արտադրական ձեռնարկությունների տնօրենների, արաբների աշխատողների) հարառացման ու մախմախական կապի առկայության և կոտորածների միջոցով մախմախականներ էր առեղծոմ: Շ. Ֆիցպատրիկի բնորոշմամբ՝ «նեպոլիտանները մեր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ են»: Հասանական թվականների վիճակագրական ավելիքը ցույց են տալիս, որ ՆԵՊ-ը խթանում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, ինչը գրականորեն էր անգրագիտություն երկրի թմակչության ապրելակերպի և կենսամակարդակի ամի վրա: Նշենք, որ ՆԵՊ-ի միայն առաջին տարիներին մեկտվեց արդյունաբերական եամախառն արտադրանքի 40-50% տարեկան աճ:

Ստալինյան վարչակարգը ըսվ էր հասկանում նեպոլիտանների քաղաքական քաղաքական վտանգը: Մշակվեց մի մեր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծրագիր, որը ձախողվելու էր ՆԵՊ-ի գործընթացը երկրում: Ստալինյան վարչակարգի մեր սոցիալ-տնտեսական ծրագրի հիմքում երկրի կոլեկտիվացումն ու արդյունաբերության գրեթե հաբություն առկուսանոց ազգայնացումն էր, ինչը իր բնույթով մեր տնտեսական քաղաքականության կարուկ հակասություններն էր:

Երկրի արդյունաբերության զարգացումը և տնտեսության ինդուստրիալիզացումը կապվում էին Սիբիրը թմակեցնելու և հարուստ թմական ռեսուրսները օգտագործելու հետ, որովհետև ԽՍՀՄ-ի թմական ռեսուրսների պաշարների 80%-ը գտնվում է Սիբիրում, իսկ թմակության մոտ 90%-ը թմակում էր երկրի եվրասիական մասում:

Ինչպես նշում է Պ. Ոսկերչյանը՝ «Պրոլետարական ելիտանությունը (այսինքն՝ սաալինականները, ընդգծումը եեղինակինն է) սուր դասակարգային պայքարում հետևողականորեն անց էր կացնում կապիաալիտական տարրերի՝ արդյունաբերողների, կուլակների, առևտրականների սահմանափակման ու դուրս մղման քաղաքականություն, ուժեղացվում էր կապիաալիտանների հարկումը, կրճատվում են արտադրության միջոցները և վարձու աշխատանքը բուրժուազիայի կողմից օգտագործվելու հնարավորությունները: ... Փողը, առևտուրը, գիմը, վարկը, անասական հաշվարկը պետությունը կենարոմացնում է իր ձեռքում»: Այսպես կոչված՝ «պրոլետարական իշխանություն» համար կենսական անհրաժեշտություն է թմակչության մեթոսակարգային խմբերի թմակումը: Սիայն գլուղական թմակչությանը թմակումվում էր երեք հիմնական խմբերի՝ աղքատների, միջակների և կուլակների: Ներդասակարգային խմբավորման հիմքը համարվում էին զրադմունքը, աշխատանքի արդյունքից գոյացած միջոցները: Օրինակ՝ գերեզմանափորները և վարորդները համարվում էին պրոլետարներ, իսկ տմային անտեսուիներին, վաճառողներն և թեմակիրները դասվում էին սպասարկման ծառայողների շարքը:

1. Вопросы истории, 1990г., № 8, стр. 21.

2. Вопросы истории, 1991г., № 3, стр. 68.

3. Պ. Ոսկերչյան, Սովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը 1920-40թ.թ., Երևան, 1984թ., էջ 39-41:

Խորհրդային իշխանության առաջին աստիճանին Հայաստանը զերսզանցապես մանր գյուղատնտեսական երկիր էր ավելի, քան Ռուսաստանը: Սա էլ եանգեցրեց նրան, որ մոդաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում «եամատարած» կոլեկտիվացման գործընթացը ավելի սար ընույթ ստացավ երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում: Բնակչության որոշ խմբերի թույլ չէին աալիս մասնակցելու երկրի օրենսդիր մարմինների ընտրություններին: Զայնագուրկների թիվը մեկ շնչի եաշվով Խորհրդային Հայաստանում, ավելի մեծ էր, քան Միության ալլ եանրսուպետություններում: Օրինակ՝ Ռուսաստանում ծայնագուրկները կազմում էին ազգարնակչության 4%, Վրաստանում՝ 4,5%, Ադրբեջանում՝ 5,7%, Ուկրաինայում՝ 4,5%, իսկ Հայաստանում 6%: Ս. Տեր-Գարրիկյանը նման երևույթը «քալլագոգություն» է համարում, գրելով. «մեր գյուղերում ալղքան մեծ տոկոս կուլակություն և խորերդս ին իշխանությանը ամեարագատ տարրեր չկան»⁴:

Հայաստանի րազմանագար քաղաքացիներ, պիտակավորվելով որպես «կուլակներ», «տրոցկիստներ», «ծալուկղի թշմամիներ», «ղաշնակցականներ», «նէպմաններ», «լրտեսներ» աքսորվում էին եալրենիքից Սիրիի, եմթարկվում տաժանակիր աշխատանքների, գնդակեարվում:

Սաաիւյան իշխանության աստիճանը, խորերդային երկրի պատմության մեջ թողեցին դժնի ու ալղյոնոտ եեաքեր: 1927-38թ.թ. սովից րանտերում մահացավ 7,9 մլն մարդ, 30-40-ական թ.թ. սովից, թոնի կոլեկտիվացումից ու ալղազան թոնություններից մահացել է ավելի քան 20 մլն. մարդ⁵: Հայկական խՍՀՄ-ում թոնությունների ալիքը ավելի աեագնացավ ՀԿ (ր)Կ կենտկումի առաջին քարատղար՝ 35-ամյա Ա. Խոնջյանի ապանությունից եևառ: 1937թ. Հայկական խՍՀՄ-ում թոնաղատվածների թիվը եասալ 4700 մարդու, որից 3200-ը կամ 68%-ը դաաապարավեց գնդակեարության: 1938թ. գնդակահարվածների թիվը կազմեց 3050 մարդ, տարրեր օամկետներով դատապարտվեց 1500 մարդ⁶:

Շիրակի անաեսական շրջանից 1936-37թ.թ. թոնաղատվածների ցուցակը (614 մարդ) դուրս եեր ըերել «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթում 1993-94թ.թ. երապարակված նյութերից: (տե՛ս ալղյաակ 1): Սա թոնաղատվածների ճշգրտված և վերջնական թիվը չէ:

Շիրակի աարածաշրջանից 1936-37թ.թ. 614 թոնաղատվածների կեսը լենինականցիներ են: Բոնաղատվածների մեջ մեծ թիվ (300 մարդ) են կազմում Արևմտյան Հայաստանից գաղթածները: Ի դեպ, նշենք, որ 1915թ. Արևմտյան Հայաստանից Ալոեքսանդրապոլի գավառ գաղթել են շուրջ 25 հազ. մարդ⁷: Լենինականից թոնաղատված 312 անձանցից 176-ը ծնունդով աեղացիներ են, մնացածները՝ եկվորներ, կամ Արևմտյան Հայաստանից գաղթածներ(տես աղ. 1) 1936 թ. թոնաղատվածների թիվը Շիրակում շուրջ 100 մարդ է, որից 99-ը՝ աղամարդ և մեկը կին (Շեխեցովա Ելենա Դմիտրիևնան, ծն. 1914թ., դատապարտվել է որպես սոցիալական վտանգավոր տարր):

Աղյուսակ 1

Բնակավայր	Թոնաղատվածների թիվը	Տղամարդ	Կին
Լենինական	312	309	3
Արթիկ	107	107	-
Ամասիա	42	42	-
Թալին	39	39	-
Ջաջուռ	16	16	-
Ալլ բնակ. և շրջաններ	98	98	-

1936թ. թոնաղատվածների աուրիքային կազմի տարրերակումը տալիս է եեալալ պաակերը.

1880-1890 թ.թ. ծնվածներ՝ 19 մարդ

1891-1900 թ.թ. ծնվածներ՝ 30 մարդ

1901-1910 թ.թ. ծնվածներ՝ 40 մարդ

1911-1920 թ.թ. ծնվածներ՝ 11 մարդ

Այսինքն, 1936թ. դաաապարտվածների 80%-ը ալակիվ աշխատանքային (25-49) աստիճ ոնեցողներն են: Նրանց 76%-ը դատապարտվել է 3-5 աարով ազաազրկման, իսկ 8-10%-ը

4. Լրաբեր Հասարակական գիաությունների, Երևան, 1991թ., դ 5, էջ 45:

5. Նույն աեղում, էջ 45:

6. Вспросы Истории, 1990г., № 11, стр. 75.

7. Հայաստանի Հանրապետություն, օրաթերթ, եունիսի 20, 1993թ.,

8. Բանրեր Հայասաանի աղիսիվների, Երևան, 1989թ., դ 1, էջ 64:

գնդակահարվել է: Բռնադատվածների 20%-ը որակավել է որպես ալոցկիստ: Նրանցից միայն 8-ն է ազատվել պատասխանատվությունից, ընդ որում 6-ը եղել են կոլտնտեսականներ, 1-ը՝ խոսքով Հարեթի Գևորգյանը՝ կոլտնտեսության մախագահ (Խ. Գևորգյանը Արթիկ է ահապահվել Կապանից): Որպես տրոցկիստներ 3-5 ասպի ժամկետով դատապարտվել են երմականում բանվորներ, ռաուցիչներ, ծառայողներ:

Բռնադատվածների 30%-ը ծառայողներ են, 30%-ը՝ կոլտնտեսականներ, 20%-ը՝ բանվորներ և 20%-ը՝ սոցիալական այլ խմբերի ներկայացուցիչներ (վաճառականներ, եկեղեցականներ, մեծատնտեսներ և այլն): 1936թ. բռնադատվածների մեջ ռացի եսյերից եղել են մաև այլազգիներ՝ երեք ռուս, երկու երեա, երկու եզդի և մեկ ուկրաինացի:

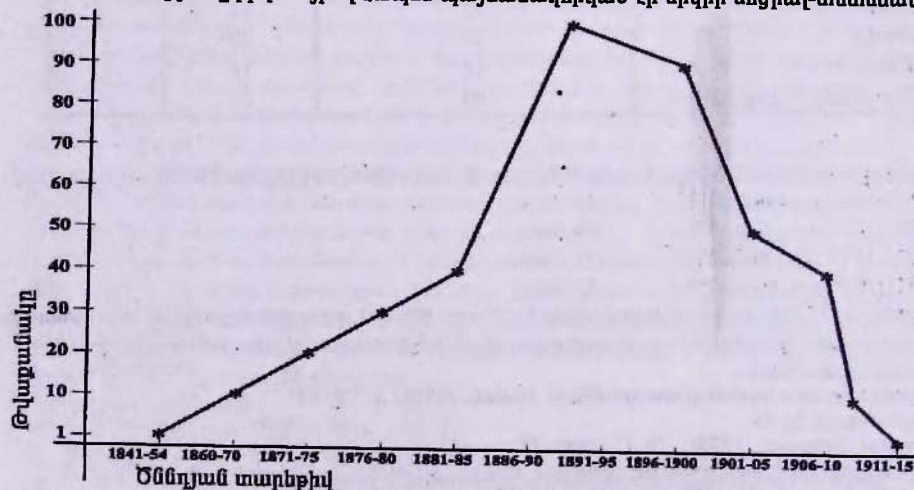
1936թ.-ի համեմատությամբ՝ 1937թ. բռնադատվածներին ներկայացված մեղադրանքները և դատապարտման ժամկետները այլ են: Շիրակի տնտեսական շրջանում 1937թ. բռնադատվածները 514-ն են, որոնց գերակշռող մասը բանվորներ և կոլտնտեսականներ են: Բռնադատվածներից 321-ը դատապարտվել են մահապատժի, որոնցից՝ 80-ը՝ որպես դաշնակցականներ: Այսպես կոչված 11 «դաշնակցականներ» դատապարտվել են 10 տարվա ազատազրկման: Գնդակահարվածների գերակշռող մասը եղել են 40-50 տարեկան, իսկ 10 տարվա ազատազրկման դատապարտվածները բոլորն էլ ակտիվ աշխատանքային տարիք ունեցողներ են: 1937թ. Շիրակի շրջանում բռնադատվածների սոցիալական պատկանելության ամբողջական պատկերը պարզ չէ: Ասենք, որ բռնադատվածներից 10-ը հաշվապահներ են՝ բոլորն էլ դատապարտվել են գնդակահարության: Կան եղևորականներ՝ (1-ը գնդակահարվել է լուծեսության մեղադրանքով), մոտ 50 ռաուցիչներ և այլն: 1937թ. բռնադատվածների մեջ, ի տարբերություն մահադատվածների, «տրոցկիստները» փոքր թիվ են կազմում: 9-ը տրոցկիստներից մեկը ազատազրկվել է 10 տարով, մնացածները՝ 5: Երեսուներեք «հակահեղափոխականներ» դատապարտվել են մահապատժի: 1937թ. բռնադատվածներից՝ 303-ը Լենինականից են, 81-ը՝ Արթիկից, 54-ը՝ Ղուկասյանից (Աշոցք) և Ամասիայից, 14-ը շրջանի այլ բնակավայրերից:

Հատկանշական է, որ եաճախ բռնությունների են ենթարկվել մաև մույն ընտանիքի մի քանի անդամներ: Օրինակ՝ Լենինականում հաշատրյանների ընտանիքից՝ Սերգո, Բագրատ և Աշոտ եղբայրները: 1937թ. բռնադատվածների 20%-ից ավելին Արևմտյան Հայաստանից Շիրակի շրջան գաղթածներն են (100 եղևի), որոնցից 71-ը ապրել են Լենինականում, տասը՝ Թայիմում, 15-ը՝ Արթիկում և շրջանում, 14-ը Ամասիայի, Ղուկասյանի և Ախուրյանի շրջաններում:

Ինչպես 1936թ. այնպես էլ 1937թ. նրանց ճնշող մեծամասնությունը եայեր են: Բռնադատվել են մաև 5 ռուս, 3 ուկրաինացի, 2 լեհ (Վրուբել Յան Վալենտինովիչ, ծն. 1873թ. և Վոլինսկի Նոյ Լվովիչ՝ ծն. 1883թ.): Ի դեպ, երկուսն էլ դատապարտվել են մահապատժի: 1937թ. բռնադատվածների մեջ երկուսը կանայք են՝ Կուզմիչենկո Ջինաիդան (ծնվ. 1907թ.) և Վերբիցկայա-Խրեբնյան Ջուլիա Իսիֆովնա (ծն. 1902թ.):

Սաորև ներկայացնում ենք 1936-1937թ.թ. բռնադատվածների տարիքային կազմի ամփոփիչ գծապատկերը:

Համոզված ենք, որ պետական իշխանությունների կզմից գործադրվող բռնադատման քաղաքականությունը իր թնույթով էապես պայմանավորված էր երկրի սոցիալ-տնտեսական և

քաղաքական իրավիճակով: Երկրում 20-30-ական թվականներին կառուցվում էին մոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանը, Շիրակի ջանցքը և այլն: 11-յս պայմաններում 20-ական թվականներին մասնավոր սեփականություն հանդիսացող խանութների, արհեստանոցների մեծ մասը ղեկավարվում էր եամքարական ու արհեստավորական ավանդական կանոններով և իր եզոքությամբ ու կազմակերպչությամբ չէր կարող խոչընդոտել խորերդային իշխանության տնտեսական ձեռնարկումներին: Բազմաթիվ արհեստավորական կազմակերպություններ, չեամակերպվելով ստեղծված մոր իրավիճակին և չդիմանալով մրցակցությանը, սերտաճում էին պետական ձեռնարկություններին և աստիճանաբար վերանում: Իսկ «Նւպմանների» ձեռնարկությունների ազգայնացումը, արհեստավորական մասնավոր օրյեկտների բոնի միացումը պետական ձեռնարկություններին, առաջացնում էր բնակչության նշված խավերի դժգոհությունը:

Հետևաբար այս պայմաններում կիրառվող բոնարարքները, եթե մի կողմից միջոց էին խեղդելու մտավորականների, միջակ գյուղացիների, արհեստավորների ու «նւպմանների» դժգոհությունը, մյուս կողմից՝ «դժգոհ» ուարրերի աշխատուժի բոնի, մասսայական օգաագարծման սուպահովմամբ նպաստում էր իրականացնելու ստալինյան արդյունաբերականացման և կոլեկտիվացման ծրագրերը:

НЕКОТОРЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕПРЕССИЙ 1936-1937 ГОДОВ В ШИРАКЕ

РЕЗЮМЕ

А. БОЯДЖЯН

По сталинским репрессиям 30-ых годов в русской историографии, не в пример армянской, прослеживается ряд серьезных исследований.

В данном сообщении представлена актуальность демографического анализа характерных и специфических особенностей сталинских репрессий 1936-1937 годов в Ширакском экономическом регионе.

1995թ. աշնանը Շիրակի երկրագիտական թանգարանի արշավախումբը (ղեկ. Զ. Խաչատրյան) ԶԶ Շիռակի մարզի Ազատան գյուղի մերձակայքում «Ղեկ» կոչվող բլուրների վրա և դրանց հյուսիսից ու արևելքից հարող դաշտերում հայտնաբերեց մեծ ընանակայր և դամբարանադաշտ¹։ Հուշարձանը տեղադրված է երկու բլուրների միջև և նրանց երկու դաշտերում։ Բլուրներից մեկի զագաթին պահպանվել են կիկլոսյան ամրոցի մնացորդներ, իսկ մյուս բլրի վրա և դաշտերում նշմարվում են բնակավայրի հետքերը։ Երկու բլուրների միջև հավանաբար գետակ է եղել, որը հետագայում վերածվել է հեղեղատի։ Ըստ հայտնաբերված նյութի՝ հուշարձանը նախապես թվագրվում է երկաթի լայն տարածման և անտիկ դարաշրջաններով։ Որոշ նյութեր վկայում են այն մասին, որ այստեղ կարճ ընդմիջումից եետ կյանքը վերականգնվել է վաղ միջնադարում։

1996թ. Ազատան գյուղի հովիվ Վիլիկ Ուսուբյանը երկու բլուրների միջև գտնվող հեղեղատում, մի մեծ քարի տակից գտել էր կավե գավաթ։ 1997թ. ՇԵՄ-ի արշավախմբի կողմից տեղանքի ուսումնասիրությունը բերեց այն եզրահանգման, որ դա անծրեսքերից կիսավեր դամբարան է։

Ղեկումները պարզեցին, որ դա բլուրների միջև կառավարված հիմնահողաին թաղում է։ Թաղման խուցը գտնվում է հեղեղատի եզրին։ Այն ուղղահայաց կտրվածքով սլառաբաժանված փոս է։ Խուցը շատ փոքր է, մոտավորապես 80 x 80սմ է, քիչ կտրագված անկյուններով։ Խցի արևմտյան, արևելյան և հյուսիսային պատերը ուղղահայաց կտրվածքով լանջն է, իսկ հարավայինը, որն անմիջապես ետքում է հեղեղատին, վերջինիցս պաշտպանվելու համար սահմանափակված է միջին մեծությամբ մի քարով։ Դամբարանի վրա, ստույգ 70սմ բարձրությամբ, անկանոն, երկարավուն մի քար է դրված։ Եթե ընդունենք, որ դա ծածկատախ է, ապա այն հավանաբար միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում ետնդես եկած և հետագայում լայն տարածում ստացած եուշակոթողի նախատիպն է²։ Ժամանակակից ընկալմամբ այն դիտվում է որպես երկինք տանող ճանապարհ և առնչվում է տիեզերական առանցքը խորհրդանշող կենաց ծառի եետ, որը կարող էր նախատել հանգուցյալի վերածննդին³։

Դամբարանում հայտնաբերվեց երկու կմախք։ Կմախքներն իրենց թաղման մակարդակներով տարբեր են և մոտ 30սմ ռաժանարար շերտ ունեն։ Պատկերն այսպիսին է.

1-ին կմախքը, որ նստած դիրք ունի, մեջքով եենված է դամբարանի հյուսիս-արևելյան պատին, ոտները ծալված են եղել ծնկներից դարձր, սակայն եետագայում թեքվել և ընկած դիրք են ընդունել։ Այս հանգուցյալի եետ դրվել են խնդի և կարաս, որոնք բավականին մեծ են՝ ունեն մոտ 30սմ ռաժորություն։

Ամմիցապես կարասի թերանին եյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ դրված է մի դաշույն, որն արդեն երկրորդ ցատքի ծախ կողքին է։ Այսինքն 1-ին թաղումը կատարվել է, հողը լցվել է ամանների բարձրությամբ և եետ դրվել երկրորդ աճյունը։

2-րդ կմախքն իր դիրքով խաչվում է առաջինի եետ։ Լոռալինի դեմը ուղղված էր հյուսիս, իսկ երկրորդին՝ արևելք։ Որ հիշյալ թաղումները միաժամանակյա են, եետատում է այն, որ եթե երկրորդ թաղումը եետագայում կատարվել, ապա կարասի թերանի և դաշույնի թաժանարար շերտն այնքան բարակ է, որ անպայման կնկատվել։ 2-րդ կմախքի եետ դրվել էր մի երկկոնիկ սալիոր, որին թերանով լծալի կմախքի դեմը եենված էր սր թաս։ Դամբարանից հայտնաբերվել է բրոնզե ականջող։ Գավաթը գտնվել է դամբարանի արևմտյան եետվածից, սեղավոր բացած շերտում։

Կարասը մուգ մոխրագույն է, մանր ավազախառն կավից, դուրզի վրա պատարստված։ Վատ թրծելու եետևանքով ամոթը միատոն է։ Կոունը բարձրությունը 29սմ է, թերանի տրամագիծը 22սմ, նստակինը՝ 9սմ։ Իրանը, ասաիճանաբար լայնանալով, ստանում է գնդի ձև, որի ամեմաբարձր եետվածը զարդարված է վերադիր, աջից ծախ թեքությամբ, զարեմախշ գոսիով։ Իրանից վիզը ամցումը մույն ասաիճանական ընթացքով է, որը կարճ վզի աակ ընդիատվում է ծախից աջ ռոշորահաակի, անփույթ արված խորակուս եզրագծով եետտ շուրթով։ Նմանօրինակ կարասներ ոսյունի են Արթիկի դամբարանադաշտից (թիվ 62, 87, 142, 165 և այլն)⁴, որոնց մի մասը թվագրվում են ուշ բրոնզի 1-ին փուլով՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դդ., իսկ մյուս մասը, (թիվ 165, 202, 229) ուշ բրոնզի 2-րդ փուլով՝ մ.թ.ա. XII-XI դդ.⁵։ Հայտնատում դրանց հայտնի են նաև Ունդին-Լաեերից⁶, Կարմիր-Բլուրից⁷ և այլ հուշարձաններից։

1. Տե՛ս ՀՀ 1993-95թ.թ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Եր. 1996, էջ 31։

2. М. Стеблин-Каменский, Старшая ЭДДА, М. II. 1963г. ст. 216-218.

3. Э. Церен, Лунный бог, М 1976, ст.138-142, 264, М. Элиаде, Космос и история, М. 1987г. ст 169.

4. Т. Хачатрян, Артикский некрополь, Ер. 1979, ст.136, 145, 170, 178.

5. Նայն Իեդում էր 14-15։

6. С. Есаян, Культура племен северо-восточной Армении, Ер. 1976, таб 3, рис. 5.

7. Հ. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական ինշարձանները, պրակ 2, ադ. LVI. Ոկ. 9, LIX, Ոկ. 1-3։

խնոցին սև է, բարձրությունը 30սմ է, հատակի տրամագիծը՝ 8,5սմ: Խնոցու վիզը և շուրթը կոտրված են, ռայց հարթեցված, որը ցույց է տալիս, որ այն օդտազործվել է շուրթը կոտրվելուց եետևև, ռայց ալլ մպատակով: Խնոցին ունի եարթ մտակ, ծղված իրան, ուի վրա արված է երեք խորակոս շրջագոտի: Իրանի վրա կա մաև անցք:

Կավից խնոցիները օգտագործման մեջ են մտել ուշ բրոնզի դարաշրջանում: Թ. Խաչատրյանը դրանք ռածանում է երկու խմբի, խնոցիներ առանց ռոնակի և խնոցիներ ռոնակով⁸: 1-ին խմբի խնոցիները ունեն ծղված իրան, քիս ծղված վիզ և ճկված շուրթ: Անոթի վզից մերքև, իրանի վերին մասում կա մոտ 1-1,5սմ տրամագծով անցք: Այս խնոցիների պատերը ռարակ են: Նման խնոցիներ Շիրակում, մինչև Բենիամին-2-ի գոտան, չեն հայտնաբերվել: Դրանք հայտնի են Հայաստանի այլ հուշարձաններից՝ Կիրովականից⁹, Ռեդկին-Լազերից¹⁰: Ըստ Թ. Խաչատրյանի, այդ խնոցիները Հայաստանում քիչ են տարածված և հավանաբար կապված անհարմարավետության և ցածր արտադրողականության հետ, դրանք կենցաղավարի են շատ կարծ ժամանակահատվածում: Վերջին փաստի հետ էլ կապվում են խնոցիների ավելի արդյունավետ տիպի համոես գալը, որոնք ավելի մեծ չափերի են, լակ պատերը հաստացված են և մերսի կողմից ունեն խորդուրորություններ, որպեսզի չփման մակերեսը մեծանալով, կարագի հունցումը արագ կատարվի: Խնոցիների 1-ին տիպը, որին պատկանում է մաև Բենիամին-2-ի գոտան, թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ եազաիամյակի վերջով¹¹:

Ասփորը գորշավուն է, պատարստված ռավակամին լավ հունցված կավից, դուրզի վրա: Բարձրությունը 18սմ է, ռերանի տիամագիծը՝ 12սմ, մստուկինը՝ 11,5սմ: Այս ունի տափակ մստուկ, երկթեք իրան, որի ռարծր մասում մկատվում է իրարից 2,3,3սմ հեռավորության վրա երեք խորակոս մախշեր: Վիզը կարծ է, իրանից վրզ անցումը սկսվում է երրորդ խորակոս մախշից, որն ստեղծում է այն տպավորությունը, թե վիզը սեղմված է իրանի մեջ: Շուրթը ճկված է դեպի դուրս:

Նմանատիպ սափորները հայտնի են Արթիկի դամբարանադաշտից (թիվ 39, 140, 563 և այլն)¹², Թագաբենդից¹³, Լոսի-Բերդից¹⁴ և այլն, որոնց մի մասը թվագրվում է մ.թ.ա. XII - XI դ. (39, 563):

Բենիամին -2-ից գտնված թասը գորշ գույնի է, ձեռքով պատրաստված, վատ թծված: Բարձրությունը 8,3սմ է, մստուկի տրամագիծը՝ 10սմ, ռեիանինը՝ 20,5սմ: Թասի մստուկը տափակ է, լայնացող իրանով, որի ամենարարծր մասում կարծ և փոքր-ինչ թեք անցումով ձևավորվում է շուրթը, որը ուղիղ կտրվածք ունի, քիս ալիքավոր եզրերով: Նմանօրինակ թասերը կրկին շատ են Արթիկի դամբարանադաշտից (թիվ 99, 113, 119 և այլն), որոնց մեծ մասը թվագրվում են մ.թ.ա. XII-XI դ.դ.¹⁵:

Գավաթը մոխրագույն է, խոշորաեատիկ կավից, բարձրությունը 4,5սմ է, մստուկի տրամագիծը 5,5սմ, ռերանինը՝ 9,5սմ: Այն տափակ մստուկով է, լայնացող փաված իրանով, որի կենտրոնից փոսածև անցումով ավարտվում է տննշան ետ ճկված շուրթով: Գավաթն ունի ունկ, որը սկսվել է շուրթից և ամրացել իրանին: Մասնակի պահպանված են միայն ունկի հիմքերը: Գավաթը իրանի արտաքին կողմում վնասված է, շուրթի մի եզրը՝ թերի: Կավի վատ հունցված լինելու պատճառով, անոթը քիչ ծակոտկեն արտաքին ունի: Գավաթն իր ուրվագծում անկանոն է, մերսի մասում՝ ունկի հատվածում դուրս սեղմված, որից էլ մստուկի շրջանը քիչ ծվածի տեսք ունի:

Նմանօրինակ գավաթ Շիրակում հայտնի է Ռակեեսակի թիվ 4 դամբարանից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XI-X դ.դ.¹⁶:

Դամբարանի թվագրման եամար որոշիչ նշանակություն ունի թրոնգե դաշույնը: Այն ունի 18,5սմ եիկարություն, շեղիինը՝ 15սմ: Եեղրի ծայրը սուր է, նշմարվում է ռոնակի ամրացման համար մախտ-տեսված անցքը: Դաշույնի հետ պահպանվել է բրոնզե պահուցակը և գանգակածև օխիկը: Պահուցակի վրա կա կոթի ամրացման համար արված երեք անցք: Գլխուղ սնամեք է, զարդաիված է եռանկյունածև և քառանկյունածև կարվածքներով, իսկ վեիևում ծակոտկեն է: Նմանօրինակ դաշույններ Շիրակում հայտնաբերվել են Արթիկի շրջանի Վարդաքարից և Պարնիից¹⁷: Գլուրու մսի կոմթիմատի և օդանավակայանի տարածքներից¹⁸: Արևիկ գյուղից¹⁹: Հայաստանիցում դրանք հայտնաբերվել

8. Т. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, Ер. 1963, ст. 144-146

9. Կ. Ղաֆաղարյան, Դամբարանների պեղումները Կիրովականում, Տեղեկագիր ԱրմՖանի, 1941թ, դ 3-4, էջ 55-69:

10. Т. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, ст. 145.

11 Նույն անդում, էջ 145-146.

12. Т. Хачатрян, Артикский некрополь, ст. 129, 170, 361.

13. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер. 1364, ст. 86, рис. 40.

14. Ս. Դեերյան, Լոսի բերդի բրմի դամբարանը, ՊԲՀ, 1986թ. դ3, էջ 109, աղ. 1-իմ:

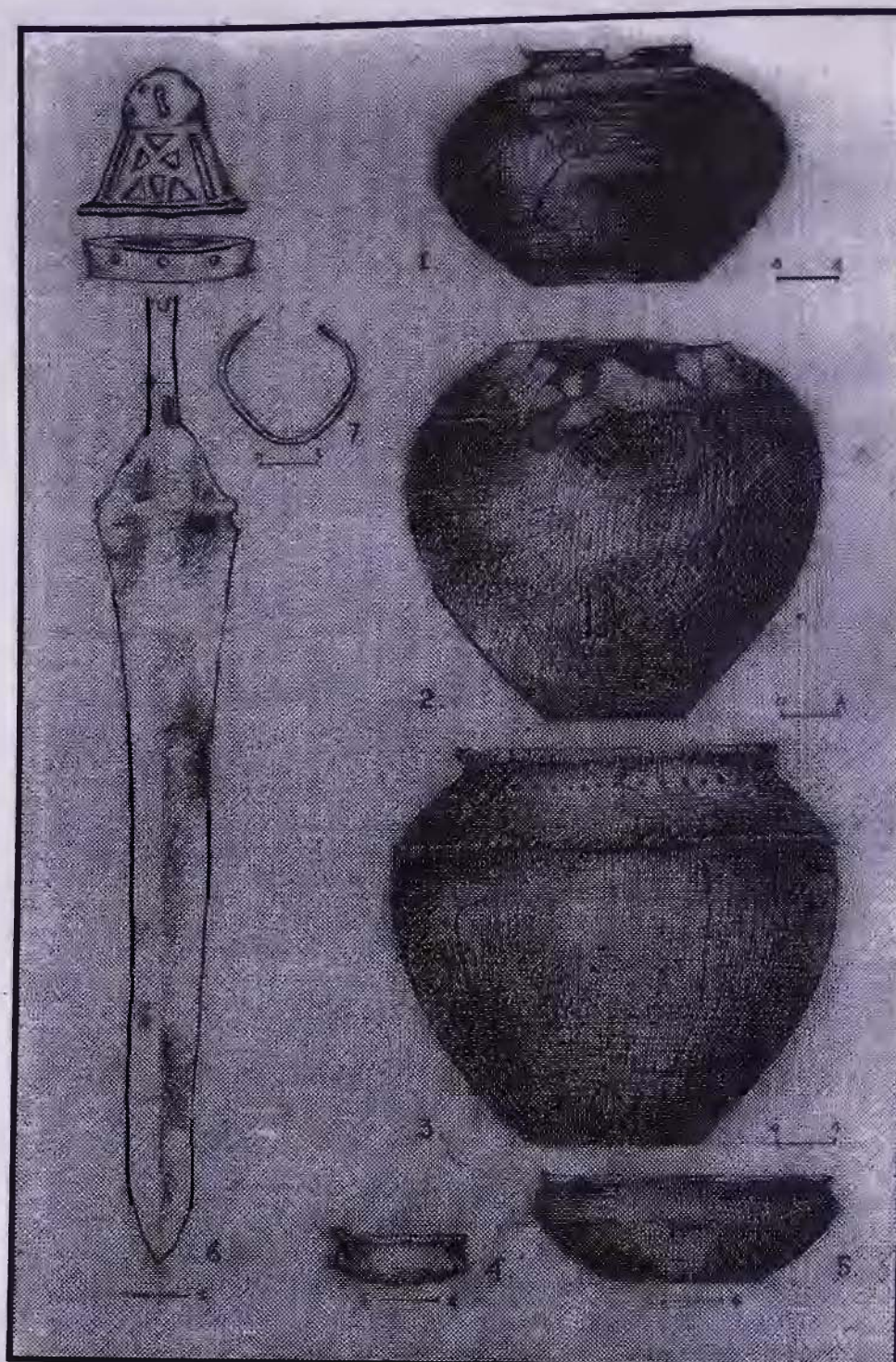
15. Т. Хачатрян, Артикский некрополь ст. 14-15.

16. Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (3-1 тыс. до н.э.) Ер. 1989 ст. 74-75.

17. Т. Хачатрян, Древняя культура ширака, Ер. 1975г. ст. 15-16, рис 1,2.,

18. Պանվում է ԵԵԹ-ում, ինվ. 384, 372, 517:

19.Հ. Մարաիրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. XXII, նկ. 17, 18:

են նաև Անանից, Կամուից, Գորիսից,²⁰ Նորատուսից,²¹ Կիրզիի դամբարանադաշտից,²² Կիրովականից²³ վերը նշված դաշտային գլխիկի նման առանձին գլխիկներ Շիրակում հայտնաբերվել են նաև Ամի-Պեմզայից և Գյումրուց: Բացի Թ. հաշատյանի երաաարակած գլխիկից,²⁴ հայտնի է մեկ այլ նմանօրինակ գլխիկ, որը պահվում է Շեթ-ում (նն.) և հրատարակված է: Դա Բենիամին-2-ից դաշտային գլխիկից տարբերվում է չափերով (մեծ է), զարդանախշերով և ներքևի մասում կոթին միացող քառանկյուն ելուստով: Այս դաշտային իր ձևով պատկանում է հնագիտական զրականության միջ հայտնի «սևանյան» տիպի դաշտայիններին: Ըստ Ս. Եսայանի, դաշտայինների այս տիպը դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից հանդես եկած և մինչև մ.թ.ա. XII-XI դ.դ. գոյատևած դաշտայինների շեղքերի վերապրունկային տարբերակն է²⁵: Դրանք գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. IX-VIII դ.դ., բայց արդեն շեղքը երկաթից է, իսկ պահուցակը և գլխիկը՝ որոնգից²⁶: Շիրակից հայտնաբերված վերոհիշյալ դաշտայինները թվագրվում են մ.թ.ա. XII-XI դ.դ.²⁷:

Ականջողը պատրաստված է բրոնզալարից: Մի ծայրը սուր է, իսկ մյուս ծայրը սեղմված: Նմանօրինակ ականջողեր հայտնաբերվել են Հայաստանի եամաժամանակյա ռազմաթիվ հուշարձաններից:

Բենիամին-2-ի նյութերի համեմատությունը վերոհիշյալ համալիրների ստույգ թվագրված նյութերի հետ թույլ է տալիս դամբարանը թվագրել մ.թ.ա. XII-XI դ.դ.:

Այլ է զավաթի հարցը, որը թվագրվում է մ.թ.ա. IX-VIII դ.դ.: Հավանաբար այն չի պատկանել թաղմանը, և դամբարանի տարածքում հայտնվել է ջրաթերուկ շերտից, պատահաբար:

Բենիամին-2-ի նորահայտ դամբարանը լրանում է մեր պատկերացումները հուշարձանի վերաբերյալ: Բնականաբար, այստեղ պեղված միակ դամբարանը, դեռևս հնարավորություն չի ընձեռնում ողջ համալիրը թվագրելու համար:

Հուսով ենք, հետագա աշխատանքներով կուրվագծվեն դամբարանադաշտի սահմաններն ու ժամանակաշրջանը:

РЕЗЮМЕ

П. ЕГАНЫН, Г. МСРЯН

Осенью 1995г. экспедиция краеведческого музея Ширака (рук. А. Хачатрян) обнаружила новый памятник, который находится недалеко от с. Азатан Ширакской области, 1-1,5 км северо-восточнее от известного античного памятника Бениамина. Памятник расположен на двух холмах и на примыкающих к нему полях. На одном из холмов расположена циклопическая крепость. На другом и в поле заметны следы архитектурных сооружений поселения. Между двумя холмами протекала речка. По подъемному материалу памятник предварительно датирован эпохой широкого освоения железа и античным периодом. Некоторые материалы указывали, что после короткого перерыва жизнь здесь возобновилась в раннем средневековье. В 1997г. во время разведочных раскопок, от местных жителей поступило сообщение, что в овраге между двумя холмами из под большого камня выступила керамическая чаша. Осмотр показал, что на этом месте есть полуразрушенное дождями погребение. Раскопки данного погребения выявили грунтовое захоронение. В погребальной яме были обнаружены два скелета. Сопутствующий инвентарь состоял из караса, миски, чаши, маслбойки, из серого биконического сосуда и кинжала "севанского" типа. Все указанные материалы имеют аналоги в памятниках Ширака и Армении. По классической датировке погребение из Бениамина-2 относится к XII-XI вв. до н.э.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԾԱՆԴՈՒՄԸ

20. С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ер. 1966, ст. 75.

21. Հ. Մարտիրոսյան, Աշխ. աշ. XXI, մկ. 1, 2:

22. С. Есаян, Культура племен северо-восточной Армении, Ер. 1876, ст. 200, табл. 136.

23. Պաեկում է Կիրովականի երկրագիտական քանդակարանում, ինվ. 441/30, 145, 629/4:

24. Т. Хачатрян, Աշխ. աշխ. էջ 23., մկ. 4, 5.

26. С. Есаян, Աշխ. աշխ., էջ 73.

27. Նույն տեղում, էջ 76.

28. Т. Хачатрян, Աշխ. աշխ., էջ 15-16, Հ. Մարտիրոսյան, Աշխ., աշխ., էջ 29:

Լևոն ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ԲՆԱԿԱՆ ԵՌԵՄԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Շիրակի մարզի ասարածքի երկրաբանական, գեոմորֆոլոգիական, ջրաբանական, հնչպես նաև կլիմայական առանձնահատկությունները նպաստել են ռազմաթիվ ընթացքում հուշարձանների ձևավորմանը: Բնական հուշարձանները կարող են հանդես գալ երկրաբանական, գեոմորֆոլոգիական, ջրագրական, ֆլորիստական, ֆաունիստական, լանդշաֆտային ասարածքային և գնահատումը մարզի համար ունի կարևոր գիտական, պատմական, երկրագիտական, ճանաչողական և գործնական նշանակություն:

Շիրակի երկրաբանական-գեոմորֆոլոգիական հուշարձանները ցատ նշանակության կարելի է ընթացիկ 3 մեծ խմբի՝ լանդշաֆտային-տեսարանային, գիտաճանաչողական և պատմահնէարանական:

Լանդշաֆտային-տեսարանային հուշարձանները, ծառայում են գեոմորֆոլոգիական ձևերի, ռելիեֆի, լանդշաֆտների յուրահատուկ և հազվագյուտ տեսարանները ցուցադրելուն: Նման հուշարձանները հատկապես շատ են Արագածի գագաթամերձ շրջանում, որտեղ լավ պահպանվել են սառցադաշտային կաոներ, արոգներ, ռիգելներ, մորեններ և այլն: Յուրահատուկ ընկած երկրաբան է հանդիսանում Արագածի գագաթը, որտեղ լավ պահպանվել է սառցադաշտային կրկեսը: Յուրահատուկ են նաև Ախուրյանի կիրճը, Ջաջուռի լեռնանցքը, Արփի լճի անդամասը:

Գիտաճանաչողական երկրաբան-գեոմորֆոլոգիական հուշարձանները շախքին են դասվում այն օբյեկտները, որոնք առավել լիարժեքությամբ են ռազմախայտում Շիրակի երկրաբանական կառուցվածքը և զարգացման պատմությունը: Այս խմբում են երկրաբանական մերկացումները, զանազան հանքավայրերը, քարանձավները և այլն:

Նման հուշարձանները կարևոր են գրոսաշրջիկության, ինչպես նաև գիտաժողովներ, ուսումնական գործընթացներ, դաշտային գիտահետազոտական աշխատանքներ անցկացնելու եամար:

Պատմական և հնէաբանական հուշարձաններ

Պատմական հուշարձանների շարքին են դասվում պատմաճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանները: Այս առումով Շիրակը խիստ կարևորվում է, քանզի այստեղ սլահպանվել են շուրջ 2000 պատմաճարտարապետական և հնագիտական հուշարձաններ: Դրանցից շատերի ռելիեֆը, ինչպես նաև ընկած միջավայրը, նպատակավոր է այս հաավածներում պատմական արգելոցներ կազմակերպման եամար: Նման միջոցառումների իրականացմամբ նաև հնարավորություն կստեղծվի կատարելու Ֆիտոմեխորագիա, վերածելով տեղանքը ռելիեֆից արգելավայրի:

Չնհարանական հուշարձանների շարքին են դասվում այն տարածքները, որտեղ հայտնաբերվել են ընթած մնացորդներ: Սրանց շարքում կարելի է առանձնացնել Գոռոմի միթականքում զանվող անդամասը, Կուսոռո արևմտյան կողմում Ախուրյան գետին հարող տարածքը, Ջաջուռ գետակի ավազանը, որտեղ պեղվել են րրածո կենդանիների (փիղ, եղջերու, ոնգեղջյուր) և րույսերի, ծառատեսակների մնացորդներ:

Չետաքցիք րնական հուշարձաններ են Շիրակի գետահովիտները, դրանց մեջ հատկապես նշանավոր է Ախուրյանի հովիտը: Այս առումով գետի հոսանքը կարելի է ընթանել երեք մասի: Առավել դիտարժան է Կասյա-Մարմաշեն եատվածը, որտեղ րացի կանյոնից նշանավոր են Մարմաշենի վանքային եամալիրը և մերձակայքում զանվող ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը:

Ախուրյանի միջին հոսանքում գետի հովիտը լայն է, այն ավելի նպատակաբարձար է օգազործել որպես լանդշաֆտային-տեսարանային օբյեկտ: Ախուրյանի ձախ ափից գեղեցիկ տեսարան է ընթանում գետաեովտի վրա, վերջինս ավելի հեաքցիք է դառնել Ախուրյանի ջրամրարի կառուցումից եետո: Երկրորդ պլանում տեսարանը լրացնում են Տիգմյա ամրոցը և եին Երազգավորսը՝ Ախուրյանի աջ ափին:

Չափազանց հետաքցիք է նաև Ախուրյանի ստորին հոսանքը /Շիրակի ասարածքում/: Վերջինս իրենից ներկայացնում է անտեցեդենտ եովիտ, որի լանջերին տեղ-տեղ պատկանվել են սյունածև րազարտներ: Այս տեղամասը առավել մեծ արժեք է ներկայացնում դիմացի ափին երևացող Լճի գեղեցիկ համայնապատկերի շնորհիվ: Յավոք, Ախուրյանի միջին և ստորին եատվածների ռելիեֆից յուրացումը դժվարանում է պետական սահմանի եատուկ ռեժիմի պատճառով:

Շիրակի տարածքում գտնվող լճերը և ջրամրարները, անկախ իրենց չափերից, խորությունից, ջրի ֆիզիկաքիմիական կազմից և օրգանական աշխարհից, հանդիսանում են րնութան անրկների հուշարձաններ:

Յուրաեատուկ գեղեցկությամբ աչքի են ընկնում Արագածի մերձգագաթային շրջանում զանվող լճերը: Այս առումով մեծ նշանակություն ունի նաև Արփի լճի ջրամրարը, որտեղ կան րուր նախապամանները արգելոցային ռեժիմի կազմակերպման համար:

Ջրարանական եուշարձանների շարքին կարելի է դասել նաև Շիրակի ասարածքում զանվող րազմաթիվ եանքային աղբյուրները, որոնք ցավոք սրտի դեռևս քիչ են ուսումնասիրված:

Բազմազան են Շիրակի ֆլորիստական հուշարձանները: Առանձնատեսակ են հաակապես

գետահովիտներով արածվող սրահային անտառները, որոնք մեծ տարածում ունեն Ախուրյանի հովտում: Մարզի տարածքում, առանձին տեղամասեր կարելի է վերածել լանդշաֆտային արգելավայրերի: Նման տարածքներ կան Ջաջուռի լեռնանցքում /20 հա/, Ամասիայից հյուսիս-արևմուտք /փետրախոտային ընկան տափաստան, 5 հա/, Արագածի զագրսթամբո շրջանում և Մանթաշի ջրամբարի աջակողմյան հաավանում:

Բնօգտագործման տեմպերի արագ աճը, հետերկրաշարժյան անկանոն և հապճեպ շինարարությունը սրում են Շիրակի բնական հուշարձանների պահպանության հիմնահարցը: Այս նպատակով հարկավոր է բոլոր ընկան հուշարձանների զույգագրում և քարտեզագրում: Կարևոր է նաև դրանց պահպանության կազմակերպումը և հատուկ կադաստրի տեղդումը:

Մեր կարծիքով Շիրակում կարելի է առանձնացնել մի շարք յուրօրինակ լանդշաֆտներ, որոնք ունեն բնական հուշարձանների ռազմաթիվ ձևեր: Մարզի որոշ հատվածներում կարելի է կազմակերպել ազգային արգելոցներ և արգելավայրեր:

Հարկավոր է նկատի ունենալ նաև, որ Շիրակի մարզի բնական հուշարձանները կարելի է օգտագործել ոեկրեացիոն նպատակներով, քանի որ գր ոչ միայն ձեռնտու է տնտեսական առումով, այլև եանդիտսնում է հուշարձանների պահպանման լավագույն ձևերից մեկը:

ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ ШИРАКА

РЕЗЮМЕ

П. МАРТИРОСЯН

Геолого-геоморфологические и гидроклиматические особенности развития природы Ширака способствовали образованию многочисленных естественных памятников. По нашему мнению их можно разделить на геологические, геоморфологические, гидрологические, флористические, ландшафтные и т.д. Инвентаризация, исследование и оценка природных памятников региона имеет важное научное, историческое, краеведческое, познавательное и практическое значение.

Руководству Ширакской области необходимо предусмотреть способы широкого использования природных памятников Ширака в рекреационных целях, ибо оно не только выгодно с хозяйственной точки зрения, но и является одним из лучших видов охраны природы.

Առաուտ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ

ԷԶՈՐԵՐԻԿ ԶՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ

Պատմության ընթացքում ռազմաթիվ փորձեր են ձեռնարկվել համաշխարհային կրոնահամաստատարական ունիվերսալ ուսմունք ստեղծելու ուղղությամբ: Առաջօր ռուսացից ամենահաջողվածն է համարվում «Էզոթերիկ քրիստոնեության» ուսմունքը, որը համաշխարհային ճանաչում և տասնյակ եազարավոր հետևորդներ ունի ռազմաթիվ երկրներում:

Քչերին է հայտնի, սակայն, որ այդ ուսմունքը ձևավորվել է համակարգվել է 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Շիրակում: Արտաոց է, ըայց փաստ, որ եետամնաց Ուսական Կայսրության այդ ծայրամասային զավառն է տասնյակ տարիներ շարունակ հանդիսացել նորաստեղծ ուսմունքի համաշխարհային կենտրոնը, և դա շնորհիվ ուսմունքի հիմնադիր, ալեքսանդրապոլցի Գևորգ Գյուրջիկի՝ այդ մեծամուն իմաստասերի գործունեության:

Ցավոք, առաջօր այդ նշանակալից իրողությունը չի արժանացել համապատասխան գնահատման, շարունակում է մնալ չարժեքավորված, չըմրոնված, կարոտ է լրջմիտ և համակարգված գիտական ուսումնասիրության: Մեղ ծեռնարկած փորձը այդ ռացը լրացնելուն նպատակամղված առաջին քայլն է:

Էզոթերիկ քրիստոնեության Շիրակի կենտրոնի պատմության մեջ հատկորեն առանձնանում են որակական հրկու փուլեր: Դրանցից առաջինը ուսմունքի ձևավորման փուլն է, որը ներառում էր զանազան կրոնախմատասիրակտն համակարգերի ուսումնասիրումը և վերլուծությունը, դրանց քննադատական համադրումը, նոր ուսմունքի տեսական հիմնադրույթների ձևավորումը և համակարգումը, նրա տարածման մեթոդսրանության մշակումը և կապված՝ է Գ. Գյուրջիկի, Մ. Պողոսյանի և Դ. Գյուրջիկի անունների հետ:

Երկրորդ փուլը ուսմունքի կազմակերպչական-իրավական կայացման փուլն է: Այն ժամանակագրորեն ներառում է 1917-18թ.թ. և իրենից ներկայացնում է գործնական միջոցառումների մի ամբողջ շարք, որը նպատակամղված էր ուսմունքի եամակարգող կենտրոնի ստեղծմանը, սեխական կրթական և գիտահետազոտական համակարգի ծավալմանը, երատարակչական և քարոզչական գործունեության իրագործմանը:

Արդեն 1890-95թ.թ. Գ. Գյուրջիկը, ծանոթանալով քրիստոնեության առաքելական, ուղղափառ և ասորական վարդապետություններին, ձեռնամուխ է լինում կրոնական իմաստասիրությամբ հետաքրքրվող մի խումր ալեքսանդրապոլցիների հետ «Ճշմարտություն փնտրողների միություն» կոչվող խմբակի տոեղծմանը: Սկզբնական շրջանում Ալեքսանդրապոլում, ապա և Կարսում, խմբակի անդամները սկսում են ձևավորել այն տեսական հիմնադրույթները, որոնց հենքի վրա էլ հեաազայում Գյուրջիկը ստեղծում է «Էզոթերիկ քրիստոնեության» ուսմունքը: Դրանք ռանավեհրի, դասախոսությունների, ռուսն քննարկումների, ուսումնառության և հետազոտության տարիներ էին: Շուտով «Ճշմարտություն փնտրողների» խմբակներ են ստեղծվում նաև Աարիղամիշում, Իգդիրում և Թիֆլիսում: Դարյուրավոր մարդիկ էին արդեն ներգրավվել այդ շարժման մեջ: Նրանց մեջ առանձնանում էին Գյուրջիկի ամենատերիմ զինակիցները՝ Ա. Պողոպանը, Գ. Ղալումյանը և ելույայրը՝ Դ. Գյուրջիկը:

1899թ. Գյուրջիկը մեկնում է երկարատև մի շրջագայության ռեաի Արևելք, քանզի իրեն զգացնել էր աալիս արևելյան իմաստասիրության ոլորտում ունեցած գիտելիքների սղությունը: Շիրակի կենտրոնի գործունեությունը թնավ էլ չընդիատվեց Ուսուցչի թացակայության պատճառով: Գյուրջիկը պարրերական նամակագրական կապ էր պահպանում Կենտրոնի անդամների հետ, տեսական և մեթոդական օգնություն էր ցուցարերում նրանց: Կենտրոնը քարոզչական և կրթական լայն գործունեություն էր ծավալել տեղում: Էզոթերիկ (կորուպալ) քրիստոնեության ուսմունքը, որն արդեն 1912-18թ.թ. վերածվել էր համաշխարհային ճանաչում ունեցող շարժման, իր ռարծրակեաին Շիրակում հասավ 1917-18թ.թ., երր հայրենիք վերադարծուվ Գյուրջիկը: Նա Ալեքսանդրապոլ ժամանից համաշխարհային թեոսոֆիայի, սեն այլ մեծության՝ Պ. Դ. Ուսպենսկու հեա, նպաաակ հետապնդելով վերջապես իրագործել իր վաղեմի երազանքը՝ Շիրակում սաեղծել «Մարդու ներդաշնակ զարգացման» Դամաշխարհային ինստիտուտ, որը համակարգող կհանդիսանար աշխարհով մեկ աիոված ուսմունքի հետևորդների համար:

Չմայած աղետալի ժամանակաշրջանին, չնայած քաղաքական, տնաեսական և ընկերային քառսին՝ ահեելի լծվարություններ հաղթահարելու և վիթխարի կամքի շնորհիվ Գյուրջիկին և Ուսպենսկուն հաջողվում է կենսագործել Ինստիտուտի ստեղծման և գործավարման ծրագիրը 1917թ. եունիսից մինչև 1918թ. մարտ: Սակայան Ալեքսանդրապոլում գործող Ինստիտուտը շուտով իրենից անկախ պատմաոնեերով ստիպված եղավ դադարեցնել իր գործունեությունը. 1918թ. վերջերին Գյուրջիկը և Ուսպենսկին եետացան Դայաստանից: Ինստիտուտը տեղափոխվեց Թիֆլիս:

Պատմությունը չի սիրում կաղապարներ և առասպելներ: «Մարդու ներդաշնակ զարգացման» Ինստիտուտի լինելության, Էզոթերիկ քրիստոնեության ուսմունքի կենտրոնի առկայության փաստի

շնորհիվ, իրրև գերեցիկ առասպել, կարելի է մի կողմ դնել 20-րդ դարասկզբի Ալեքսանդրապոլի՝ լույս արհեստների և առևարի քաղաք լինելու եանգամանքը և մոռացության գրկից իրկելով նման վիթխարի արժեքները անաչառ ուսումնասիրությունների շնորհիվ բացահայտել Շիրակի մեծ ներդրումը համաշխարհային իմաստասիրության գլանծարանը:

РЕЗЮМЕ

А. НИКОГОСЯН

Учение эзотерического христианства возникло в конце 19-го века в Шираке. Благодаря деятельности основателя этого учения, уроженца Александрополя Г.И. Гюрджиева, именно Ширак стал мировым центром учения вплоть до 1918г. В истории Ширакского центра эзотерического христианства выделяются два качественных периода.

Первый - период теоретического формирования учения (1890-99г.г.). Содержанием этого периода является познавательнo-теоретическая деятельность по формированию основ этого учения, по его систематизации и разработке методологии распространения. В Александрополе, Карсе, Сарикамыше, Игдире и Тифлисе возникают кружки последователей учения под общим названием "Общество искателей истины".

Второй - период организационного оформления Ширакского центра (1917-18г.г.). Был создан всемирный координационный центр учения в лице "Института гармонического развития человека", в Александрополе была сформирована собственная система образования и научных исследований, развернута издательская и пропагандистская деятельность.

К сожалению, до сих пор у нас отсутствует системный научный подход к изучению деятельности Ширакского центра эзотерического христианства, по достоинству не оценен тот огромный вклад, который внес этот центр в сокровищницу мировой философии.

Sommaire

Dans l'article de Hamazasp Khatchatrian "Du calendrier ancien arménien" sont interprétés d'un point de vue nouveau le calendrier-ceinture du bronze du 1-er millénaire avant J.C. et quelques données chronologiques sur l'ancien calendrier arménien. L'auteur, en considérant les images sur les deux récipients en argile, trouve que par les données de nombre de celles-ci est exprimé un calendrier lunaire-solaire, qui a servi de base pour le calendrier solaire connu de nous.

Dans l'article "Les fouilles de l'habitation et du nécropole de l'antique Chirakavan" de Félix Ter-Martirossov et de Grigor Karakhanian les auteurs ont présenté Chirakavan comme une habitation de commune templière qui étant un dastakert, aurait appartenu à la famille royale et aurait été un centre de construction des monuments de l'époque des Artashides. L'habitation a perduré jusqu'au 4-ème siècle de notre ère jusqu'à l'adoption du christianisme, ensuite, perdant son importance de culte aurait éteint au fur et à mesure.

Dans l'article "La construction anthropologique du nécropole de Bénéamine" de Anahit Khoudaverdian, sont considérés les matériaux des enterrements anthropologiques de Bénéamine du 1-er siècle avant J.C. au 4-ème siècle après J.C. Par l'intermédiaire des prises de mesure et de comparaison, l'auteur suppose ici une autre (probablement parthe) pénétration ethnique, qui s'exprime aussi par une transformation artificielle, présumément de nature rituelle et par la présence du type anthropologique mongoloïde mélangé.

Dans l'article "Le chien et le cheval dans le système rituel de l'enterrement (l'inhumation) de l'antique Bénéamine" de Larissa Eganian, sont analysées en détail les sacrifices des chiens et des chevaux découvertes dans le nécropole, et les faits de leur enterrement avec l'homme dans les inhumations. Le rôle des animaux mentionnés dans le système d'inhumation est considéré dans le contexte des croyances générales indo-européennes cependant en tenant compte du petit laps de temps de leur existence: (1-er siècle avant J.C. 1-er siècle après J.C.) L'auteur conclue que c'est un résultat de la pénétration d'une autre ethnique, probablement parthe et il disparaît au fur et à mesure de l'assimilation des nouveaux venus.

Dans l'article "La place et la valeur du folklore dans le système de la culture nationale de Sarkis Haroutiounian sont présentées les particularités du folklore comme un système total de la pensée artistique du peuple, ainsi que le rôle et l'importance de celui-ci dans l'héritage de la culture arménienne.

Dans l'article "Quelques manifestations du rapport mythologique entre "Nuage" "Cheval" et "Fleuve" "Cheval" de Sarkis et de Tsovinar Petrossian il s'agit du fait, que les anciens arméniens, comme les autres peuples indo-européens, assimilaient le cheval avec le nuage et le fleuve. Pour l'assimilation "Nuage"/"Cheval" plaide le mot zambik(z-amb-ik) "la jument" dont la deuxième partie (amb) signifie "nuage". La même racine existe dans le nom de l'ancien pays Zamba. Selon les auteurs de l'articles, les premières parties des noms du roi Sarduri et du dieu Sardi ont des liaisons avec les premières parties des mots Sarak "Jumén" et sarek "foudroyer". Le nom du fleuve Yeraskh s'assimile avec le mot "Yérachkh" (cheval rougatre), et le nom du fleuve Mourat avec le même nom des pégases mythologiques.

Dans l'article "Le reflet du culte de l'enfant des eaux" dans quelques toponymes, cunéiformes" de Sarkis Petrossian de Tsovinar Petrossian et de Loussiné Petrossian, il s'agit du culte de l'esprit des eaux (Aram-Napat-L'enfant des eaux), qui avait une place importante dans la mythologie des anciens aryens. En témoignent quelques anciens noms propres du Plateau Arménien. Les auteurs de l'article pensent qu'à Chirak "l'enfant des eaux" s'appelait Ahur d'où le nom de la ville Ahuriani et le nom du fleuve Akhourian. Dans le bassin de Sévan il s'appelait Uedur, d'où le nom du pays Uedur Etiani. A Djavakhh il s'appelait Zauah; d'où le nom du pays Zabaha-Djavakhh.

Dans l'article "Le suffixe "AT" et les interprétations des mots composés avec celui-ci" de Senekerim Melkonian sont révélées toutes les nuances sémantiques du suffixe "AT", sont vérifiées les étymologies des mots, une trentaine de mots avec le suffixe "AT" sont interprétés d'une nouvelle manière.

Dans l'article "Quelques particularités concernant l'ordre des termes des structures transitives de l'arménien" Sergo Haïrapetian par une analyse diachronique est clarifié le

développement historique des versions structurales de l'ordre des termes des phrases actives, et est donnée l'évaluation de celles-ci sous les aspects grammaticaux, stylistiques ou logiques. C'est aussi l'une des premières tentatives de l'étude diachronique des faits syntaxiques de l'arménien.

Dans l'article "La broderie et la dentelleries dans le système des métiers d'Alexandropole" de Karine Bazeyan, l'auteur après avoir étudié les broderies conservées dans les musées de la République d'Arménie et celles des collections privées, présente brièvement et évalue la pratique de l'art de broderie, les particularités techniques et stylistiques de celui-ci et son rôle dans la vie quotidienne d'Alexandropole de la fin du 19ème et du début du 20ème siècles.

Dans l'article "Les activités du comité révolutionnaire (bolchevik) d'Alexandropole du novembre 1920 au janvier 1921" de Karine Alexanian, sont révélées les conséquences d'une activité mal avisée du comité (bolchevik) révolutionnaire d'Alexandropole dans la politique de bolchévisation de l'Arménie, (utilisée comme une carte à jouer par la Turquie), pour le peuple arménien à un moment dramatique de son histoire.

Dans l'article "Les manifestations ethno-psychologiques des représentations populaires" de Karine Sahakian, sont traitées les significations ethno-psychologiques des rêves et des pressentiments, une nouvelle interprétation est donnée aux représentations populaires des rêves, lesquelles sont considérées comme des expressions particulières de la pensée populaire.

La publication "Les armes du Chirak de l'âge du bronze ancien" de Hratchia Msrian est consacrée aux différentes armes du 14-12ème siècles avant J.C. Sur la base typologique reconnue une classification est établie des trouvailles fortuites découvertes dans les différents monuments du Chirak et conservées au musée régional de Chirak.

Dans la publication "La musique à Ani médiévale" de Hasmik Stépanian et de Hasmik Apinian est brièvement présentée l'image musicale citadine d'Ani avec sa diversité des genres et des styles (chansons de geste, chants, plains-chants, etc.) La musique instrumentale est présentée à part.

Dans la publication "Le caractère ethnographique de la région d'Alexandropole" (fin du 19ème siècle) de Hamlet Sarkisian, il s'agit des recherches concernant cette discipline. Sur la base d'une analyse comparative du nombre des habitations, de la composition ethnique de l'établissement de la densité etc. du province d'Alexandropole de la fin du 19ème siècle et de la région de Chirak de la fin du 20ème siècle, est établie la dynamique de croissance de la population (en 60%). Sont montrés des changements importants de l'image ethnographique dans la région à la fin du 19ème siècle et après le tremblement de terre de 1988 et l'acquisition de l'indépendance de l'Arménie.

Dans le rapport d'Artachès Botajian "Quelques questions démographiques concernant les répressions des années 1936-1937 à Chirak" par une étude statistique sont montrées les conséquences démographiques des répressions stalinienne en 1936-37 à Chirak et particulièrement à Gumri.

Dans le rapport de Larissa Eganian et de Hratchia Msrian "Une inhumation nouvellement trouvée à Beniamme-2" sont présentées des tombes ouvertes en 1996, pendant des fouilles de prospection dans le monument Beniamin-2. Les matériaux accompagnant les deux inhumations effectuées ici, une dague de bronze, un boucle d'oreille, quelques récipients en argile montrent, que le monument, la forteresse cyclopéenne a existé déjà aux 14-13ème siècles avant J.C.

Dans le rapport "Les monuments naturels de Chirak" de Lévon Martirosian sont différenciés les monuments géo-morphologiques du territoire selon leurs importances; des procédés sont proposés pour l'utilisation et la conservation rationnelle des monuments naturels.

Dans le rapport "La formation et l'activité du Christianisme ésotérique" de Arthur Nikoghossian est présenté le rôle de l'un des fondateurs de cette doctrine, de notre concitoyen Guéorgue Gyurjief au début du 20ème siècle, dans la création à Gumri d'un centre mondial de cette doctrine.

ԲՈՎԱՆՈՒԿԱԿՈՒՅՈՒՆ

Հոդվածներ

Համազասպ Խաչատրյան	7
Յին հայկական օրացույցի մասին	
Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսով, Գրիգոր Կարախանյան	
Անտիկ Շիրակավանի բնակավայրի և դամբարանադաշտի պեղումները (ռուսերեն)	17
Անահիտ Խուշավերդյան	
Բենիամինի դամբարանադաշտի մարդաբանական կազմը (ռուսերեն)	31
Լարիսա Եզանյան	
Շուրը և ձին անտիկ Բենիամինի թաղման ծեսում	44
Սարգիս Հարությունյան	
Բանահյուսության տեղն ու արժեքը ազգային մշակույթի համակարգում	57
Սարգիս Պետրոսյան, Ծովինար Պետրոսյան	
«Ամպ / Չի» և «Գետ / Չի» առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ	63
Սարգիս Պետրոսյան, Ծովինար Պետրոսյան, Լուսինե Պետրոսյան	
«Ջրերի զավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի անուններում	76
Սենեքերիմ Մելքոնյան	
«Ատ» ածանցի և դրանով կազմված բառերի մեկնություններ	84
Սերգո Հարսապետյան	
Դայերենի անցողական կառույցների շարադասության մի քանի հարցեր	96
Կարինե Բազեյան	
Ասեղնագործությունը և ժանեկագործությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում	111
Կարինե Ալեքսանյան	
Ալեքսանդրապոլի բուշեհիյան հեղկոմի գործունեությունը 1920թ. նոյեմբեր-1921թ. հունվարին	118
Կարինե Սահակյան	
Ժողովրդական պատկերացումների ազգահոգեբանական դրսևորումները հետադեպյան շրջանի երազներում	126
Շրապարակումներ և հաղորդումներ	
Հրաչյա Մարյան	
Շիրակի ուշ բրոնզիդարյան զենքը	130
Հատիկ Ստեփանյան, Հատիկ Ափեյան	
Երաժշտությունը միջնադարյան Անիում	137
Հանես Սարգսյան	
Ալեքսանդրապոլի գավառի եթնոաշխարհագրական բնութագիրը (19-րդ դարի վերջ)	142
Արտաշես Բոյաջյան	
Շիրակում 1936-37թ.թ. բռնությունների գործընթացի ժողովրդագրական որոշ հարցեր	146
Լարիսա Եզանյան, Հրաչյա Մարյան	
Նորահայտ դամբարան Բենիամին-2-ից	150
Լևոն Մարտիրոսյան	
Շիրակի բնական հուշարձանները	154
Արթուր Նիկողոսյան	
Էզոթերիկ քրիստոնեության կենտրոնի ծնավորումը և գործունեությունը Շիրակում	156
Ամփոփում (ֆրանսերեն)	158
Բովանդակություն	160

Содержание

Статьи

Амазасп Хачатрян О древнем календаре Армении	7
Феликс Тер-Мартirosов, Григор Караханян Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана (на русск. яз.)	17
Анаид Худавердян Антропологический состав Бениаминского могильника (на русск. яз.)	31
Париса Еганян Собака и лошадь в погребальном обряде античного Бениамина	44
Саргис Арутюнян Место и значимость фольклора в системе национальной культуры	57
Саргис Петросян, Цовинар Петросян Некоторые проявления мифологической связи "Облако / Конь" и "Река / Конь"	63
Саргис Петросян, Цовинар Петросян, Лусине Петросян Отражение культа "Сына вод" в нескольких топонимах клинописного периода	76
Сенекерим Мелконян Толкование суффикса "шл" и слов образованных его посредством	84
Серго Айрапетян Некоторые вопросы словоупотребления в переходных конструкциях армянского языка	96
Карине Базеян Вышивание и кружевоплетение в системе ремесел Александрополя	111
Карине Алексанян Деятельность Александропольского большевистского ревкома в ноябре 1920-по январь 1921 года	118
Карине Саакян Этнологические выражения народных представлений в сновидениях	126
Публикации и сообщения	
Грачья Мсрян Оружие Ширака позднебронзового периода	130
Асмик Степанян, Асмик Апинян Музыка в средневековом Ани	137
Гамлет Саргсян Этногеографическая характеристика Александропольского уезда(конец XIX века)	142
Арташес Бояджян Некоторые демографические вопросы сталинских репрессий 1936-1937 годов в Шираке	146
Париса Еганян, Грачья Мсрян Новонайденное погребение из Бениамин-2	150
Левон Мартиросян Природные памятники Ширака	154
Артур Никогосян Формирование и деятельность центра эзотерического христианства в Шираке	156
Резюме (на французском яз.)	158
Содержание	160

Contenu

Articles

Hamazasp Khatchatrian Du calendrier ancien arménien	7
Felix Ter-Martirossov Les fouilles de l'habitation et du nécropole de l'antique Chirakavan (en russe)	17
Anahit Khoudaverdian La construction anthropologique du nécropole de Bénéamine(en russe)	31
Larissa Eganian Le chien et le cheval dans le systhème rituel de l'enterrement (l'inhumation) de l'antique Bénéamine	44
Sarkis Haroutiounian La place et la valeur du folklore dans le système de la culture nationale	57
Sarkis Petrossian, Tsovinar Petrossian Quelques manifestations du rapport mythologique entre "Nuage"/ "Cheval" et "Fleuve"/ "Cheval"	63
Sarkis Petrossian, Tsovinar Petrossian, Loussim Petrossian Le reflet du culte de l'enfant des eaux dans quelques toponymes cunéiformes	76
Senekerim Melkonian Le suffixe "AT" et les interprétations des mots composés avec celui-ci	84
Sergo Haurapetian Quelques particularités concernant l'ordre des termes des structures transitives de l'arménien	96
Karine Bazeyan La broderie et la dantellerie dans le système des métiers d'Alexandropol	111
Karine Alexanian Les activités du comité révolutionnaire (bolchevik) d'Alexandropol, du novembre 1920 au janvier 1921	118
Karine Sahakian Les manifestations ethno-psychologique des représentations populai res	126

Publications et Rapports

Hratchia Marian Les armes du Chirak de l'âge du bronze ancien	130
Hasmik Stapanian, Hasmik Aplanian La musique à Ani médiéval	137
Hamlet Sarkisian Le caractéristique ethnographique de la région d'Alexandropole	142
Artachis Bonajian Quleques questions démographiques concernant les répressions des années 1936-1937 à Chirak	146
Larissa Eganian, Hratchia Marian Une inhumtion nouvellement trouvée à Beniamine-2	150
Lavon Martirosian Les monuments naturels de Chirak	154
Arthur Nikoghossian La formation et l'activité du Christianisme ésotérique	156
Sommaire (en français)	158
Contenu	160